

ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ

Година LXXXV

Бр. 1-2/2012.

ЗАПИСИ
ЧАСОПИС ЗА НАУКУ И КЊИЖЕВНОСТ
(1927-1933. године)
Уредник Душан Вуксан

ЗАПИСИ
ГЛАСНИК ЦЕТИЊСКОГ ИСТОРИЈСКОГ ДРУШТВА
(1935-1941. године)
Уредник Душан Вуксан, Одговорни уредник Ристо Драгићевић

ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ
ОРГАН ИСТОРИЈСКОГ ИНСТИТУТА РЕПУБЛИКЕ
ЦРНЕ ГОРЕ И ДРУШТВА ИСТОРИЧАРА ЦРНЕ ГОРЕ
(од 1948. године)

Одговорни уредници:

Јагош Јовановић 1948-1956, др Андрија Лаиновић 1957-1958,
др Мирчета Ђуровић 1959-1962, др Ђоко Пејовић 1963-1966,
др Радоман Јовановић 1967-1974, др Јован Р. Бојовић 1975-1979,
др Ђуро Вујовић 1979-1983, др Јован Р. Бојовић 1983-1993,
др Зоран Лакић 1994-1998, др Радослав Распоповић 1998-2001,
др Божидар Шекуларац 2002-2006, др Ђорђе Борозан 2006-2008,
др Радослав Распоповић од 2009. године

YU ISSN 0021-2652

ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ ЦРНЕ ГОРЕ

ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ

ОРГАН ИСТОРИЈСКОГ ИНСТИТУТА
И
ДРУШТВА ИСТОРИЧАРА ЦРНЕ ГОРЕ

Година LXXXV

1-2

ПОДГОРИЦА
2012

Р е д а к ц и ј а:

Карл Касер (Аустрија), Бернард Лори (Француска), Масимо Букарели (Италија), Костантин Никифоров (Русија), Габријела Шуберт (Њемачка), Стјепан Матковић (Хрватска), Љубинка Трговчевић (Србија), Мирослав Перишић (Србија), Драгана Кујовић, Момчило Д. Пејовић, Звездан Фолић, Сенка Распоповић, Вукајло Глушчевић и Радослав Распоповић

Главни и одговорни уредник
Радослав Распоповић

Секретар редакције
Иван Лаковић

“Историјски записи” излазе четири пута годишње. Власник и издавач: Историјски институт Црне Горе у Подгорици. Рукописе треба слати Редакцији “Историјских записа”, Историјски институт Црне Горе, 81000 Подгорица, Булевар револуције 5, пошт. фах 96, e-mail: istorijskizapisi@gmail.com, тел. 241-336. Рукописи се не враћају. Годишња претплата износи за Црну Гору 15 €, а за иностранство 30 €. Цијена по једном броју у продаји за Црну Гору је 4 €, а двоброја 8 €.

Претплата се шаље на адресу: Историјски институт Црне Горе - Подгорица, на рачун 510-8148-40 код Црногорске комерцијалне банке.

За истакнути допринос изучавању историје, “Историјски записи” су, поводом педесете годишњице излажења, 1977. године одликовани Орденом заслуга за народ са златном звијездом.

YU ISSN 0021-2652

INSTITUT HISTORIQUE DU MONTÉNÉGRO

ISTORIJSKI ZAPISI

ORGANE DE L'INSTITUT HISTORIQUE
et de la
SOCIETE DES HISTORIENS DU MONTENEGRO

LXXXV

1-2

PODGORICA
2012

R e d a c t i o n:

Karl Kaser (Austria), Bernard Lori (France), Massimo Bucarelli (Italy),
Kostantin Nikiforov (Russia), Gabriella Schubert (Germany), Stjepan Matković
(Croatia), Ljubinka Trgovčević (Serbia), Miroslav Perišić (Serbia),
Dragana Kujović, Momčilo D. Pejović, Zvezdan Folić, Senka Raspopović,
Vukajlo Gluščević and Radoslav Raspopović

Rédacteur responsable
Radoslav Raspopović

Sekréttaire de la rédaction
Ivan Laković

Les Ecrits historiques paraissent quatre fois par an. Propriétaire et éditeur:
Institut Historique du Monténégro à Podgorica. Les manuscripts doivent être ad-
ressés à: Istorijски zapisi, Institut Historique du Monténégro, 81000 Podgorica Mon-
ténégro, Bulevar revolucije 5, boîte postale 96, e-mail: istorijskizapisi@gmail.com,
téléphone N° 241-336. On ne renvoie pas les manuscripts. L'abonnement d'un an est
de 15 € pour la Montenegro et de 30 € pour l'étranger. Le prix de numéro vendu
en Monténégro est de 4 € et le prix de double numéro est de 8 €. Le règlement de
l'abonnement doit être effectué au compte de l'Institut Hutorique du Monténégro;
Podgorica, N° 510-8148-40 chez de la Banque Commerciole Montenegro à Pod-
gorica.

ЛУБИЛЕЈИ

*Број је посвећен 160. годишњици
проглашења Црне Горе за књажевину.*

Радослав РАСПОПОВИЋ*

О ДИПЛОМАТИЈИ ЦРНЕ ГОРЕ НАКОН ПРОМЈЕНЕ ОБЛИКА ВЛАДАВИНЕ У ЗЕМЉИ 1862. ГОДИНЕ

ABSTRACT: The fascination of the topic of Prince Danilo Petrović Njegoš as a diplomat stems from the fact that he was the first secular sovereign in the history of Montenegro. This fact resulted in the series of novelties he introduced in the diplomatic life of Montenegro, and in the very significant changes he made in the diplomatic representation of the country.

KEY WORDS: Prince Danilo, Montenegro, Principality, Russia, Petrograd

Дипломатску активност значајних историјских личности можемо оцјењивати различитим мјерилима. То, у неким случајевима, може бити анализа резултата њиховог рада који се могу тицати циљева ослободилачке борбе, националне еманципације земље и изградње државног апарата, проширења међународне сарадње или успјеха у територијалном ширењу државе. Некада може бити ријечи о политичким контактима са представницима страних земаља и резултатима постигнутим у рјешавању спорних међусобних или крупнијих међународних питања: спољнополитичког, територијалног, економског или другог карактера. У неким случајевима њихов рад се може оцјењивати и кроз допринос изградњи унутрашње и спољне институционалне структуре, односно основних институција државног апарата, посебно оних за вођење политике унутрашњег или спољнег представљања земље и сл.

Квантификација рада истакнутих политичких личности на дипломатском плану, у земљама са развијеним политичким системима

* Аутор је научни савјетник и директор Историјског института Црне Горе.

може се вршити на основу анализе јасно формулисаног програма дипломатских активности. Упоредивањем зацртаних програмских циљева с обимом остварених задатака, степеном квалитета, односно степеном стручности којим су их обављали одговарајући органи одређеног међународног сувереног субјекта, могу се изрећи врло прецизни судови о оствареним дипломатским резултатима. На оцјену дипломатских активности земље или њених дипломата може утицати карактер успостављене политичке власти и степен усклађености њених спољнополитичких захтјева с основним принципима функционисања међународне заједнице.

Наведене анализе теже је остварити кад је ријеч о политичким субјектима у процесу конституисања и када, с обзиром на такав њихов статус, треба дати оцјену спољнополитичког или дипломатског рада њихових главних политичких личности. У таквим случајевима по правилу не постоје спомињани програмски документи, нити политичка тијела овлашћена да креирају спољну политику или дају смјернице за рад дипломата или унутрашњих органа за спољно представљање, а што је најважније, таква активност, због међународне непризнатости земље, не сматра се дипломатском, у пуном смислу те ријечи. Потешкоће те врсте обично настају у ситуацијама када се ради о земљама које су у позицији фактички независног субјекта, без међународне признатости, са полусувереним статусом. У том случају рад њихових политичких представника овлашћених за вођење спољне политике само условно може имати дипломатски карактер.

С обзром на то да у ограниченој мјери могу представљати земљу која је, званично, саставни дио неке друге државе, њихови успјеси на међународном плану зависе превасходно од способности личности које их предузимају, и остварених спољнополитичких циљева на чије креирање, по правилу, оне саме пресудно утичу. Како је њихов статус међународно непризнат, као шефова држава, или ресорне извршне власти, они често своје политичке успјехе дугују “сили заштитници” која се појављује као важан фактор у процесу националне еманципације на спољњем плану, као, уосталом, и на другим пољима: националног ослобођења, економског опстанка, развоја државних институција. За Црну Гору, у вријеме књаза Данила, као и раније, таква “сила заштитница” била је Русија. Но, будући да спољнополитичко функционисање, на принципу очекиване подршке силе заштитнице, претпоставља висок степен усаглашености политичких интереса једне и друге државе, посебан значај имају спољнополитички циљеви силе заштитнице са којима треба да буду усклађени основни задаци спољне политике земље под покровитељством. При томе, осим оних

краткорочних, дневнополитичких, постоје и спољнополитички циљеви с карактером константе.

Историјски ход Црногораца, и напори њихових владара (најприје владика) да створе неопходне услове за живот народа, јасно показују да су главни спољнополитички циљеви земље у релативно дугом периоду били готово исти.¹ За ситуацију такве врсте значајни су чиниоци из групе “споро промјенљивих”, као на примјер геополитички положај, који у релативно дугом трајању конституишу исти историјски оквир па и исте циљеве спољне политике земље.

То је видљиво у периоду од проглашења Црне Горе за књажевину, у вријеме владавине књаза Данила, када је наслијеђена неповољна геополитичка ситуација била препрека за остварење спољнополитичких циљева чији садржај је био у основи истовјетан с ранијим. Стицању независности Црне Горе, као дуго примарном циљу спољнополитичких пројекција земље, први световни владар је приступио с посебном упорношћу. Тежња да за кратко вријеме дође до тих дуго прижељкиваних циљева оријентисали су црногорског књаза на радикалне политичке потезе, с елементима заокрета, који су мијењали традицију дотадашњих добрих односа с Русијом.

Проглашење Црне Горе за књажевину, односно Данила Петровића за књаза, о чему ће касније бити више ријечи, за историју Црне Горе било је важан не само политички већ и дипломатски догађај. С једне стране њиме се учвршћивао државни поредак, а са друге то је био и догађај од великог међународног значаја. Иако промјена “облика владавине” према ставу руског двора није смјела да промијени “биће Црне Горе”, одређене врсте промјена свакако су се морале десити. Ван сваке сумње - проглашење за књажевину представљало је даљи корак у еманципацији земље од османске врховне власти и фактички је учвршћивало државни субјективитет земље. То се свакако морало одразити на међународне односе и положај Црне Горе у међународној заједници. Суштина промјене није била у домену другачије правно-политичке реторике изазване чином проглашења, већ и у новом карактеру односа других држава према Црној Гори, односно Османском царству. Историјски значај овог акта несумњиво је измјена квалитета, укупног капацитета, али и облика спољнополитичког представљања Црне Горе.

¹ Ријеч је о томе да је спољна политика сваке земље, по правилу, одређена чиниоцима који имају карактер константе. Они се могу назвати историјским или политичким, националним или државним, или носити неки други предзнак. Ријеч је о елементима као што су међународни положај земље, њен државни статус, величина, етнички и конфесионални састав становништва, природна богатства, а посебно геополитички и стратешки положај. Ти чиниоци се по правилу у дужим временским периодима не мијењају.

Промјена облика владавине уводила је Црну Гору у ред нових политичких, полусуверених политичких субјеката на Балкану, са монархистичким облицима власти, и истовремено мијењала карактер њеног спољњег представљања. Новине су биле видљиве у начину дјеловање прве политичке личности земље, а такође и у карактеру специјалних мисија изабраних дипломатских представника.

Сва дубина промјена облика владавине у Црној Гори и њихових посљедица у спољнополитичким односима земље могла се запазити већ приликом посјете Данила Станкова Петровића Петрограду 1862. Његово проглашење за књаза имало је крупан дипломатски значај.

Промјене су утицале и на начин спољнополитичког представљања земље. Споља видљива главна разлика је била у увођењу свјетовног карактера функције првог човјека у земљи. Дотадашње посјете црногорских владика страним земљама, због елемената теократизма, и поред њиховог и диховног и свјетовног значаја, имале су обиљежја сусрета црквених великодостојника, представника Цетињске митрополије (који су се некад титулисали и титулом егзарха Пећког трона) с представницима руског двора, Светог синода Руске цркве, или пак истакнутим личностима других држава, аустријским царевима, канцеларима или њиховим изасланицима. Сама околност да се радило о високим духовним лицима одређивала је, у протоколарном смислу, третман мисија, укључујући церемонијални дио, као и природу почаста које су им могле бити указане. Њихов конфесионални карактер релативизовао је стварну државнополитичку, односно дипломатску суштину тих мисија. Од институционализације функције књаза као “шефа државе”, одласцима црногорских владара у посјете дворovima других европских држава, и поред његове пуне неизједначености у погледу званичног статуса, у односу на суверене које је посјећивао, није се могао одрећи карактер специјалних мисија на високом нивоу. У питању су били облици *ad hoc* дипломатије која се појавно веома мало разликовала од оне коју су упражњавале међународно признате државе.

Тада достигнути облик заступања Црне Горе, као међународно непризнатог субјекта, код других суверених држава, није, дакле, имао све појавне облике пуног дипломатског представљања, када је ријеч о специјалним мисијама. Ипак, фактичко постојање црногорске државе, и кроз такве протоколарне форме, добијало је неку врсту одговарајуће међународне потврде.

Међутим, промјене облика владавине и прерастање Црне Горе у свјетовну државу, донијели су измјене не само форме и протокола у спољнополитичком представљању земље, већ и друге, суштинске, које нијесу имале само обиљежја спољњег карактера. Управо тај аспект

односа, који није остварен без одређених потреса у земљи², суштински је изражавао значај питања улоге књаза Данила као дипломате и карактера спољне политике земље према другим државама. Испољена свеобухватност, и примјереност цјелини интереса државног субјекта, уз измијењен карактер, говорили су и о проширеном дипломатском капацитету њихових носилаца.

I

Посјета књаза Данила Петрограду одредила је даљу будућност Црне Горе на бази петиције црногорских главара послате руском цару.³ Став Министарства иностраних дјела Русије о црногорским захтјевима формулисан је 8. априла 1852. у реферату Неселъродеа Николају I. Предлог о проглашењу Црне Горе за књажевину, по оцјени канцелара, требало је прихватити како због опасности од биолошког ишчезавања породице Петровић, тако и због тога што Русија као држава покровитељица може давати савјете црногорском народу у одговарајућим случајевима, али да

² Прилично драматична ситуација у Црној Гори изазвана је борбом за власт започетом у оквиру куће Петровића. Владика Раде је својим тестаментом за насљедника оставио “Данила, Станкова сина», свога синовца. Осим цјелокупне “движимое и недвижимое” имовине коју је у земљи имао, њему је оставио “владичество како је од старине узаконјено у Црну Гору”, а брата Пера Томова одредио “да Данила у свачему како свога сина наставља доклен се Данил учини способан народом управљати”. У остале четири тачке владика је изразио тестаменталну вољу о начину поступања с новцем који је оставио: у једној банци у Петрограду (тачка 2) - према Медаковићу ријеч је била о суми од 80.000 дуката; у Бечу код Барона Сине - 50.000 форинти (тачка 3); код брата Тома 50.000 форинти (тачка 4); као и са 40.000 форинти које су биле у «гвозденој каси на Цетиње». У завршном дијелу опорукe владика је сваког оног ко не би поштовао његову посљедњу вољу, односно «преиначио уписано», предавао проклетству: «био му црн образ пред људима и јаросни се Суд Божји над њим извршио за ту грдну неправду коју би пред лицем неба и земље учинио». Д. Вуксан, *Тестамент владике Рада*, Ловћенски одјек, Цетиње јул-децембар 1925, 168-169

³ Захтјеви садржани у писменој петицији кретали су се у оквиру сљедећих тачака: „1. Врховну власт у Црној Гори установити као световну и наследну; 2. Господар црногорски с титулом књаза биће Данило Петровић Његош изабран од покојног владике, а после њега она треба да се преноси на његове прворођене потомке мушког пола; 3. Управљање црквеним пословима у Црној Гори вршиће епископ или архиепископ који ће бити изабран уз посредство правитељства из племена Петровић-Његош или друге фамилије црногорске; 4. Устав, закон и сви садашњи обичаји у Црној Гори остају у пуној важности уколико то не би било противно више изложеним правилима; 5. Нови књаз, који се сада налази у Петрограду, позива се да се што прије врати своме народу... 6. О усвојеним закључцима обавијестити високог покровитеља Црне Горе, Његово императорско величанство а такође и књаза Данила Петровића ради чега је у Петербург упућена депутација.” Н. И. Хитрова, *Россия и провозглашение Черногории княжеством (1852)*, 345

се при томе не може “противити таквим мјерама, које се тичу унутрашњег уређења земље, које су изражене у општим захтјевима цијелог народа и имају још и ту ‘законитост’ да не мијењају вољу покојног владике који је Данила Петровића одредио за свог наследника”.⁴

Од завођења новог поретка у Црној Гори руска влада није очекивала никакве непријатне посљедице, јер се сматрало да ако Црном Гором управља духовно или свјетовно лице, “спољни односи државе због тога се неће промијенити а њен политички положај ће остати као и раније”.⁵ Ипак, испољене су и извјесне резерве. Лоше посљедице увођења новог поретка предвиђане су у случају да у новом устројству обје власти, духовна и свјетовна, буду једна од друге независне, односно постављене тако да представљају два супротстављена политичка центра у земљи. То, ипак, није оцјењивано реалном политичком опасношћу зато што ће у овом случају врховна власт бити усредсређена у личности господара или књаза, а духовној повјерени само црквени послови. Зато се раздори и несугласице с тим у вези нијесу могли очекивати.

Даљи разлог због кога је руска страна прихватала црногорску петицију, био је садржан у томе што се Данило Петровић налазио у таквој животној доби у којој је за посвећење у монашко достојанство са строгим обавезама требало имати посебну наклоност и вољу, а она се није примјећивала код овог “младог владике” и поред тога што он показује општу добру жељу за сарадњу и покорност. У таквим околностима, по мишљењу Неселъродеа, његово увођење у виши духовни чин тешко да би могао да буде сагласно с правилима Руске православне цркве.

Оцјењујући корисним да се у овом, за Црну Гору важном послу поступа опрезно, требало је да император да савјет “да се све ове мјере не сматрају коначно утврђеним и прихваћеним”, тј. остављена је могућност црногорском “владици” “да када дође у зрелије доба још једанпут о свему размисли и расправи с народом и ако околности покажу да је боље да ни у чему не одустаје од ранијег поретка, и сам владалац изјави да жели на крају да прими достојанство монашко и постане епископ, да му се неће ускраћивати то право”.⁶ С претходним је био повезан и трећи предлог Министарства, а то је: да се упутити савјет црногорском Сенату и “владици” да не бирају сада епископа на новопредложеним основама уређења земље. Одлагање избора епископа омогућавало би да се власт новог господара боље учврсти, јер су Црногорци били навикнути да у лицу владике виде свог јединог господара. Касније именоване епископа,

⁴ Н. И. Хитрова, *Россия и провозглашение Черногории княжеством (1852)*, 346.

⁵ Исто, 346.

⁶ Исто, 347.

тј. посебно организовање духовне власти у Црној Гори, не би имало никаквих лоших посљедица за мир у земљи.

У преписци која је о претходним питањима вођена у Русији Данило Станков се титулише као владика. С обзиром на то да он никакав духовни чин није имао, израз “владика” је вјероватно требало да значи врховног поглавара у Црној Гори. У каснијим документима овај начин титулисања је измијењен. Пошто је усвојена одлука о прихватању предложених промјена у Црној Гори, до момента званичног пријема код императора превладала је употреба термина владар, а потом књаз.

Како се са свим предложеним ставовима Министарства иностраних дјела сложио император Николај I, званичан руски став према црногорским захтјевима био је формулисан већ почетком априла 1852. До пријема новог црногорског владара код цара, дошло је нешто касније због опреза Русије условљеног међународним значајем ових корака и могућношћу заштита односа не само с Портом већ и са Бечом. Прихватање новог облика владавине у Црној Гори није имало само вид подршке њеном политичком осамостаљивању, већ је могло да буду тумачено и као “опасан заокрет” у источној политици Русије.

У аудијенцију код руског цара Данило је био 27. јуна 1852.⁷ По свему судећи, на пријему је носио мундир сличан оном који је употребљавао српски књаз.⁸ У Зимском дворцу, у духу реферата министра иностраних дјела од 20. априла 1852. и концепта писма канцелара од 24. априла, цар га је упознао са садржајем представке црногорског народа и његовој одлуци да те захтјеве усвоји. Тиме је криза у земљи настала последице смрти Петра II око избора нове прве личности у земљи коначно ријешена. Црна Гора је промјеном облика владавине, прерастајући од условно “теократске земље” у свјетовног субјекта, установила важне основе за даљи процес конституисања државне власти световног карактера.

Пријем књаза Данила на тако високом нивоу значио је и међународно признање већ оствареног посебног државотворног статуса Црне Горе. Именовање младог црногорског владара за књаза био је догађај

⁷ У вези са датумом пријема Данила Петровића код руског цара интересантно је да у писму предсједника Сената Пера Томова њему упућеном стоји: „Примио сам Ваше високопочитаемое писмо 20 Априла ов. г. у којем ми пишете да сте слава Богу добро и здраво, и да Вас је наш велики Цар и Покровитељ пред собом примио како пристои, и да је Негов први поздрав био Вас честитати Књазем Црногорским; то е наша и свега Народа Црногорскога жеља одавно и била е томе свечаноме и веселоме гласу ја сам се са свима Црногорцима обрадовао”. Писмо је написано 16/28. маја 1852. и сасвим на другачији начин говори о датуму Данилове аудијенције код цара. Архивско одјељење народног музеја Црне Горе (АОНМ ЦГ), ф. Данило I прф. 1852, док. од 16. маја.

⁸ Б. Павићевић, Проглашење Данила Станкова Петровића за књаза, 99.

од великог значаја за наставак процеса учвршћења државног поретка у Црној Гори и њен даљи развој у државну заједницу организовану на световним принципима. Готово сувишно је понављати колико је тај акт био важан за њену међународну афирмацију. Посматрано из тог угла сасвим је природно што се проглашење Данила Петровића за књаза није допало Османском царству, као и неким другим државама, попут Аустрије. Осим о оствареном унутрашњем развоју земље, проглашење је говорило о величини руског утицаја на овом простору, што свакако није одговарало дворовима поменутих држава.

Пријем Данила Петровића као књаза Црне Горе код императора Александра II био је крупан дипломатски догађај и истовремено афирмисао црногорског владара у дипломатским круговима Балкана. Износићи разлоге који су навели царски двор да се позитивно изјасни према црногорским захтјевима, руски император посебно је нагласио потребу да нове мјере не промијене карактер односа с Аустријом и Османским царством. Унутрашњи мир и мир на границама оцијењен је као главни задатак будуће политике књаза Данила. Император је, такође, поновио став Министарства иностраних дјела да и поред промјене титуле млади књаз може поново да добије владичанско звање ако изрази жељу за тим. Тиме је историјски чин проглашења Црне Горе за књажевину био окончан.

Да би се избјегла опасност нежељених реакција великих сила, због чина проглашења Црне Горе за књажевину, у концепту писма тајног савјетника Сењавина од 30. јуна 1852, које је прије одласка из Русије дато књазу Данилу, поново је скренута пажња да промјена поретка не смије да утиче на традицију мирних односа са сусједним аустријским и османским областима и улогу цркве у Црној Гори, односно потребу очувања духовног живота народа на ранијем нивоу. То су били главни интереси руске политике. Одлука о признању Црне Горе за књажевину, коју је Данилу Петровићу као књазу, саопштио сам руски цар, имала је изузетан политички и историјски значај.

II

На повратку из Русије Данило Петровић се задржао у Бечу. Иако није успиједио очекивани пријем код аустријског владара, на сусрет с аустријским царем књаз Данило није дуго чекао. Већ почетком 1853. од руског дипломатског представника у Бечу обавијештен је “да је аустријски двор склон да га призна за књаза и да се нада да ће иза тога

⁹ АОНМ ЦГ, ф. *Данило I*, 1852, Сењавин књазу Данилу, 18. јуна 1852.

Аустрија признати независност Црне Горе”.¹⁰ Вијест да би Данило био радо виђен на бечком двору ускоро је потврдио и званичан позив Фрање Јосифа, упућен крајем марта 1853.¹¹

Црногорском књазу, који је у Беч дошао с неколико сердара, приређен је свечан дочек. Осим ручка код цара, у његову част је одржана и војна парада.¹² Мада се са сигурношћу не може говорити о садржају вођених разговора (по неким изворима аустријска влада је предлагала и зближење Црне Горе с Аустријом, уз напуштање ослонаца на Петроград), ипак чињеница је да је књажев боравак у Бечу био на линији даље међународне афирмације Црне Горе као књажевине. Указане почести и начин на који је у аустријској престоници дочекан, по протоколарности је умногоме одговарао облицима дипломатског церемонијала који је практикован при званичним посјетама шефова суверених држава. Књаз Данило је тако за непуне двије године од ступања на власт, као први световни владар у историји Црне Горе, по други пут примљен на највишем нивоу, овога пута од владара аустријске империје.

Неостварена очекивања која су у погледу међународног признања Црне Горе постојала према Париском конгресу 1856, осим протеста књаза Данила представницима великих сила и разочарања због изостале подршке и помоћи Русије, условила су и његов одлазак у Париз. Књажева посјета трећем великом суверену тога доба, цару Наполеону III, проишлаго је из политичке кризе у коју су били запали црногорско-руски односи. Представљала је покушај да се у Француској пронађе савезник, односно потпора за међународно признање независности Црне Горе. Међутим, посјета француском двору, као и разговори које су претходно водили књажеви изасланици, упутили су црногорску спољну политику, од првобитних захтјева за независношћу, у правцу у коме се она није кретала током претходна два вијека, тј. ка преговорима с Портом о званичном признању османске врховне власти. Мада је идеја о пристанку Црне Горе на вазалну потчињеност турском сизерену подразумевала извјесне уступке Порте, ипак је оваква спољнополитичка оријентација, на први поглед, била противна

¹⁰ Душан Вуксан, *Књаз Данило Петровић Његош, друга година владе (1853)*, Записи, 1931, књ. IX, 12.

¹¹ Бранко Павићевић, *Књаз Данило*, 162.

¹² За резултате његовог боравка у аустријској пријестоници везује се и циркулар аустријске владе, упућен војним и цивилним властима у Боки и Далмацији, којим су Црногорци добили право да могу с оружјем ићи по овим областима и да “у сва она мјеста, у која би долазио Књаз црногорски у нашој држави имају му се чинити како од власти војне тако и од грађанске све оне највеће почести, и ће он буде пребивао да му се стави двострука стража од чести”. Д. Вуксан, *Књаз Данило Петровић Његош, друга година владе (1853)*, 12.

основном смјеру дотадашњих ослободилачких напора Црногораца. Иако му није приступљено искрено, већ више у виду политичке и дипломатске тактике ради остварења главног захтјева, питање турског сизеренства је, ипак, озбиљно разматрано на Цетињу.

Због тога, као и због чињенице да су били ослоњени на Француску, овакви спољнополитички потези Црне Горе наишли су на оштру реакцију руског двора. Цјелокупан заплет имао је и своју предисторију.

У контактима које је прије Париског конгреса преко свог ађутанта остварио с руским представницима у Бечу, књаз Данило је предлагао да се делегатима великих сила упуту меморандум о међународном признању Црне Горе. Одлучно противљење Русије таквом предлогу, одобрено од цара Александра II, у инструкцијама Министарства иностраних дјела образложено је тиме да би “црногорски ‘инцидент’ на Париском мировном конгресу само могао још више да ‘komplikuје’ ситуацију, без ‘користи’ за Црну Гору”. То би, по оцјени руске владе, могло да буде чак и “штетно по интересе Црне Горе, ако би се на Конгресу отворила расправа о црногорској независности, јер она фактички постоји; иако формално није призната...”¹³

На разумијевање Русије није наишао ни књажев предлог да он лично или његов представник посјети париску мировну конференцију на којој би:”према писму Александра II, имали да скрену пажњу на сљедеће: “1. Црна Гора и Турска су ‘у непрестаном ратовању’, поред осталог и због једног дијела територије, коју ни турски ни црногорски поданици не могу слободно обрађивати, а без које Црна Гора не може ‘существовати’. 2. Пошто је Црна Гора ‘заточена’, ‘са свију страна’, тако ‘да не може нигдје ни маљејшег пристаништа трговине своје ради имати’, тражи се додјелување црногорској држави села Спича ‘на крају самог антиварског предјела’. 3. Да се тачно одреде државне границе између Црне Горе и Турске, ‘као што су, с Аустријом означене’, с тим да се од Херцеговине уступи Црној Гори, неки мали дио, тј. капетанат оногошки, Дробњак и Пива”¹⁴. Ови захтјеви чинили су суштину каснијег књажевог обраћања европским владарима и меморандума достављеног учесницима Париског конгреса. На њима ће се заснивати и књажеве политичке активности у Паризу, произашле из намјере да након ускраћивања руске подршке сам покуша да допринесе њиховом остварењу.

Књажевом одласку у Париз претходио је боравак његовог ађутанта изасланика Данила Вуковића у француској пријестоници и Милорада Медаковића у Петрограду. Њихов задатак је био да афирмишу

¹³ Б. Павићевић, *Књаз Данило*, 250.

¹⁴ Исто, 251.

идеју о меморандуму силама-учесницима Париског конгреса. Њиме би било тажено признање независности Црне Горе дипломатским путем, територијално проширење уз излазак на море и утврђивање граница према Османском царству.

У Француској је Д. Вуковић добро примљен. Био је у аудијенцији и код Наполеона III и код француског министра спољних послова. И на једном и на другом мјесту јасно му је, међутим, стављено до знања да француски кабинет не може изаћи у сусрет црногорским захтјевима зато што је ограничен одредбама једног тек потписаног међународног уговора.¹⁵ Умјесто тога, Црној Гори су сугерисани непосредни преговори с Портом ради признања султановог сизеренства, док би Црна Гора за узврат добила територијално проширење и излазак на море. У истом правцу су се кретале и сугестије аустријске и енглеске владе. С појачаним политичким притиском на Црну Гору ради прихватања оваквог рјешења, ширене су вијести о припремању турске војне експедиције ради остваривања суверених права османске државе у Црној Гори, односно елиминисања црногорског питања. У таквим околностима, признање врховног османског сизеренства закључењем турско-црногорског уговора све озбиљније је разматрано и на Цетињу. То је чињено и поред руског противљења оваквим корацима у црногорској спољној политици. Разматрање француског предлога, чији је утицај на црногорског владара био све очигледнији, поклапало се с политичком акцијом Енглеске, Француске и Русије да преговорима с Портом испитају могућности реализације овог пројекта.

Став Русије у погледу прихватања сизеренства био је негативан, тј. супротан ставу двије друге европске државе. Међутим, послје пораза у Кримском рату, њена ослабљена међународна позиција није јој омогућавала да битније утиче на политку европских држава према Црној Гори. Штавише, и њена настојања да промијени намјеру црногорског књаза о номиналном признању турског сизеренства, ради добијања изласка на море и територијалног проширења, показивала се безуспјешном. Њен изасланик, нови руски конзул у Дубровнику, Стремухов, све теже је на Цетињу могао да нађе саговорника за политичке ставове свога двора. И поред упорног руског противљења, изгледало је да план ликвидације фактичке независности Црне Горе све више стиче изгледе на успјех. Будући да се за идеју турског сизеренства осим књаза већ био определијелио и највећи број сенатора, књаз Данило је боравак руског изасланика искористио да изврши снажан притисак на руски двор предајући за царску владу и пројект текста уговора о турском

¹⁵ Исто, 250.

сизеренству над Црном Гором. Нацрт уговора, као вид “званичне понуде сизеренства”, пошто је претходно разматран на црногорској скупштини, почетком септембра 1856. послат је у Цариград.

Садржај уговора, у суштини, више је био негација османског врховништва него његово прихватање. У Петрограду је, ипак, оцијењено да усвајање, у било којој форми, таквог предлога представља ударац за традиционалне интересе Русије у Црној Гори.¹⁶ Због тога се Русија, када је крајем новембра пропао још један покушај њеног генералног конзула у Дубровнику да промијени политику црногорског књаза, определијелила за радикалније мјере.

У то вријеме се десила дуго најављивана посјета црногорског књаза Паризу. Послије Вуковићеве мисије, књаз је у септембру 1856. француском вицеконзулу у Скадру Екару изјавио да би желио поћи у Париз, да цару Наполеону III лично захвали за “благоданост и симпатије према Црној Гори, послије чега би пошао у Цариград, да регулише своје односе са султаном”.¹⁷ Француски министар спољних послова, гроф Валевски, оцијенио је, међутим, књажев захтјев преурањеним. Како је пројект уговора о регулисању турско-црногорских односа сходно француском предлогу већ био упућен у Цариград, а како су се односи с Русијом све више компликовали, књаз је у јануару 1857.

¹⁶ Текст пројекта уговора упућеног у Цариград, који је званично назван „Уговор по којему књаз црногорски и брдски са своје тачке независности пристаје признати номинално сизеренитет Отоманске порте“, садржао је укупно 30 тачака. У којој мјери је текст предложених рјешења био неспојив са било каквим видовима стварног сизеренства Османског царства види се из неколико сљедећих одредаба пројекта уговора: „1) Књажевој држави Црној Гори и Брдима да се присаједини пашалук Херцеговине и од стране Албаније да се досадашње границе исправе и да се присаједини приморски предјел Бар. 2) Књаз црногорски узме титулу краља и називаће се краљем вишеспоменутијех области и присаједињенијех предјела, које ће се посебним Штатутом земаљскијем определијелити. 3) Присаједињени простор земље остаје као и Црна Гора сопственост књаза Црне Горе. 4) Сједињени дио ове земље стоји заједно с Црном Гором у савршеној внутерној и спољашњој власти и управи књаза црногорског. 5) Овом приданом и уједињеном књажевој држави земљом има књаз црногорски власт продаје или промјену земље сам по својој произвољности продавати и мијењати а да се у то нико мијешати не може. (...) 12) Књаз остаје у независној власти сам оглашавати рат или закључивати мир. (...) 19) Дјела внутерног правленија и иностраног одношенија са другијем државама постројава и извршује сам књаз црногорски. 20) У ова дјела и одношенија нема са нико пак ни номинални сизерен мијешати, већ сам књаз с подвлашћеним му правитељством упражњава своју самостојатељну и произвољну власт. 21) Књаз и убудуће задржава свој државни грб - двоглави бијели орао (које је књажевство црногорско од царева српскијех наслиједило) а други на мјесто овог или поред овог задржава власт и право неупотребљавати“. Бранко Павићевић, *План књаза Данила за регулисање односа са Портом 1856. године*, Исторички записи, Титоград 1960, св. 1, 53-54.

¹⁷ Др Радоман Јовановић, *Црна Гора и велике силе 1856-1860*, Титоград 1983, 33.

упутио писмену молбу Наполеону III да допутује у Париз. Француска влада је, међутим, одбила овај књажев захтјев.¹⁸

Но, и поред негативних одговора који су уз оцјену о некорисности таквог пута стизали из Париза, књаз Данило није одустајао од своје намјере. Писмо од руског амбасадора из Беча, Бутберга, као и писмо које је руски конзул из Дубровника упутио једном црногорском капетану крајем јануара 1857, која су говорила о прекиду свих веза руског двора са црногорским књазом, али не и са црногорским народом (у другом су чак Црногорци позвани да промијене свога господара и замијене га једним владиком као што је то раније било), убрзала су књажеву одлуку да и без француског одобрења, као приватно лице, путује у Париз.¹⁹ Француском вицеконзулу у Скадру, Екару, који је на књажев позив дошао на Цетиње, 5. фебруара 1857, саопштио је своју намјеру. Како би избјегао све могуће непријатности због немања француске сагласности о доласку, књаз је изјавио да ће путовати као “катунски војвода - без велике пратње а под изговором да је главни циљ његовог пута, да иде видети свог синовца који се у Паризу налази на школовању.”²⁰ Немајући другог избора и поред “бескрајних заузимања и објашњења”, Екар је, 8. фебруара 1857, обавијестио свог министра спољних послова Валевског да ће књаз Данило отпутовати у четвртак 12. ов. мј. за Париз и Лондон под именом “Воевода де Цатоудесца”.²¹

Књаз је у Париз стигао 7. марта 1857.²² Његова очекивања, да ће личним присуством убрзати рјешавање црногорског питања, показала су се погрешним. У неколико сусрета са француским министром спољних послова, грофом Валевским, у којима су поновљени црногорски захтјеви изложени у меморандуму великим силама, књазу Данилу су изнијети разлози због којих Црна Гора не може очекивати да они буду испуњени. Разграничењу са Турском противила се британска влада, јер би то, посредно, био вид међународног признања Црне Горе; излазак на

¹⁸ Драгослав Страњаковић, *Књаз Данило и питање признања сизеренства Султанова над Црном Гором од Париског конгреса (1856) до смрти Стефана Перовића - Цуце у Цариграду 11. јуна 1857* - Записи, књ. VII, св. 5, новембар 1930, 271.

¹⁹ Исто, 271.

²⁰ Исто, 272. У Паризу се тада школовао Никола Петровић, будући књаз и краљ Црне Горе.

²¹ Исто, 272. Књаз је на пут пошао 14. фебруара са својом супругом Даринком, двојицом сенатора, двојицом гардиста и својим личним секретаром, Французом Деларином. Отишао је из Котора лађом преко Крфа. Име под којим је путовао лоше је шифровано, тако да се из француске верзије не види да је ријеч о „војводи катунском”.

²² О књажевом боравку у Француској види: Д. Вуксан, *Књаз Данило, шеста година владе (1857)*, Записи, књ. XVII, Цетиње 1937, 135. и даље; Д. Лекић, *Француски извори о путу књаза Данила у Париз и пријему на који је тамо наишао*, Историјски записи, 1959, књ. XVI; Д. Вујовић, *Црна Гора и Француска 1860-1914*, 20-25.

море је оспоравала бечка влада, док је територијално проширење Турска условљавала признањем њеног сизеренства. Данило је тако схватио да су “његови захтјеви много теже остварљиви него што је мислио”, односно да до њихове реализације “предстоји дуга и деликатна дипломатска игра, којој он, као човјек од замаха и војничке енергичности, није био много вичан”.²³ Но, и поред тога, у литератури се наводи да се књаз у Паризу достојанствено држао. Одбио је да у аудијенцију код Наполеона буде примљен посредством турског амбасадора, као шеф турске провинције. Излазећи у сусрет његовој молби да не буде примљен као османски вазал већ као владар слободне земље, на француском двору дефинисан је пријем под специјалним условима тако да се више пута сусрео са француским царем.

Пошто упозорења руске владе нису имала утицаја, а књаз Данило наставио са вођењем “самосталне политике” у Паризу, Русија одлучује да обустави све видове заштите Црне Горе. Императорска влада је донијела одлуку “да обустави сваку материјалну помоћ Црној Гори”. Петроградски кабинет такође је ријешо “да се убудуће неће заузимати за ствар Црне Горе, уколико га ко позове да се изјасни о црногорском питању”.²⁴ Осим тога, због потпуне затегнутости односа с Црном Гором, Русија је, као на крајњу мјеру, рачунала на блокаду црногорског капитала депонованог у Петроградској банци, као и на промјену на црногорском пријестолу, довођењем за књаза умјесто Данила Петровића Ђорђија Савова или његовог рођака Крста Петровића.²⁵ Руски генерални конзул у Дубровнику Стремухов је ради тога ступио у тајне везе са Ђорђијем Петровићем, “вођом опозиције” у Црној Гори. Дипломатски притисак који је Русија почела да врши на Црну Гору био је такав да се хтјела изазвати побуна. Он је трајао све дотле док се у Петрограду није сазнало за крајње негативан одговор Порте на понуђени пројекат уговора о сизеренству. Вијест о томе стигла је почетком 1857. и у Црну Гору.

У разговорима који су након тога вођени између петроградског и париског двора, уважени су захтјеви Русије да се преговори између Црне Горе и османске империје, на бази француског предлога о османском сизеренству, за извјесно вријеме одложе. У таквим, измијењеним политичким околностима реализована је посјета књаза Данила Француској.

Ток дипломатске акције великих сила, коју су њихови представници водили у Цариграду, у којој се с руским ставовима о одлагању рјешавања црногорског питања све отвореније саглашавала Француска,

²³ Радоман Јовановић, *Црна Гора и велике силе*, Титоград 1983, 34.

²⁴ Бранко Павићевић, *Књаз Данило*, 272.

²⁵ Исто, 273.

и неприхватљивост за Црну Гору контрапредлога османске владе, утицали су на промјену црногорске политике према француском двору.²⁶ Књаз је схватио да захтјеве којима је започео политички наступ у француској пријестоници мора кориговати. Зато је у ноти од 22. априла упућеној Наполеону III истакнута спремност да се прими сизеренство Порте зарад добијања територијалног проширења или изласка на море. За узврат књаз је молио цара “да посредује код савезника и Порте да се приступи разграничењу црногорске територије према Турској”.²⁷ То је, према истој ноти, било могуће остварити уколико цар узме под заштиту “овај мали хришћански народ који има само у њега повјерење”. Наведени књажеви захтјеви, како стоји у француским документима о резултатима његове посјете, повољно су примљени.²⁸ Цар је “благоизволио обавијестити књаза Данила да му даје своју заштиту”. Такође је обећао акцију француске владе код Порте да би се добио “пристанак да се приступи разграничењу (...) територија између Црне Горе и Турске” које не би повукло “признање независности Црне Горе од стране Турске, нити признање сизеренства султана од стране Црне Горе”.²⁹ Тим је књажева дипломатска акција, иако нијесу остварена његова главна очекивања да ће својим присуством лично допринијети рјешавању црногорског питања, ипак дала неке резултате. Ако ништа друго, посјетом Паризу он је допринио “да се црногорско питање још јаче уврсти у сплет европских питања и заинтересовао за њега не само велике силе већ и европско мњење”.³⁰

Првобитну намјеру да последије Париза посјети Лондон књаз није остварио. Због неспремности британског кабинета да подржи црногорске захтјеве према Турској, нађен је начин да се молба одбије. По повратку из Париза, мада се задржао у Бечу, није дошло до аудијенције код аустријског цара, јер се представљање посредством турског амбасадора постављало као непремостива препрека на коју књаз Данило није хтио пристати.

²⁶ Услови које је у јануару 1857. поставила Порта да би се регулисало црногорско питање састојали су се у следећем: „1) да Црна Гора призна сизеренство Султаново, 2) да прекине све политичке и верске односе са Русијом и 3) да пристане на установљење једног погодног пута кроз Црну Гору који би везивао Албанију са Херцеговином“. Опширније види: Д. Страњаковић, *Књаз Данило и питање сизеренства султана над Црном Гором од Париског конгреса (1856) до смрти Стефана Перовића - Цуце у Цариграду 11. јуна 1857*, 331.

²⁷ Д. Лекић, *Француски извори о путу књаза Данила у Париз и пријем на који је тамо нашао*, Историјски записи, књ. XVI, 1959, 3-4, 52.

²⁸ Исто, 53.

²⁹ Исто, 53.

³⁰ Р. Јовановић, *Црна Гора и велике силе 1856-1860*, 38.

III

Резултати књажеве посјете Француској биће видљиви током наредне године, када је послје Греховске битке 1858, да би спријечио даље крвопролиће и турску освету, Наполеон III послао своју поморску флоту у воде испред Дубровника и предложио великим силама да се изврши разграничење између Црне Горе и Турске.

Разграничење које је обављено након конференције одржане крајем те године у Цариграду, представљало је вид међународног признања независности Црне Горе, мада не потпуног, а обухватило је и извјесно територијално проширење. Рад руског делегата у Комисији за разграничење, довео је до нормализовања односа с Петроградом. Током рада Комисије, десио се још један догађај који је одражава суштину дипломатских напора књаза Данила.

Наиме, члан Међународне комисије за разграничење, представник Француске Екар, предложио је успостављање одговарајућих односа између Црне Горе и Турске, путем црногорских заступништава у утврђеним турским градовима у Подгорици, Скадру и Никшићу, сличних установи хрват-баша, који су од средине XIX вијека као плаћени државни чиновници, заступали интересе Црногораца у Цариграду. На ову Екарову иницијативу књаз је реаговао предлогом о успостављању директних “дипломатских” односа између Црне Горе и турских власти у Скадарском санџаку. То је значило остајање на ранијој политичкој позицији о нужности остваривања међународног признања Црне Горе, што је била једна од главних одлика дипломатије Данила Петровића.

На сличан начин, али без успјеха, он је ту врсту односа покушао да оствари и према Аустрији када је била у питању конзуларна агенција у Котору, која је постојала и у вријема црногорских владика Петра I и Петра II Петровића Његоша, предложивши, након пеузимања власти, да она добије статус званичног представништва Црне Горе у тој земљи. Тај предлог, на жалост, није прихваћен.

Застој у руско-црногорским односима, настао због помјерања до којих је дошло у избору спољнополитичких партнера Црне Горе, у посљедњим годинама владавине књаза Данила, кроз рад комисије за разграничење је отклоњен. У току рада на разграничењу, дошло је и до обнављања односа руске владе и црногорског књаза. Тако је Русија поново постала важан спољнополитички партнер Црне Горе. Ипак, њен апсолутни утицај у Црној Гори није враћен све до 1869. године. За ту годину се везује прва посјета књаза Николе Петровића Петрограду. Осим саме посјете, за даљи ток црногорско-руских односа значај су

имале промјене које су тада наступиле у руској спољној политици, у погледу главних спољнополитичких партнера на Балкану.

IV

Када говоримо о дипломатији Црне Горе од њеног проглашења за књажевину и кназу Данилу Петровићу као дипломати, онда прије свега морамо да истакнемо битне циљеве спољне политике Црне Горе у том периоду (1852-1860). Они свакако нису били формулисани у виду посебног програмског акта, али су били јасно видљиви из вишевијековне традиције борбе Црногораца за ослобођење од османске власти. Данило Петровић их је добро схватао и настојао да у што краћем року оствари.

На радикализацији питања стицања независности Црне Горе, потреби њеног осамостаљивања у односу на врховну османску власт, могу се пратити основни принципи спољнополитичке дјелатности књаза Данила и дефинисати главне црте дипломатског профила његове личности. Задаци који су пред њим стајали као и до тада били су: државно конституисање, стицање независности и територијалног ширења Црне Горе. Црногорски књаз је, остајући, у основи, у духу укупне националне мисли Црногораца, ради остваривања наведених циљева направио заокрет који је изводио земљу из дотадашњег, традиционалног, историјског лежишта и њене вишевијековне спољнополитичке оријентације на заштиту и подршку Русије, кад је било у питању ослобођење земље од турске власти и стицање независности.

Тежећи остварењу тих задака, књаз Данило Петровић Његош је улагао значајне дипломатске напоре, али предузимао и војне активности, и истовремено настојао да јачањем државног организма земље, Црну Гору учини значајним фактором у међународном животу Балкана. Правилно је процјењивао да је њено унутрашње јачање услов остваривања важних резултате на спољнополитичком плану.

Књаз Данило се, у периоду своје владавине 1852-1860. налазио на челу земље која је посједовала државност у фактичком смислу, у пуном значењу те ријечу, али не и у смислу међународног права. На челу апсолутистичког система власти, чије је темеље поставио Петар II Петровић Његош. Својом укупном дјелатношћу, изградњом институционалне државне структуре, законодавним радом, организацијом државне управе и спроведеним реформама у војсци, он је учинио Црну Гору снажним геополитичким субјектом, а тиме и незаобилазним међународним фактором у политици великих сила према југоистоку Европе. Црној Гори у вријеме књаза Данила је недостајало још једино међународно признање, па да постане пуноправни члан међународне

заједнице. За допринос том циљу, признатост од ”цивилованих народа”, осим проглашења земље за књажевину, значајно је било и међународно разграничење и одређено територијално проширење Црне Горе, као и бројни други постигнути резултати, чиме је убрзан њен историјски ход ка сувереном статусу.

За књаза Данила важи оцјена да је био јака личност, енергична, државник крупног замаха и великог политичког прегнућа, што је подразумејавало да се жељени циљеви, прије свега стицање независности земље, остваре што је могуће прије. То је свакако, посебно кад је ријеч о усклађивању интереса малих држава са политичким пројектима великих сила, чинило посебним начин његовог дипломатског дјеловања који није увијек било у складу са спољнополитичким принципима кабинета великих сила. Тежња да циљеве црногорске спољне политике оствари што је могуће брже, позитивно је повукла Црну Гору у нове историјске процесе, али истовремено произвела и привремене промјене, у односу на праксу спољнополитичког дјеловања и облике дипломатских активности који се нису подразумејавали за дипломатију малих земаља XIX вијека.

Radoslav RASPOPOVIĆ

PRINCE DANILO PETROVIĆ NJEGOŠ AS A DIPLOMAT

Summary

A change in the form of government, i.e. proclamation of Montenegro as a Principality introduced a new stage in the development of the Montenegrin state. It can be seen from two interrelated aspects. Introducing secular government meant surpassing the patriarchal forms of social life and political organization of the country, and introducing a form of government which strengthened the position of personal rule of a sovereign as a supreme decision-maker and absolute ruler. The absolutism established by Petar II Petrović Njegoš, in form of an unlimited personal rule, which was aimed at strengthening and reinforcing the state apparatus, was further elaborated by Prince Danilo.

On the other hand, abandoning the “Montenegrin theocracy” and proclaiming the country as a principality resulted in new forms of diplomatic life dictated by the altered forms of government. The mentioned changes were also accompanied by internal state reforms brought about by Prince Danilo’s power, and were aimed at introducing new and more modern forms of social relations into the country and thus strengthening its internal stability and international reputation. Stronger personal rule of the Prince, which affected both internal and foreign relations, also resulted in new forms of foreign policy activities which differed from the previous ones in their fierceness, but which also deviated from the traditional forms of Montenegrin diplomatic activities, and from its traditional allies.

Маја ЂУРИЋ*

РАРИТЕТНИ ПОРТРЕТИ КЊАЗА ДАНИЛА И
КЊЕГИЊЕ ДАРИНКЕ НАСТАЛИ У БЕЧКИМ И
ПАРИСКИМ АТЕЉЕИМА ДИЗДЕРИЈА И ЛЕ ГРЕЈА
ИЗ ФОНДА АРХИВА ЈУГОСЛАВИЈЕ

*Фотографија као друштвено-историјско свједочанство
након 1850. године у Црној Гори и свијету*

ABSTRACT: The paper deals with photography as the social-historical testimony after 1850.th, as well as its transgression into the new phase of the industrial development, where all the unable to commercialize their business were doomed. It talks about the "carte mania" fashion, the most famous photographers, Disderi and Le Gray, and the ateliers from the second half of the 19th century, There the Prince Danilo and Princess Darinka, as well as the other notable Montenegrins, were photographed, being aware of the importance of the photography as the historical document in the period of its mere beginning.

KEY WORDS: Photography, photo ateliers, carte mania, Prince Danilo, Princess Darinka, Disderi, Le Gray

Развој друштва и фотографије у Црној Гори и у свијету, након 1850. године, није имао исти континуитет. Док се црногорски владари баве преговарањем око примирја са Турском и издају Данилов законик 1855. године, у свијету се дешава веома битан догађај за историју фотографије, који уједно означава и њен улазак у нову етапу, етапу „индустрijског развоја”.¹ Била је то Свјетска индустријска изложба одржана у Паризу исте године, на којој је посебан простор дат

* Ауторка је доцент на Факултету визуелних умјетности, Подгорица.

¹ Тодић, М, *Историја српске фотографије*, Београд, 1993. год, стр. 41.

фотографији. Уједно, тиме је омогућено и најширој публици да упозна достигнућа развоја фотографске технике.² До тада, о фотографији је подробније била обавијештена тек мала група људи, првенствено умјетничка и научна елита, која је, уосталом, и присуствовала Арагоовом излагању у Академији наука 1839. године.³ На „радикалан преокрет у правцу индустријског развоја” фотографије указало је већ 1854. године откриће, боље рећи право на ауторство, познатог француског фотографа Андреа Адолфа Диздерија (Andre Adolphe Disderi).⁴

Нови формат фотографије добија трајни назив *carte de visit*, јер је фотографија налијепљена на картонску подлогу по величини одговарала подсјетници. Диздери је снимао моделе нарочитим апаратом са четири објектива, чиме се на једној слици добијало осам слика.⁵ Тим је мијењан како формат фотографије, тако и цијена. Захваљујући овој радикалној промјени, Диздери је учинио дефинитиван корак у приближавању фотографије најширем кругу потрошача. До тада доступни само племству и богатој буржоазији, портрети су постали приступачни и особама слабијег имовинског стања. За своту која није прелазила његове могућности, и скромни грађанин могао је задовољити потребу да се мјери с богатима.

² „Публика на изложби гурала се да види бројне фотографије славних и познатих људи. Лако је замислити какву је сензацију у очима обичног човјека значила могућност да изблиза гледа личности којима се дотада могао дивити само издалека. Изложба је показала да већ постоји низ фотографа који успјешно и с укусом знају баратати новим инструментом. Већина их је већ из својих пријашњих занимања донијела способност ликовног изражавања јер су углавном долазили из умјетничких професија. Тако је, на примјер, кипар Адам Саломон излагао фотографије познатих људи из политичког, финансијског и модненог свијета. Осим њега излагали су и сликари Adolphe, de Vegne-Bellocourt и Louis de Luce, карикатуристи Надар, Бер-талл, Царјат и низ других умјетника. Особиту популарност међу посјетитељима уживале су фотографије великог формата. Често су досезале висину од готово пола метра. Већина изложених фотографија представљала је врхунац занатске вјештине. Желимо ли наћи заједнички називник њихове високе умјетничке квалитете, онда је то потпуна одсутност ретуша.” У: Freund, Gisele, *Fotografija i društvo*, Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, 1981. год, стр. 75.

³ Прво фотографско друштво, *Societe heliographique*, основано је 1851. Његови су чланови били углавном умјетници и научници.

⁴ „Први човјек који је савјетовао да се стави лична фотографија на подсјетницу био је марсејски фототограф Луј Додеро. У свом предлогу изнијетом у фотографском листу *Лимијер*, у августу 1851, Додеро још предлаже да се фотографије унесу у личне исправе (пасоше, нпр.) Наредне године, др Хју Велч Дајмонд, један од првих британских фотографа аматера, поклатио је краљици Викторији фотографију величине посјетнице са групом јахача. Диздери је први ауторски заштитио новембра 1854. године.“ У: Н. Gernsheim, *The history of photography*, стр. 294.

⁵ Прво је снимана једна, па друга половина слике. Свака од тих слика формата 5,5 x 8,5, изрезивана је и лијељена на картон као одвојени портрет.

Испрва, формат подсјетнице и није имао велику популарност у јавности. Огромну славу и дефинитивну афирмацију Диздеријевом фотографском портрету донио је, неколико година касније, један неочекивани догађај. Наиме, 10. маја 1859. године, полазећи у Италију са својом армијом, Наполеон III је зауставио трупе пред Диздеријевом радњом на Булевару Италијана и ушао да се фотографише, док га је за то вријеме цијела војска чекала у ставу почасног поздрава.⁶ Од тренутка ове неочекиване посјете, Диздеријева слава више не познаје границе. Као способан пословни човјек, вјероватно се потрудио да тај догађај одјекне међу житељима монденског Париза. Од тада је његов атеље затрпан поруцибинама, јер су сви хтјели да имају слику у формату у коме је и цар фотографисан.

„Диздери салон“ постао је највећи фотографски салон не само у Паризу, већ и у цијелој Европи. У њему је радила читава „армија сарадника“. Осим два атељеа,⁷ Диздери је имао и властиту фотографску штампарију, захваљујући којој је у року од само 48 сати, уз релативно ниске цијене, могао испоручивати на хиљаде копија.⁸ Држећи се правила да робу треба производити серијски и уз минималне цијене, почео је продавати збирке фотографија славних савременика.⁹

Тако картоманија, производња великог броја фотографија овог формата, постаје интернационална појава шездесетих година 19. вијека. И у другим европским центрима производња фотографија-визиткарти годишње је досезала тираж од неколико стотина милиона.¹⁰ Фото-подсјетнице су сакупљане и размјењиване међу колекционарима и грађанством, и чуване у посебним албумима.¹¹ Издавале су се колекције

⁶ Наполеон III зауставља армије ради фотографисања. У: Freund, G, *нав. дјело*, стр. 77.

⁷ Способност фотографа Диздерија као пословног човјека била је у томе што је своју продукцију прилагодио не само економским, већ и интелектуалним могућностима своје клијентеле.

⁸ Комерцијални интерес навео га је на још низ других новотарија. Међу осталим, дошао је на идеју да организује фотографску службу у војсци. Године 1861. године добио је од Министарства војске дозволу да тај пројект спроведе у дјело. Тако је сваки пук добио свог фотографа.

⁹ Немогуће је избројити све милионе франака што су прошли кроз Диздеријеве руке у годинама његовог тријумфа. Био је један од оних скоројевића који навелико троше богатство које стичу. Луксуз његова апартмана, многобројне куће што је посједовао и његова скупоцијена коњушница били су омиљена тема париских оговарања. Но, његов је пад надошао исто тако брзо као и његов успон. Диздери је изазвао пропаст свих фотографа умјетника који се нису хтјели прилагодити његовом јефтинијем начину производње. Но, на крају је и он сам постао жртвом властитог проналаска.

¹⁰ Тодић, М, *нав. дјело*, стр. 41.

¹¹ „Ту дјелатност је подстакла краљица Викторија која је имала преко стотину албума са протретима свих европских краљевских породица и других славних личности. И енглеска краљевска породица је снимана често. Зна се, такође, да је у дворцу Винд-

славних савременика, а пословни Диздери предлаже да на рачун државе направи фотографске репродукције слика из Лувра.¹²

У Црној Гори се појава подсјетница може везати за династију Петровића, чији су чланови, попут других владарских личности, добили своје портрете у величини визиткарте.

Картоманија је условила и развој индустрије израде албума у којима су се чувале и сакупљале колекције карата или породичне фотографије. Најранији фотографски албуми настали су заједно са првим фотографијама, и имали су их фотоаматери и колекционари. Њихова популарност се проширила у другој половини 19. вијека. На прве странице породичних албума обично су се улагале фотографије краљевске породице, затим фото-графије разних славних личности, а тек након тога породичне фотографије. Албуми су постали обавезни дио сваког мало бољег салона. Највећи процват фотографија је доживјела са развојем албуминске фотографије. Она постаје јефтинија и доступнија широј јавности. Развијају се и фотографски атељеи, који подсећају на сликарске.

Подсјетница Књаза Данила и корице албума са фотографијама формата визит-карти владара и виђенијих Црногораца

зор била постављена тамна комора (фото-лабораторија), по свему судећи уз помоћ фотографског друштва. У: Малић, Горан, *Фотографија 19. вијека*, Београд: Фотограм, 2004, стр. 85.

¹² „Ц. Е. Мајал (J.E. Mayall) издаје 1860. године Royal албум с фотографијама визиткартама енглеске краљице Викторије и принца Алберта са дјецом, који је продат у шест хиљада комплета. Све до осамдесетих година 19. вијека, у истом формату се издају и серије фотографија са разним темама: старе тврђаве, утврђења, катедрале, историјска мјеста и уличне сцене.” У: Тодић, М, *Историја српске фотографије*, Београд, 1993, стр. 41.

Један од таквих албума са фотографијама формата визиткарти налази се и у фонду **Архива Југославије**, у фото-збирци и потиче из друге половине 19. вијека¹³ у којој су портрети владара и виђенијих Црногораца¹⁴, тада на студијама у Француској. У албуму се налазе фотографије књегиње Даринке, снимљене баш у чувеном Диздеријевом атељеу, албумински портрет књаза Данила I из атељеа Гистава Ле Греја у Паризу,¹⁵ портрет Стевана Радоњића из атељеа *Carjat & C (56 Rue Laffite Paris)*, портрети неидентификованих црногорских племића из атељеа *Rabending, Wien, Nicolo Androvic, Castelnuovo di Dalmazia*.

Сачувани примјерци подсјетница угледних Црногораца

¹³ Налази се у збирци Архива Југославије, Двор КЈ, 36/5.

¹⁴ Од седам портрета колико их има, нису сви идентификовани, а фотографије су и даље непознате и непубликоване нашој јавности.

¹⁵ На реверсу фотографије пише атеље „G. L Grey Alophe Succ –Boulevard de Capucines 35 Paris“. На наведеном интернет сајту пише да је 1856. Гистав ле Греј отворио атеље у Boulevard Italian и да је био смјештен близу министарства иностраних послова, па је можда то разлог зашто се Данило I фотографисао у њему, а не код Диздерија као његова жена Даринка. На адреси <https://pastel.diplomatie.gouv.fr/editorial/archives/dossiers/regards/texte1.html>

Посјета Наполеону III

Почетком 1857. године, Данило је отпутовао у Париз, гдје га је у приватну аудијенцију примио цар Наполеон III.

Многи су сматрали да је главни иницијатор профранцуске оријентације Црне Горе била већ поменута Даринка Квекић, од 1855. године званична књегиња Даринка Петровић, Српкиња из Трста. Даринка Данилова је прва жена која је играла извјесну улогу у политичком животу Црне Горе, сматра Д. Вујовић. Истина, она је и прва књегиња црногорска, па јој је тај положај давао могућности да учествује у политичком животу земље.

Не може се прихватити мишљење да је оваква књажева одлука резултат једино Даринкиног утицаја, како су то тврдили не само њени противници него и историчари.¹⁶ Она је посљедица околности и политике коју је Црна Гора у оно вријеме водила. Истина је да је Даринка имала знатног удјела у том погледу. „Наиме, њен је утицај допринио да књаз скрши све отпоре овоме путу.“¹⁷

Она је много жељела да путује у Париз као књегиња, јер је то била прва прилика да ступи у контакт са великим свијетом и једним страним двором. Дакле, чини нам се, на ово путовање вукла ју је више сујета, него политичке концепције.

Књаз и књегиња су остали у Паризу неколико недјеља.¹⁸ Тамо су остварили низ контаката, а неколико пута су их примили цар и царица. „Цар и царица су их благоизвољевали примити више пута у специјалну аудијенцију изражавајући им на тај начин своју наклоност.“¹⁹ Осим тога, царица је Даринки дала и неке поклоне.

У овој званичној посјети Француској можда можемо потражити разлоге и путеве настанка нашој јавности потпуно непознатог, албумског портрета (формата визиткарте) књегиње Даринке,²⁰ насталог у једном од тада најпомоднијих фотографских атељеа 19. вијека, Андреа Диздерија. Снимљена у типично опремљеном фотографском

¹⁶ Д. Страњаковић, *Књаз Данило и питање признања сизерентсва султанова над Црном Гором од Париског конгреса (1856) до смрти Стефана Перовића – Џуце у Цариграду* 11. јуна 1857, Записи, књ. VII, св. 5, 1930, стр. 265.

¹⁷ Исто, стр. 271.

¹⁸ Вујовић, Д, *нав. дјело*, стр. 52.

¹⁹ Писао је министар спољних послова Екару. Лекић, Данило, *Французи о Црној Гори у XIX вијеку*, Бар: Културно-просвјетна заједница, 1985 године, стр. 52.

²⁰ Када сам скенирала ове фотографије, захваљујући љубазности Зорице Нетај, албум са фотографијама још није био заведен нити су биле идентификоване особе са фотографија, тако да су нашој јавности непознате. Архив Југославије (АЈ), Збирка фотографија Двор, албум 35/6

атељеу тога доба, Даринка није обучена као и током боравка у Црној Гори,²¹ по задњој париској моди у омиљену јој црну боју, која је истицала бјелину њене пути, већ у традиционалну црногорску ношњу, уз модерну модификацију традиционалне сукње, испод које је додат жипон.

Диздери, Књегиња Даринка, албуминска фотографија, 6,2x10цм, Архив Југославије (АЈ), Збирка фотографија Двор, албум 35/6, 1855?

О томе да ли су цар или царица предложили помодној књегињи у ком атељеу је „најмодерније да се фотографишу“ или се сама распитала током боравка у Паризу не зна се.

Фотографије су урађене албуминском техником.²² У Паризу и у другим француским градовима фотографски атељеи су отворани на све стране. Људи су напуштали своја дотадашња занимања и прихватили

²¹ Markoti, Ђ, *Montenegro e le sue Donne*, Milano, 1896. стр.79

²² Албуминска или јајчана фотографија настаје око 1850. и била је у употреби као једна од доминантних техника репродуковања све до 1890, када је потискују колодијумска, желатинска и друге, напредније технике. Заснивала се на употреби бјеланца као медијума помијешаног са амонијум хлоридом. Таквом смјесом би се пресвладио папир (картон), као носач и потом пустио да се осуши. Прије употребе, папир би се потапао у раствор сребронитрата, што је стварало фотоосјетљиво једињење среброхлорида у албуминском слоју. За албуминске фотографије карактеристичан је топао, скоро златни тоналитет, који има тенденцију да жути током времена.

се фотографског заната из разних разлога, неко мислећи да им обећава велику зараду, други да би сјединили стваралачку радозналост научника и вјештину умјетника. Потоњи разлог је био мотив за бављење фотографијом и поменутом Гиставу Ле Греју.²³

Жан Бантист Густав Ле Греј (Jean-Baptiste Gustave Le Gray, 30. 08. 1820 – 30. 07. 1884), дуго времена је био тихи студент у атељеу салонског сликара Пола Делароша (Poul da la Roche),²⁴ код кога поред сликарства изучава и фотографију. У свој рад ће је увести крајем четрдесетих година, када отвара портретни студио у Паризу. Попут многих тадашњих сликара, и он се бавио хемијским истраживањима, првенствено у сврху проучавања основних боја. Због тога га је највише занимала хемијска страна фотографског изума, те јој је посветио све слободно вријеме. Недовољна осјетљивост талботипије, навела га је да 1849. године истраживања усмјери на проналажење поступка навоштеног папира (усавршене талботипије), од пресудне улоге за историју фотографије. Његов проналазак сувог колодијумског поступка, у врло кратком раздобљу прихватиле су многе водеће личности француске фотографије средине 19. вијека. Ле Греј тако постаје врло познат у француским фотографским круговима, а код њега се фотографији уче многи умјетници и интелектуалци. Своја знања је објавио 1850. године, у књизи под насловом *Расправа о примјени фотографије*.²⁵ Године 1851. постаје један од оснивача Хелиографског друштва, а касније је и међу оснивачима Друштва француских фотографа.

Тако Ле Греј напушта сликарство да би постао фотограф. Проналази финансијера, грофа де Брижеа (De Briges), богатог дионичара, који му изнајмљује кућу на рубу тадашњег Париза.²⁶

Било је то непосредно прије почетка наглог ширења урбанистичких планова Париза према западу. Убрзо ће се показати да је Ле Греј

²³ Више простора у овом раду је посвећено овом умјетнику фотографу, не само због његовог значаја за равој свјетске историје фотографије, него и зато што је, поред Анастаса Јовановића, један од ријетких аутора фотографског портрета црногорског књаза Данила I.

²⁴ Малић, Г, *Фотографија 19. века*, Београд: Фотограм, 2004. године, стр. 63.

²⁵ „Мада је међу првима прихватио и колодијумски поступак, он је у почетку био незаинтересован за стакло, иако је историја забиљежила да је и сам допринио том открићу неколико мјесеци пре Ф. Скот Арчера. Кад је Арчер први објелоданио колодијумски метод, Ле Греј је то прихватио сасвим неформално, без жеље да истиче своје првенство. Већ је био довољно поштован од савременика захваљујући својој способности и вјештини да сугестивно употребљава свјетлост.“ У: Малић, Г, *нав. дјело*, стр. 62, 63.

²⁶ Данас се у том дијелу Париза налази богата четврт око цркве Мадлен. У вријеме Ле Греја, та четврт једва да је и била изграђена. Само се ту и тамо могао сусрести понеки усамљени шетач како застајкује пред ријетким продавницама. Земљишта су у том дијелу тада била јефтина.

изабрао изванредно мјесто за свој фотографски атеље. Готово у исто вријеме, у истој је кући отворен још један фотографски атеље. Налазио се у приземљу, а држала су га браћа Бисон (Bisson).²⁷ Била је то елегантна радња чији је излог убрзо привукао пажњу пролазника захваљујући лијепим фотографијама, напосе лијепој ведути библиотеке Лувра и швајцарским пејзажима.

Ле Греј прави умјетничке талботипије у барбизонској традицији, снимајући шуму Фонтблео 1849. године, а пет година касније то чини и у колодијуму. Фотографише и кретање облака и мора. Присуствовао је вјежбама поморске флоте Наполеона III и том приликом снимио неке од призора. Када су фотографије изложене, биле су високо оцијењене и добиле су прву награду 1855. године, на Свјетској изложби. Ле Греј је изазвао велико изненађење и 1856. год., када је његова фотографија *Бриг на води*, снимљена такође на поменутих војно-поморским вјежбама, била изложена на годишњој изложби Лондонског фотографског друштва.²⁸

Опширнији опис биографије овог познатог фотографа Ле Греја био је потребан како би се схватио квалитет и значај фотографа и атељеа који су посјећивали наши владари. Управо у том атељеу снимљена је фотографија књаза Данила приказаног у цијелој фигури,²⁹ албуминском техником, са благим *ферлауфом* у облику вињете, приказује фигуру владара у благој пози контрапоста. Колико је фотограф успио да пренесе карактеристика личности, најбоље свједочи Гијом Лежен (Lejean, Guillaume), који те исте године, боравећи у Црној Гори, овако описује књаза Данила: „Данило Петровић Његош данас има двадесет седам година. Овај млади човјек нижег стаса, лијепо грађен, плав, тешко одредиве физиономије, што се може видјети и ако се упореде разни портрети који су објављени у последњих пет година.

²⁷ „Браћа Бисон, рођени у Паризу, један 1814. а други 1826. године, били су синови неког сликара хералдичких мотива. Као и сликар Ле Греј, и они су око године 1848. пронашли финансијера који им је омогућио отварање лијепог атељеа и то у истој кући у којој је на првом спрату имао атеље Ле Греј. Њихова је радња побудила сензацију. Публику није привлачио само луксуз и истанчан укус с којим су уредили унутрашњост, већ и савршенство фотографских радова у излогу. Њихов салон је ускоро постао стјечиште славних умјетника. Сједећи на дивану, посјетиоци би пружали један друге фотографије и помно их разгледали, разговарајући о новим достигнућима у тој умјетности. Theophile Gautier, писац Louis Cormentin, Saint-Victor, критичар умјетности Janin, Gozlan, Mery, Preault, сликар Delacroix, Penguilly, браћа Leneux и многи други били су међу сталним посјетитељима браће Бисон. Прије одласка обично би се попели до портретиста Ле Греја и разгледали његове последње радове.“ У: Freund, Gisele, *нав. дјело*, стр. 48.

²⁸ Та слика, данас у посједу Краљевског фотографског друштва у Лондону, још чува натпис 'велика сензација из 1856. године.' У: Малић, Г, *нав. дјело*, стр. 63.

²⁹ Овакав поступак је био убичајен, због ограничености технолошких могућности фото-апарата.

Док мирује, ова физиономија је мирна, хладна, загонетна; одражава неповјерљив и унеколико дефанзиван став који имају готово сви источњачки књезови, окружени опасностима и издајама. Код њих се лукавост крије испод равнодушности, рекао бих готово службене дремљивости; код Данила, испод једноставности. Његова ријеч је лака, присна и сликовита. На најмање противречење или усљед неког веома јаког осјећања, његове плавкасто-сиве очи заискре попут муње, и венама младог ђака Петра Великог проструји стара црногорска крв.³⁰

14. G. L Grey- Alophe Succ, књаз Данило, албуминска фотографија, друга половина 19. вијека (1885?), Архив Југославије Београд

По овој фотографији Ле Греја, књаза Данила, направљена је и литографија,³¹ која се и данас налази у Паризу, у Националној библиотеци Француске, у Одјељењу графике и фотографије (Bibliothèque Nationale de France, Département des Estampes et de la Photographie), објављеној и на насловној страни часописа *L'Illustration* 12. јуна 1858. године.³²

³⁰ Lejean, Guillaume, *Voyager au Albanie at Montenegro*, Paris, 1858.

³¹ Издага је и бојена литографска разгледница.

³² Le Prince Danilo de Monténégro „Gravure d'après Le Gray, *L'Illustration* 12 juin 1858 na adresi: <http://expositions.bnf.fr/legray/grand/101.htm>.

Le Prince Danilo de Monténégro, Гравира по фотографији Le Gray, L'illustration 12 juin 1858 Paris, Bibliothèque nationale de France, Département des Estampes et de la photographie

Иако су од 1855. до 1859. године атеље Ле Греја посјећивали и многи страни државници, што је свједочио о великом интересовању за нови медиј, куповна моћ споменуте публике била је мала. Видјевши да нови изум не обећава нарочиту зараду, финансијери Ле Греја и браће Бисон су повукли свој капитал. Због недостатка трговачког духа и сигурних прихода, убрзо након тога Ле Греј и браћа Бисон су присиљени да затворе своје радње.³³

Сачуване фотографије нам најбоље свједоче о високом умјетничком квалитету његовог рада. Као прави умјетник, одбацивао је ретуширање и извјештаченост.³⁴

³³ Пресудни ударац који их је потпуно уништио, била је појава Диздерија који је смањно формат слике до формата визиткарте и, захваљујући томе, могао је продавати портрете уз пет пута мању цијену него што је била дотадашња.

³⁴ „Технички иноватор и врстан умјетник, Гистав ле Греј је зачетник употребе папир-

Сматравши да умјетнички квалитет има најважнију улогу у процесу производње фотографије, Ле Греј није хтио прихватити „производњу на велико“. Године 1861. он напушта породицу и путује Медитераном у друштву писца Александра Диме, али се њихово дружење ускоро окончава. Ле Греј одлази сам у Италију (гдје портретише Гарибалдија), затим на Малту, у Либан и Египат, у ком наставља своју каријеру као професор цртања у једном политехничком институту у Каиру. Тамо је огорчен провео последње године живота. Данас су његови радови међу пет накупље продаваних умјетничких фотографије у свијету на аукцијама Сотбија (Sotheby). ³⁵

Маја ĐURIĆ

THE RARE PORTRAITS OF THE PRINCE DANILO 1ST
AND THE PRINCESS DARINKA, MADE IN VIENNA'S
AND PARIS' ATELIERS OF DISDERY AND LE GRAY,
PRESERVED IN FUNDS OF ARCHIVE OF YUGOSLAVIA

*Photography as the social-historical testimony after 1850.th
in Montenegro and worldwide*

Summary

According to author, period of Prince's Danilo visit to Paris coincided with the time of the development of commercial photography. At that time, they were photographed by the most famous French photographers, Disderi and Le Gray. Those photos are now preserved at the Archive of Yugoslavia in Belgrade.

ног негатива у Француској. Сви су сагласни да је Ле Греј имао изузетне слике на сла-
ном папиру (талботипске и навоштене) и на албумену (у ери колодијума), као и мно-
ге иновативне визије.“ У: Малић, Г, *нав. djelo*, стр. 64.

³⁵ Seaskypes , фотографија Ле Греја на којој је први пут снимео крајолик и небо на истој
слици продавла се на једној од аукција Sotheby у Лондону за \$838.000 .

ЧЛАНЦИ

Валентина ЖИВКОВИЋ*

ПОСЛЕДЊЕ ЗАВЕШТАЊЕ КОТОРСКЕ
ВЛАСТЕЛИНКЕ ЈЕЛЕНЕ МЕДОШЕВЕ ДРАГО

ABSTRACT: The testament of Jelena, the daughter of the late Medos Drago, contains an exceptionally large number of various individual items of ad pias causas donations. Analogously with the number of soul salvation legacies, there was also a wider choice of those receiving these gifts of mercy. The testament of Jelena Drago reveals, on one hand, a strong loyalty of the Kotor aristocracy to the Franciscan Order; and on the other hand the acknowledgement and reverence of the general devotional testamentary practice.

KEYWORDS: *wills, Kotor, bequests ad pias causas, Franciscans*

Средњовековни тестамент је судско - нотарска исправа која садржи записану последњу вољу о располагању имовине и дистрибуцији побожних и других легата након смрти опоручитеља. Промене које су се догодиле у позносредњовековним градским друштвима – посебно у оквиру религиозности, начина живота и социјално-економских односа, имале су снажан одјек на развој тестаментарне праксе. Наиме, од времена зрелог средњег века, број људи који су желели да имају овај приватно – правни документ био је у сталном порасту. Паралелно са развојем градских институција, нарочито судско - нотарских канцеларија, у средњовековним комунама на источној обали Јадрана (од друге половине XIII, а посебно током прве половине XIV века) може се пратити континуирано записивање и оверавање тестамената људи из свих друштвених слојева.¹

* Ауторка је научни сарадник у Балканолошком институту САНУ.

¹ О развоју и особеностима опоручног записа у далматинским градским комунама писали су: N. Klaić, *Problem najstarije dalmatinske privatne isprave*, ЗРВИ 13 (1971) 57-74; Z. Janeković Römer, *Na razmeđi ovog i onog svijeta. Prožimanje pojavnog i*

Традиција судско – нотарског бележења последњих завештања грађана постојала је и у Котору.² Први корпус тестамената Которана датира из времена најранијих сачуваних судско – нотарских исправа которске општинске канцеларије (1326-1337. године) То је време када се град налазио у саставу српске средњовековне државе којом је владала династија Немањића. У питању је објављена архивска грађа коју, између осталих исправа, чини и 74 тестамената (40 женских и 34 мушких).³ Заступљене су две врсте тестамената – усмени и писани.⁴

Опоруке которске општинске канцеларије из прве половине XIV века прате промене које су се дешавале у динамици записивања и судског оверавања последњих завештања у западноевропским градовима, а посебно у далматинским позносредњовековним комунама. Некада разервисано само за елиту, писање тестамената од друге половине XIII века постала је пракса коју су прихватили сви слојеви друштва. Са друге стране, догодиле су се бројне промене у самој форми и садржају опорука, као и у одабиру прималаца каритативних дарова. Најизразитија промена јесте умножавање појединачних *item* завештања *ad pias causas*. Пре тзв. „демократизације“ у састављању опорука, завештања за спас душе била

transcendentnog u dubrovačkim oporukama kasnoga srednjeg vijeka, Otium 2 (1994) 3–15; Z. Ladić, *Legati kasnosrednjovjekovnih dalmatinskih oporučitelja kao izvor za proučavanje nekih oblika svakodnevnog života i materijalne kulture*, Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU 21 (2003), 1-28; M. Karbić, Z. Ladić, *Oporuke stanovnika grada Trogira u arhivu HAZU*, Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru sv. 43 (2001) 161-254; D. Romano, *I mercanti Ragusei e le crociate del tardo medioevo. Finanziamenti per la guerra e lasciti pro anima: ...ad pasadium turchorum seu saracenorum, et aliud super patarenos Bosnie*, Anuario de Estudios Medievales 38/2 (2008) 867-883; G. Ravančić, *Oporuke, oporučitelji i primatelji oporučnih legata u Dubrovniku s kraja trinaestoga i u prvoj polovici četrnaestog stoljeća*, Povijesni prilozi 40 (2011) 97-120.

² О развоју нотарске службе у Котору, в. Н. Фејић, *Которска канцеларија у средњем веку*, Историјски часопис 27 (1980) 5-62; id, *Исправе которских нотара из XV столећа*, Мешовита грађа (Miscellanea) 8 (1980) 9-90; N. Bogojević – Gluščević, *Forme testamenta u srednjovjekovnom kotorskom pravu*, in: Iz pravne prošlosti Kotora, Podgorica 1999, 33-37; М. Антоновић, *Град и жупа у Зетском приморју у северној Албанији у XIV и XV веку*, Београд 2003; Ћ. Бубало, *Српски номици*, Београд 2004. *passim*; Н. Богојевић – Глушчевић, *Поријекло и установљење нотарске службе у средњовековним источнојадранским градовима*, Бока 27 (Херцег – Нови 2007) 7-15.

³ *Kotorski spomenici. Prva knjiga kotorskih notara od god. 1326-1335*, ed. A. Mayer, Zagreb 1951, (даље: МС I) 5-11; *Kotorski spomenici. Druga knjiga kotorskih notara god. 1329, 1332-1337*, ed. A. Mayer, (даље: МС II) Zagreb 1981.

⁴ Усмени тестамент се обично састављао на болесничкој постељи и сведок је најчешће био свештеник који је потом и долазио код нотара. Вредност имовине није смела да буде већа од сто перпера у овом случају. Писани тестамент је могао да остави својеручно опоручител или нотар или судија. О врстама которских тестамената: М. Ивковић, *Дипломатички елементи најстарије очуване нотарске књиге у Котору*, 240-241; N. Bogojević, *Forme testamenta u srednjovjekovnom kotorskom pravu*, 181-183.

су обично веће суме новца или непокретна имовина (земља и куће) које су припадници властеле завештали цркви, бенедиктинским манастирима и највишем црквеном клеру. Када су сви друштвени слојеви, па и они сиромашни, прихватили састављање последњег завештања, догодиле су се и велике промене у броју, врсти и новчаној вредности завештања за спас душе. Тако се све више среће даривање различитих мањих врста легата *ad pias causas* – одеће и тканина, литургијских предмета, посуђа, покућства, накита, књига, слика, хране, стоке и живине... Носиоци промена у религијској пракси позног средњег века били су просјачки редови, који су промовисали учење да ће дар *ad pias causas*, ма колике новчане вредности био помоћи вернику на самрти да обезбеди спасење душе. Утицај фрањевачког и доминиканског учења на девоционалну праксу верника запажа се и на пољу опоручних завештања. За спас душе се све више дарују сиромашни, удовице, болесни, као што се обезбеђује и мираз (или део мираза) сиромашним девојкама, али и сами носиоци новог учења – припадници просјачких редова.⁵

Тестамент Јелене, кћери покојног Медоша Драга, изабран је за предмет анализе због садржаја делова последњег завештања који се односи на бригу за спас душе. У неким сегментима јединствени, ови делови Јеленине опорукe на непосредан начин откривају најважније религијозне теме прве половине XIV века. Друга чињеница која издваја Јеленин тестамент од осталих из сачуваног корпуса јесте бројност појединачних завештања *ad pias causas*. Као последица бројности и разнородности, у овој опорукци се среће и шири избор прималаца каритативних дарова. Набрајања појединачних мањих легата била су углавном бројнија и новчано вреднија у опорукама властеле и имућних грађана. Сиромашнији Которани су најчешће завештали свега неколико *item* завештања за спас душе. Јелена Драго је потицала из веома угледне и имућне которске патрицијске породице. Њена опорукa има нешто више од педесет појединачних завештања, од којих се већина односи *pro remedio animae*. Поређења ради, у двама опорукама богатих которских властелина и пословних људи - браће Николе и Јована Мариновог Главатија, такође су присутна бројна и новчано богата појединачна

⁵ О променама у форми и садржају тестамената, односно о појави нових врста легата *pro anima* и *ad pias causas* као последица тзв. „демократизације“ у састављању опорукa и „социјалног хришћанства“, на основу детаљно анализираних тестамената из неколико средњовекових далматинских комуна, писао је: Z. Ladić, *O nekim oblicima brige za siromašne i marginalne pojedince i grupe u dalmatinskim komunama u kasnom srednjem vijeku*, Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU 20 (2002), 1-28; id, *Legati kasnosrednjovjekovnih dalmatinskih oporučitelja kao izvor za proučavanje nekih oblika svakodnevnog života i materijalne kulture*, 1-28.

завештања *ad pias causas*: Николин тестамент је краће садржине од братовљевог и има двадесетак, а Јованов нешто више од тридесет *item* завештања за спас душе.⁶

Тенденција набрајања бројних појединачних завештања имала је двојак карактер - са једне стране, била је одраз богатства тестатора, а са дуге израз религиозности времена у којем је преовлађивало учење просјачких редова. Међутим, као и у другим комунама на источној обали Јадрана, и которски статут је ограничавао целину суме која се могла завештати *ad pias causas*. Према законским одредбама, отац породице је могао да остави четвртину имовине за спас душе, а остатак наследницима.⁷ Са друге стране, жена је могла слободно да располаже четвртином мираза (*quartum dotis*), односно да га завешта за спас душе. Наследници су имали право да оспоре тестамент у којем би жена завештала преко четвртине мираза *ad pias causas*.⁸

Око уписа у судске књиге которске општине, као предуслова извршења Јеленине последње воље, поведен је судски процес.⁹ Након што су 3. априла 1333. которски архиђакон Петар Саран, Трипо Бућа и Сергије Јакањин донели Јеленину записану опоруку (*scripturas in carta bambacis nomine testamenti predicte Jelene*) и тражили да се заведе у јавни облик (*in publicam formam*), иступила је Јеленина сестра Деја, удовица Јунија Гондоле, са захтевом да се опорука не овери и не озваничи, сматрајући да не представља веродостојно завештање њене сестре. Суд је у споразуму са странкама и уз сагласност которског бискупа Рајмунда, одредио изабраног судију Јунија де Сорго из Дубровника да расподели Јеленину имовину. Судија де Сорго је одредио да главна кућа *domus maior* заједно са кухињом *et omnibus pertinentiis* припадне которској бискупији. Уобичајено за которске опоруке, прво завештање припада комеморативном програму у којем се имовина оставља за одржавање миса и служби за спас душе опоручитеља и његових предака. Тако је Јелена завештала кућу бискупији нагласивши као услов да бискупи

⁶ МС I, 338. (20. 4. 1327.); МС II, 1042. (15. 4. 1336.)

⁷ И. Синдик, *Комунално уређење Котора од друге половине XII до почетка XV столећа*, Београд 1950, 128-135.

⁸ Након женине смрти, њена деца су наслеђивала мајчин мираз, а уколико није имала деце, мираз се враћао њеним родитељима, браћи или сестрама. О статутарним одредбама везаним за мираз, в. И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 130-131. У новије време питање мираза детаљно је обрадила: L. Blehova Čelebić, *Žene srednjovjekovnog Kотора*, Podgorica 2002, 41-83, 142-148, *et passim*. О карактеристикама мираза у Дубровнику са освртом на друге приморске комуне, в. D. Dinić-Knežević, *Položaj žena u Dubrovniku u XIII i XIV veku*, Beograd 1974; Z. Janeković Römer, *Rod i grad. Dubrovačka obitelj od XIII do XV stoljeća*, Dubrovnik 1994, 77-89.

⁹ МС, vol. I, 1132. О наследном праву у Котору, в. И. Синдик, *Комунално уређење Котора од друге половине XII до почетка XV столећа*, Београд 1950, 128-135.

имају обавезу да сваке године за стално одржавају три службе у спомен на Јеленину и душе њених родитеља (*pro qua episcopi semper, qui per tempora erunt, teneantur semper facere omni anno perpetuo tres vigiliis in memoratione Jelene, patris et matris eius*). Ако се бискупија не буде придржавала услова који им је поставила Јелена, кућа треба да припадне цркви Светог Трипуна, која у том случају преузима на себе и обавезу одржавања служби. Осим за одржавање *vigiliis in perpetuum* на годишњицу смрти, Јелена је завештала новац и за одржавање хиљаду миса (или безгранично). Нагласила је да посебно треба которски клирици да служе хиљаду миса за спас њене и душе њених предака, посебно которски фрањевци, а потом је завештала новац и дубровачким фрањевцима за служење хиљаду миса, док је дубровачким доминиканцима завештала средства за служење петсто миса. Јелена је двадесет пет перпера оставила и за упис у поменике - *pro scriptis ecclesiarum*.

У складу са општим променама које су се догодиле у тестаментарној пракси, у последњој вољи Јелене Драго срећу се готово све врсте појединачних мањих *item* завештања *ad pias causas* – стоке, одеће и тканина, књига, литургијских предмета, реликвија. Велики део ових *item* завештања за спас душе у Јелениној опоруци био је намењен фрањевачком реду. То је у складу са токовима који су преовлађивали у религиозној и тестаментарној пракси у Котору тог времена. Наиме, у опоручном даривању *ad pias causas* Которана из периода од 1326. до 1337. године запажа се давање примата фрањевцима у односу на друге редове.¹⁰ Једно од првих завештања Јелене Драго јесте да кућу на тргу Светог Трипуна у којој је живела, оставља својој сестри Деји за њеног живота, али је потом одредила да после сестрине смрти треба да припадне за стално фрањевцима из которског манастира. Од прихода издавања куће, фрањевци треба да направе себи одећу, као и да моле за спас њене и душа њених предака - *qui teneatur semper rogare deum pro anima Jelene et suorum defunctorum iuri alicuius non derogando*. Опоручитељи су се посебно уздали у снагу молитви редовника и редовница, верујући да су ближи Богу. У тестаментима су им завештали материјална средства, а за узврат су тражили да моле Бога за спас њихове душе. То је феномен који се среће и у которским опорукама.

¹⁰ Од укупно 74 опоручитеља, фрањевцима је завештало дарове 25 Которана (око 33%) док је само 5 (око 6%) завештало доминиканцима. Оваква статистика свакако говори о улози и поверењу које су Которани имали у фрањевачки ред као помагаче у настојањима да обезбеде спас душе након смрти. У прилог претпоставци о примату фрањеваца у девотионалној пракси Которана, говори и чињеница да је свих пет опоручитеља (два мушкарца и три жене) који су завештали дарове доминиканцима, даривало и фрањевце.

Формулације којима су опоручитељи изражавали жељу да редовници моле за спас њихове душе могу се поделити у две групе: да моле за њега (*ut rogent deum pro me, ut oret pro me*) или да препоруче његову душу у молитвама (*ad recomendandum animam meam, ut habeat me in memoria suis orationibus, quod ipse me habeat recomdatum in suis orationibus*)¹¹ Остајући верна реду којем је највише дарова завештала, Јелена Драго се уздала да ће јој молитве мале браће помоћи на путу спасења.

У оквиру опште прихваћене праксе пораста набрајања појединачних мањих завештања, даривање тканина и одеће *ad pias causas* јавља се чешће од других врста дарова у которским опорукама од 1326. до 1337. године. Поред остављања самих тканина и одевних предмета, завештана су и материјална средства са намером да редовници или лаици (најчешће сиромашни) сашију себи одећу.¹² Ова врста опоручног даривања носила је и сложено морално и религијско симболичко значење за средњовековног човека. Лаичка одећа и, посебно, редовнички хабит били су моћни симболи милосрђа и спасења. Један од основних постулата који је морално начело *caritas* налагало било је давање одеће сиромашнима. Због тога, као и због јасне и свима разумљиве поруке, овај чин милосрђа је у позном средњем веку добио комплексно теолошко значење и постао универзални симбол милосрдног дара, спасења душе и целокупног начела *caritas*. Вера да ће се каритативним чином давања одеће сиромашном задобити спасење била је двосмерна, односила се и на даваоца и на онога коме је одећа поклоњена.¹³ Узор за милосрђе био је конципиран у житијима средњовековних светитеља, која су била веома популарна међу верницима. Посебно значење имало је милосрдно даривање редовника да направе себи хабите.¹⁴ Јелена Драго је завештала да фрањевци од прихода од издавања куће коју им је

¹¹ У осам опорука је забележено завештање новчаних и других легата свештеницима да моле за њихову душу.

¹² О примерима опоручног даривања тканина и одеће у Котору и комунама на источној обали Јадрана у позном средњем веку, v. Ladić, *Legati kasnosrednjovjekovnih dalmatinskih oporučitelja kao izvor za proučavanje nekih oblika svakodnevnog života i materijalne kulture*, 4-12.

¹³ Давање одеће је била честа тема проповеди, хагиографске књижевности, али и религиозног сликарства. Одећа је, поред основног материјалног, имала и сложено духовно значење. Када се јављала у визијама светитеља, била је симбол милосрдног дара и небеске награде. О симболици даривања одеће, v. C. Warr, *Clothing, Charity and Visionary Experience in Fifteenth-Century Siena*, *Art History* 27/2 (2004), 187-211.

¹⁴ О одећи као симболу милосрђа у тестаментарним завештањима Которана и узорима у житијима светитеља (посебно светог Мартина, светог Фрање и свете Катарине Сијенске) чије су представе насликане на зидовима которских цркава, v. V. Živković, *Clothing as a Symbol of Charity and Soul Salvation in Late Medieval Kotor (Cattaro)*, *Balkanica* XXXIX (2008), 103-114.

оставила направе себи одећу (*vestimenta*). Такође, након што је оставила својој сестри Деји земљишта, поставила је и услов који се поново односи на даривање фрањеваца одећом. Наиме, ако би Деја нешто продала од земљишта које јој оставља Јелена, треба да задовољи прво све што налаже тестамент њихове мајке Тамаре, а онда поред других обавеза и да сваком которском фрањевцу да новац за по једну тунику.

У оквиру развијене бриге за спас душе, опоручно даривање црква и манастира литургијским предметима имало је истакнуто место. Даривање литургијских сасуда носило је и снажно симболичко значење, будући да је било најближе повезано са симболиком олтарског простора као најсветијег места у цркви.¹⁵ Позносредњовековном литургијском праксом и симболиком доминирало је изразито снажење култа хостије. Са друге стране, у оквиру овог култа за средњовековне вернике посебан значај је имала служба *Elevatio* хостије која се одвијала у олтарском простору.¹⁶ Осим у самом ритуалу, култ хостије је свој израз имао у различитим сегментима религиозности, посебно у црквеној уметности и култовима светитеља. О манифестацијама овог култа у позносредњовековном Котору, сведочанство пружа више врста писаних и ликовних извора. Међу њима је и опоручно даривање калежа и свећа које је требало да горе на олтару, или завештања новца за њихову израду.¹⁷

Тестаментарно завештање литургијских предмета било је уобичајено у касносредњовековним комунама на источној обали Јадрана.¹⁸ У которским опоручама из корпуса сачуване грађе из прве половине XIV века најбројнија завештања литургијских предмета срећу се у два опоручама которских властелина - Јелене Драго и Јована Марина Главатија.¹⁹ И у оквиру ове категорије опоручних дарова, Јелена је

¹⁵ Симболику опоручног поклањања литургијских предмета црквама посебно разматра Samuel K. Cohn, Jr., *The Cult of Remembrance and the Black Death*, 233–235.

¹⁶ M. Rubin, *Corpus Christi. The Eucharist in Late Medieval Culture*, Cambridge 1991.

¹⁷ Осим опоручне бриге *pro remedio animae*, о снази култа хостије у Котору сведочанство пружају апсидални сликани програми црква, затим култови светитеља чији је атрибут хостија, као и иконографске појединости дрвених распећа и рељефних украса литургијских предмета, в. В. Живковић, *Религиозност и уметност у Котору (XIV-XVI век)*, Београд 2010, 238-252.

¹⁸ У далматинским комунама опоручна даривања литургијских предмета јављају се од друге половине XIII века. Компаративну анализу примера опоручног даривања крстова, калежа, реликвијара, свећњака и свећа у Задру, Трогиру, Дубровнику и Котору од друге половине XIII до почетка XV века, спровео је: Z. Ladić, *Legati kasnosrednjovjekovnih dalmatinskih oporučitelja kao izvor za proučavanje nekih oblika svakodnevnog života i materijalne kulture*, 17-22.

¹⁹ МС II, 1042. (опорука Јована Марина Главатија заведена је у јавну форму судских исправа 15. 4. 1336.)

показала посебну везаност и поштовање према которским фрањевцима којима је завештала два сребрна калежа. Потом је даровала по један *paramentum de tela* цркви Свете Маргарите и фрањевачкој цркви. Може се претпоставити да је Јелена изабрала фрањевачко гробље за место где треба да буде сахрањена. Наиме, описујући како треба да буде украшено њено гробно место, помиње и калеж који је завештала фрањевцима: *Item ubi iacet dicta Jelena, fiat totum paramentum pro altari conpletum, scilicet unum de calicibus supradictis, misale et paramentum.*²⁰ Врт који се налази изнад Пуча (изван јужних бедема града где се налазио фрањевачки манастир), Јелена Драго је такође за стално оставила малој браћи *ut illuminent candelam*.

У оквиру Јелениних дарова *ad pias causas* једно завештање се издваја као изузетно вредно сведочанство. Реч је о честици Часног крста (*lignum crucis domini nostri Iesu Christi*), једној од најпоштованијих хришћанских реликвија, коју је Јелена Драго завештала Реликвијару Светог Трипуна. То је једини помен одређене реликвије у которским тестаментима из времена од 1326. до 1337. године. Реликвије се уопштено помињу у још две опорукe - Георгије Цернели је завештао сто перпера за реликвије у Светом Трипуну, док је Јован (Џиво) Марина Главатија одредио: *Item relinco, quod fiat in ecclesia sancti Triphonis Catharensis laborerium argenteum et deauratum in reliquiis valoris perperorum trecentorum Venetorum grossorum.*²¹ Потврду извршења ове опорукe имамо у тестаменту њене сестре Деје, удовице Јунија Гондоле из Дубровника, из 1333. године. Према одредби опорукe своје сестре Јелене, Деа предаје, преко Јунија Базилијева и Мата Јакањина, реликвијару Светог Трифуна сребрну плочицу у којој се налази мали крст направљен од дрвета Христовог крста (*in reliquiis sancti Triphonis unam parnam tabulam argenteam, in qua dicebatur esse crux quedam de lingno crucis domini nostri Jesu Christi.*)²² Данас се у Реликвијару Светог Трипуна чува осам честица *lignum crucis*, од којих су три у сребрној опреми и припадали су Катедрали, цркви Свете Марије Колеђате и братовштини Светог Крста.²³

²⁰ Поред Јелене Драго, на гробљу фрањевачког манастира желели су да почивају и Базилије Матеи МС I, 438. (22. 10. 1327.) и Јован Главати МС II, 1042. (15. 4. 1336.)

²¹ МС II, 1042 (15. 4. 1336.); 1616 (14. 3. 1336)

²² МС, vol. II, 317.

²³ Култ Часног крста је почео нарочито да се развија након 1204. године када је велики број честица пренет из Цариграда на Запад, v. А. Eastmond, *Byzantine identity and relics of the True Cross*, in: Реликвије в искуствуе и културуе восточнохристианског мира, ed. А. М. Лидов, Москва 2003, 205-216. О реликвијама *lignum crucis* које се чувају у Котору, v. I. Stjepčević, *Katedrala sv. Tripuna u Kotoru*, Split 1937, 23-24. О симболици и штовању реликвије Часног крста у Котору, v. В. Живковић, *Lignum*

Категорија која се среће у которским опорукама овог времена јесте и даривање књига као легата *ad pias causas*.²⁴ Треба нагласити да се завештање књига или новца за њихову израду сусреће углавном у тестаментима имућне которске властеле и свештених лица.²⁵ Јелена је цркви Светог Трипуна завештала сто перпера за два антифонара (*antifonaria noturna*). Потом је одредила цркве и братовштине којима дарује мисале: *quatuor mesalia magna* фрањевцима, по један мисал братовштини Светог Трипуна и братовштини флагеланата (*frustatis*), потом један мисал *sancte Marie Dulciniensi*, као и *unum mesale ymagini sancte Marie in ecclesia sancti Triphonis*.

Следећи дар који је Јелена завештала *ad pias causas* отвара више питања која захтевају детаљнију анализу. Јелена је манастиру Светог Бенедикта завештала козу коју чува Никола де Метохија. Као прво, у питању је врста легата - завештање стоке за спас душе – која припада општим кретањима у оквиру измењене тестаментарне праксе набрајања појединачних мањих легата. Са друге стране, чињеница да је Јелена Драго овај легат завештала као побожни дар бенедиктинском манастиру говори о једном посебно занимљивом питању, односно о снази и динамици смењивања утицаја који су црквени редови имали на овом подручју током средњег века. У време из којег датирају први сачувани тестаменти Которана, носиоци девоционалне праксе били су просјачки редови. Фрањевци и доминиканци су имали одлучујућу улогу у формирању религиозности касног средњег века, али се њихов утицај манифестовао и у контексту устројства градског друштва, културе и уметности. Такође, фрањевци и доминиканци су и у оквиру тестаментарних завештања потиснули некадашњи примат бенедиктинаца. Отуда се јављање бенедиктинских манастира у улози приматеља опоручних легата намеће као питање на које треба посебно обратити пажњу. Чување успомене на традицију и сопствену историју среће се у опоручној пракси Которана прве половине XIV века. Избор појединих цркава као приматеља легата од которских опоручитеља несумњиво је извор првог реда о угледу које су те цркве имале код верника у првој половини XIV века. Опоручитељи из сиромашнијег слоја најчешће су имовину завештали једној цркви за коју су посебно били везани. Имућнији Которани, а посебно пословни људи из најугледнијих властеоских породица, често су даривали већи број цркава

crucis у касносредњовековном Котору, Историјски записи LXXV/3-4 (2002) 31-44.

²⁴ О даривању књига у опорукама становника далматинских комуна, v. Ladić, *Legati kasnosrednjovjekovnih dalmatinskih oporučitelja kao izvor za proučavanje nekih oblika svakodnevnog života i materijalne kulture*, 24-26.

²⁵ MC vol. I 626, 1132; MC vol. II 802, 1042, 1204.

и манастира. Осим фрањевачких манастира у Котору и Дубровнику (и једног завештања дубровачким доминиканцима), Јелена је дарове *ad pias causas* оставила још двома црквама: катедралној которској цркви Светог Трипуна и старом бенедиктинском манастиру Светог Ђорђа у заливу. Катедрала је завештала вилу са свим земљиштем коју има на Прчању, а земљиште са стаблима кестена манастиру Светог Ђорђа. За завештање бенедиктинцима навела је и услов – манастир Светог Ђорђа не сме да прода даровано земљиште, јер у супротном и оно треба да припадне цркви Светог Трипуна. Манастир Светог Бенедикта су даровала два Которана и две Которанке, док је угледни бенедиктински манастир испред Пераста посвећен некадашњем патрону града Котора, светом Ђорђу, осим Јелене Драго даровао и властелин Никола Главати.²⁶

Поред средства за одржавање *post mortem* литургијских комеморација и набрајања различитих мањих дарова *ad pias causas*, Которани су зарад спаса душе остављали легате и у каритативне сврхе. Категорије којима је била потребна милосрдна помоћ у XIV веку у Котору, судећи према поменима у опорукама, били су: сиромашни и сирочад (*pro pauperibus et orfanis*), као и сиромашне девојке које нису имале обезбеђен мираз. Могао је да се дарује и део мираза, па би у том случају опоручитељ нагласио да је завештани новац *in adiutorio ad maritandum*. Јелена је у својој опоруци оставила новац за мираз чак трима девојкама. Осим што јој је за удају завештала чак сто перпера, Јелена је и неко земљиште завештала својој служавки Стани *famule condam Jelene, ad maritandum*. Ако би Стане остала без наследника, земљиште је требало да припадне цркви Светог Трипуна. Тикослави, *servitrici Jelene* даровала је десет перпера *in nuptiis suis*, а педесет перпера је наменила ћерки Марина де Гонија када се буде удала (*quando nubet*).

Милосрдни дарови завештавани на самрти доживљавани су као предуслов за спасење душе. У том контексту треба сагледати и каритативне дарове Јелене Драго. Водећу улогу у тзв. припреми за умирање имала је врлина *caritas*, тумачена као милосрђе и љубав. Каритативни легати су на самрти даровани сиромашнима, категорији која је поред социјалног, у позном средњем веку имала и снажно религијско значење. Милосрђе и сиромаштво, као библијске категорије и религиозни постулати, посебну снагу су добили након појаве светог Фрање и његовог учења.²⁷

²⁶ МС I, 338 (20. 6. 1327, Никола Главати); МС II, 57. (2. 8. 1332, Ђакон Грубе Абрае, опат цркве Свете Марије од реке); МС II, 1436 (20. 1. 1337, Теодор Гиге); МС II, 906 (5. 7. 1335, Катена, ћерка пок. Марина Блинија); МС II, 1434 (24. 12. 1336, Маре, жена Братослава)

²⁷ Заслуге за интензивније укључивање сиромашних у друштвену заједницу припадају

Средњовековни тестаменти као историјски извори отварају могућност да се духовне преокупације средњовековних људи посматрају из два различита угла. Као прво, тестаменти су сведочанства о општем духу времена, будући да садрже готове формуле које се прихватају у виду обавезних девоционалних завештања на самрти. Други поглед који опоруче као извори нуде истраживачима јесте увид у личну вољу тестатора. Она је могла бити исказана кроз интимне записе и посебне жеље и завештања, али се понекад може препознати и у општеприхваћеним формулацијама и обавезним завештањима. Тестамент Јелене Драго, односно бројност њених завештања *ad pias causas*, открива, са једне стране, снажну приврженост которске властелинке фрањевачком реду, а са друге прихватање и поштовање општих токова који су владали у оквиру девоционалне тестаментарне праксе.

Valentina ŽIVKOVIĆ

THE LAST LEGACY OF NOBLEWOMAN JELENA MEDOSSII DE DRAGO

Summary

The changes which took place in the urban societies of the late medieval age – especially in the context of religiosity, the way of life and socio-economic relations, had a strong impact on the development of testamentary practice. The accepting of the practice of creating a last will and testament on the part of all the social strata, even the underprivileged, incurred great changes in the number, category and monetary value of soul salvation legacies. Thus, there was an increasing variety, number and minor types of *ad pias causas* donations. The bearers of the changes in the religious practice of the late middle ages were the mendicant orders which promoted the belief that an *ad pias causas* donation, regardless of the monetary value, would help the devoted secure the salvation of the soul at the deathbed.

The first preserved sources which witness directly of the existing of a continual noting down and certifying of the wills and testaments of all the social

фрањевачком реду. Користећи вокабулар дворске љубавне лирике која је била омиљена у XIII веку, свети Фрања је поставио сиромаштво као највишу социјалну вредност. Религијским и поетским Богородичиним епитетом *Domina Paupertas* и *Paupertas Altissima*, свети Фрања је сиромаштво уздигао до ступња највишег културолошког модела времена. О томе: J. Le Goff, *Saint Francis of Assisi*, 28–30, 66, 74–77, 112–113. Категорије и термине *paupertas*, *miserabile o egenis* и *poveri di Cristo* разматра R. Pullan, *Poveri, mendicanti e vagabondi (secoli XIV–XVII)*, in: *Storia d'Italia: Annali*, vol. 1, *Dal feudalismo al capitalismo*, ed. R. Romano & C. Vivanti, Torino 1978, 985, 987.

strata members in Kotor are the judicial/notarial records from the 1326 – 1337 period. Among the testaments in the framework of this body of sources, we are singling out the legacy of Jelena, the daughter of the late Medos Drago. Parts of the testament of this noblewoman from Kotor, from a renowned aristocratic family which emphasized *pro remedio animae* donations, contain an exceptionally large number of various individual *items* of *ad pias causas* donations – more than fifty. Analogously with the number of soul salvation legacies, there was also a wider choice of those receiving these gifts of mercy. Jelena Drago donated the following with *ad pias causas*: clothes and fabric, books, liturgical items, reliquaries, cattle. Within the dedicatory program, she dedicated the means for holding a mass for the salvation of her own soul and those of her ancestors, she bequeathed to churches and monasteries, and for charitable deeds she bequeathed dowry funds for poverty-stricken girls. A large number of individual soul salvation legacy *items* in Jelena's testament were intended for the Franciscan Order. This was in accordance with the prevailing religious and testamentary practice of Kotor at the time, in which primacy was given to the Franciscans over other orders. The testament of Jelena Drago reveals, on one hand, a strong loyalty of the Kotor aristocracy to the Franciscan Order, and on the other hand the acknowledgement and reverence of the general devotional testamentary practice.

Ђорђе СТАНКОВИЋ*

ДРЖАВНА УПРАВА У ЗЕТСКОЈ БАНОВИНИ ЗА ВРЕМЕ ДИКТАТУРЕ

ABSTRACT: Paper describes the organization of the governmental administration in Zetska banovina, one of the new formed administrative units according to Law on the name and the division of Kingdom from October 1929. It brings the analysis of its composition, including both the cadres at the highest level and those who were located much lower in the hierarchy, paying the special attention to the fact that, aside of the decade after the end of First World War, Zetska banovina consisted of the territories that hadn't previously experienced a common rule. For that reason, ethnic, religious and political characteristics of the mentioned officials are emphasized, showing course of politics conducted in order to reform and regulate an administrative system in the country. The list of the presidents and secretaries of belonging municipalities is given in the appendix.

KEY WORDS: Kingdom of Yugoslavia, King Aleksandar Karađorđević, Zetska banovina, Cetinje, Krsta Smiljanić, Uroš Krulj

Прокламацијом од 6. јануара 1929. године краљ Александар I Карађорђевић суспендовао је у Југославији Устав, забранио је политичке странке и удружења с “племенским” и верским обележјима, распустио је владу и Народну скупштину и тиме укинуо парламентаризам као демократски облик владавине. Такође су укинуте и обласне самоуправе, иако је држава још кратко време у административном погледу била формално подељена на области с великим жупаном на челу, који је директно био потчињен Министарству унутрашњих дела. У краљевој прокламацији, између осталог, наводило се да је циљ завођења апсолутистичке власти био и да у што краћем времену постигне остварење

* Аутор је. професор на Филозофском факултету у Београду.

оних установа, оне државне управе и оног државног уређења /подвукао аутор - ЂС / које ће најбоље одговарати општим народним потребама и државним интересима”. За председника владе и министра унутрашњих дела постављен је генерал Петар Живковић, командант краљеве гарде. На идеолошком плану, режим је промовисао интегрално југословенство, значи онемогућавање испољавања сваког националног осећања и удруживања, истицања “племенских посебности”. Циљ је био да се сачува државна целокупност и јединство, јер је претило распадање од унутрашњих политичких и националних трвења, које је завршило тешким последицама у Народној скупштини 20. јуна 1928. године, убиством посланика ХСС. Исто тако, постојале су и претње за разбијање Југославије од међународних чинилаца - доношења одлуке КОМИНТЕРНЕ о разбијању Југославије на националне државе, што је прихватила и КПЈ, као и активирање истоветног плана ген. Бадоља у Италији. Историографија данас, што се тиче ових опасности по државу, стоји делимично иза намера краља.

Завођењем апсолутистичке власти, како смо већ напоменули, укинута су дотадашње административне “самоуправне области” и “државна власт” и “унутрашња управа” привремено су концентрисане у рукама великих жупана и војске. То је било регулисано посебним “Законом о Унутрашњој управи” који је донет 19. јуна 1929. године, с четири измене у текућој и 1930. години. Закон се првенствено односио на устројство Министарства унутрашњих дела, које је нормативно проглашено за “врховно надлештво за унутрашњу управу”, тј. за “све послове око организовања управних власти”, “врховно вођство” и “врховни надзор над управним властима”. Законом о називу и подели краљевине на управна подручја од 3. октобра 1929. године држава је добила име Краљевина Југославија и била је подељена на 9 бановина и Управу града Београда (са Земунем и Панчевом). Закон о банској управи је донет 7. новембра 1929. године. Општа државна управа спроводила се “по бановинама, срезовима и општинама”, те “самоуправним градовима” и она је била “по правилу државна власт унутрашње управе, којима су додељени за поједине управне гране стручни органи”, а који су, уједно, били под њеним надзором и апсолутном влашћу бана. У границама “самоуправне власти” остали су само “градски начелници” и “све општине”. Не треба наглашавати посебно да су све те органе постављали декретом Министарство унутрашњих дела и виши бански органи управе и да нису били изборни.

По овим законима су “старешине општих управних власти” вршиле послове из тачно прописаног делокруга “самостално” и за њих су “лично одговарале”. Као “помоћни орган државне власти унутрашње

управе, за одржавање јавног реда и мира и чување јавних интереса постоји жандармерија”, која је “саставни део војске сталног кадра”. На челу бановине налазио се бан и краљевска банска управа као опште “управно надлештво”, а на челу среза “срески начелник као управна власт под надзором Бана”. Срески начелник је уједно био “представник владе у срезу”. Посебна улога дата је полицији, “државне месне полицијске власти су установе унутрашње управе” са управником полиције на челу или “предстојником градске полиције” у граду, а по потреби у општини се постављао “полицијски референт” или “градски капетан”.

Службеници или “политичко-управни чиновници” су били постављани од виших власти да “врше политичко-управну службу код државних власти унутрашње управе”. “Политичко-управни чиновник” је могао да буде само држављанин Краљевине Југославије “који је као редовни слушалац свршио правни факултет и положио прописане испите”. Свим чиновницима ресора Министарства унутрашњих дела било је забрањено “свако испољавање партијске припадности и партијско деловање”. Исто је важило и за намештенике у осталим јавним службама (просвета, здравство, финансије, судство, итд.). Под притиском, пре свега спољњег чиниоца, краљ је септембра 1931. године донео тзв. Октроисани устав, којим су била установљена бановинска већа и бановински одбори као самоуправна тела, с тим што је бан задржавао компетенције да може суспендовати њихове одлуке. Те године су биле већ формиране и општине у оквиру срезова. У Краљевини Југославији је формирано 6.645 општина, које су имале од 500 до 5.000 становника са близу 70.000 одборника. У Зетској бановини формирана су 32 среза и 305 општина с близу 3.500 одборника.

Краљевска банска управа се састојала од општег одељења, управног одељења, пољопривредног одељења, просветног одељења, техничког одељења, затим одељења за социјалну политику и народно здравље, финансијског одељења и одељења за трговину, занатство и индустрију. По тој структури, али у нешто концентрисаном обиму, били су именовани и референти и заменици среског начелника по срезovima. Решењем Министарства унутрашњих дела од 23. октобра 1929. године били су установљени и “окружни инспекторати” који су се старали “о пословима јавне безбедности”, с тим што је окружни инспектор био дужан да издаје наређење о чувању јавне безбедности, вршењу надзора “над радом власти и органа опште управе”, а извештаје је редовно морао да прослеђује бану.

Зетска бановина била је знатно већа од некадашње Црне Горе и имала је 30.741 км². На западу граница јој је била река Неретва до Почитеља, на северу је обухватала Фочу, Прибој, Нову Варош и

Ивањицу, а на истоку Рашку, Косовску Митровицу, Исток и Пећ, а затим југословенско-албанском границом до Јадранског мора, са отоцима Корчулом и Мљетом и полуострвом Пељешцом. Значи територију бивше Црне Горе, Херцеговине, Новопазарског санџака и јужне Далмације. По попису становништва од 1931. године Зетска бановина је имала 925.516 становника, од тога 516.490 православног (Срба), или 52%, затим 315.677 муслимана (Албанаца и Турака), или 36%, и 56.165 римокатолика (Хрвата) или 6%, као и 6% осталих вероисповести. На својој територији, осим града Цетиња, где је било седиште бановине, имала је још 32 места која су имала статус града и вароши и 23 варошице. По наведеном пропису Министарства унутрашњих дела формирана су и три окружна инспектората (Бијело Поље, Дубровник и Косовска Митровица) под чијим надлештвом су били срезови и општине.

Први бан Зетске бановине био је пензионисани генерал Крста Смиљанић из села Љубиша, срез Златиборски, и то од 9. октобра 1929. до 10. јануара 1931. године, а од 10. јануара 1931. године па до краја раздобља диктатуре, бан је био др Урош Круљ, лекар из Мостара, а помоћник бана је био Милисав Р. Иванишевић, такође из Мостара. Значи да је у првом раздобљу, тзв. “отворене диктатуре” Зетском бановином управљало војно лице, потом цивилна и то сва три родом и службом изван Зетске бановине, постављени декретом краља. Генерал Крста Смиљанић је после 1918. године био командант Дравске дивизијске области у Љубљани, а затим од 1921. године командант III армијске области у Скопљу. Средином 1922. године премештен је за команданта II армијске области у Сарајеву. Пензионисан је са већом групом генерала “старих ратника” почетком 1929. године, али већ 9. октобра 1929. године је био постављен за првог бана Зетске бановине. Још само један активни генерал је био постављен за бана у Југославији. Био је то генерал Светислав Милосављевић у Врбаској бановини, такође Србијанац, родом из Ниша. Зашто је у Зетској бановини био постављен армијски генерал, пензионисано војно лице из круга “старих ратника” за бана? Да ли је тиме краљ Александар I хтео да задовољи “ратнички дух”, пре свега, у бившој Грној Гори, или је за разлику од осталих бановину, с обзиром на структуру становништва хтео да јаче изрази ауторитет банског положаја?

Други бан, др Урош Круљ, Херцеговац из Мостара, завршио је гимназију у Новом Саду, а медицину у Бечу 1902. године. Бавио се врло активно “националним радом” по повратку у Мостар и због тога је био почетком рата најпре затворен у Мостару, а затим интерниран у Бихаћ.

У Покрајинској влади за Босну и Херцеговину 1918. године, после ослобођења, обављао је дужност повереника за народно здравље, а у

првој југословенској влади Стојана Протића од 20. децембра 1918. до 16. августа 1919. године био је изабран за министра народног здравља. Потом је био шеф здравственог одсека и болнице у Сарајеву, да би у првој влади ген. Петра Живковића од 6. јануара до 3. априла 1929. године био постављен такође за министра здравља. Тада је то министарство укинато и обједињено с министарством за социјалну политику. Указом од 10. јануара 1931. године био је постављен за бана Зетске бановине.

На основу Закона о банској управи, указом министра унутрашњих дела ген. Петра Живковића, постављено је 18 чланова Банског вијећа из градова и 32 члана из срезова. Сви чланови Банског вијећа, њих 50, били су из места или среза за која су бирања. Од њих 50, петорица су били муслимани, четворица римокатолици а чак 41 члан православне вере, иако је православно становништво у Зетској бановини чинило 52%, у Банском већу је било заступљено чак са 82%!

Краљевска банска управа састојала се од 7 одељења (опште управно, пољопривредно, просветно, техничко, за социјалну политику и народно здравље и финансијско) и “комисије опште управног карактера”, окружних инспектората и јавне безбедности. Према доступним подацима 1929. године у Краљевској банској управи била су 44 чиновника различитих категорија, осим јавне безбедности за које немамо података. Од тога 6 је било Хрвата, 2 Словенца и ниједан муслиман! За јавну безбедност пронашли смо потпуне податке само за седиште бановине, Цетиње. Осим управника полиције Раденка Ракића, у служби су били још само “заповедник страже” Милан Бојовић, један надзорник и 15 стражара! Знамо само толико да је “предстојништво полиције” постојало још само у Дубровнику и Пећи, а комесаријати пограничне полиције у Дубровнику и Ријечи Црнојевића. Постојала су још, што се тиче јавне безбедности, 34 суда, од првостепених до среских и окружних, “Великог суда” у Подгорици и “Управног суда” у Дубровнику са 288 судија и чиновника, затим Зетска дивизијска област у Цетињу, Команда Боке Которске у Херцег-Новом, војни окрузи у Гацком, Косовској Митровици, Пљевљима и Цетињу и четири војне школе (Дубровник, Билећа, Дивуље и Кумбор).

Што се тиче просвете у Зетској бановини, 1929. године је било 18 државних гимназија са 6.672 ученика и 304 професора и наставника, 3 учитељске школе са 345 ученика и 27 наставника, 13 грађанских државних школа и 3 грађанске приватне школе. Њих је контролисао 21 школски надзорник. Основних школа у 1929. години било је 722 са 67 423 ђака и 1550 учитеља, затим 2 трговачке академије, 2 поморске школе, 24 стручне школе (углавном занатско-трговачке), 28 женских занатских школа које су отворене захваљујући, пре свега, “Колу српских

сестара”. Све скупа било је 56 стручних школа са 2.985 ученика и 234 наставника.

Од 1918. до 1929. године отворено је у Зетској бановини нових 261 основна школа, 27 стручних женских школа, 18 стручних мушких школа, 11 средњих и 11 грађанских. Колико је просвета играла важну улогу у стабилизацији новог режима види се и из једног извештаја 1930. године, у коме се, између осталог каже: “Југословенски оријентисана школска омладина и наставници допринијели су врло много да се моментално збуњене и дезоријентисане народне масе упуте правилним путем”. Укупно у свим школама у Зетској бановини било је 76.488 ученика и 2.209 професора, наставника, суплената, школских надзорника и чиновника.

У “Техничком одељењу Краљевске банске управе на Цетињу”, чији начелник је био Војта Боучек, било је 22 чиновника, у финансијским установама 108 чиновника, у “Пољопривредном одељењу Краљевске банске управе на Цетињу” с пољопривредним одселима у разним местима 59 државних чиновника, а у “Самосталном отсеку за трговину и индустрију” 58 чиновника, затим у “Одељењу за социјалну политику и народно здравље” 164 државна чиновника. Важно је овде напоменути да је Зетска бановина имала само 18 болница и једну војну болницу у Дубровнику, са 1.157 болничких кревета, 32 лекара, 192 “нижег болничког особља”, 35 чиновника и 3 апотекара. Осим тога на тако великој територији било је свега 9 здравствених станица са 14 лекара и 4 антималяричне станице, са свега 11 запослених. У односу на број становника и величину територије био је то јасан показатељ да је Зетска бановина била на изузетно ниском нивоу здравствене заштите, развоја опште хигијене и културе живљења. Укупно у “државној власти” и “Краљевској банској управи” у Зетској бановини било је запослено, према непотпуним подацима, 3.192 чиновника и службеника других професија.

Прво редовно заседање Банског већа Зетске бановине одржано је 10-18. децембра 1930. године у свечаној дворани дома “Слобода” на Цетињу. Седницама је председавао бан ген. Крста Смиљанић, а осим већника присуствовали су и “сва господа начелници Краљевске банске управе” и шефови одсека. На заседању је била изнета само једна тачка дневног реда - “претресан је буџет Краљевске банске управе Зетске бановине за буџетску 1931/32. годину”. У време диктатуре одржана је још само једна седница Банског вијећа и то крајем 1932. године.

Команда над војском у Зетској бановини у време диктатуре поверена је највишим официрима, али пореклом изван бановине. Командант II армијске области био је ген. Емило Белић, командант Зетске дивизи-

зијске области бригадни генерал Војин Максимовић, командант Боке Которске ген. Ђорђе Лазић а командант III поморске области у Ђеновићима. контраадмирал Рикард Сахлер. Међутим, у цивилној управи на нивоу среских и општински начелника бирана су лица из локалне средине. Тако је у време диктатуре, нпр. председник општине и градоначелник Цетиња, седишта бановине, био Цетињанин Томо Милошевић, председник општине и градоначелник Подгорице Нешо К. Шћепановић из Подгорице, градоначелник и председник општине Дубровник др Миће Мићић из Дубровника, градоначелник Котора Петар Камбер из Котора, итд. Начелник среза Бара био је Радивоје Краљачић, среза Колашинског Душан Поповић, Никшићког Мирко Дедовић, Подгоричког Војислав Пекић, Цетињског Никола Лашић, Андријевачког Милан Поповић, Беранског Зарија Прелевић, среза Бијело Поље Арсеније Петковић, Милешевског (седиште у Пријепољу) Живота Миленковић, среза Нова Варош Димитрије Ђусмовић, Пљеваљског Драгољуб Кошутић, Прибојског Миодраг Јеличић, Сјеничког Милован Ј. Илић, Почанског Јован Хамовић, Билећког Радета Ракуш, Цратачког Ђетко Дедић, Дубровачког Винко Валес, Корчуланског Иво Аничич, Љубинског Светислав Нешић, Невесињског Веселин Косорић, Столачког Михаило В. Несторовић, Требињског Угљеша Радојичич, Дежевског (седиште Нови Пазар) Богомир А. Стаменковић, Косовско-митровачког Душан Танасковић, Моравичког (седиште Ивањица) Драгослав Милосављевић, Пећког Драгомир Богдановић, Студеничког (Рашка) Јордан Стојановић и Ставичког (Тутин) Секула Вули-Окружни инспектор, под чијим надлештвом су били срезови, за Окружни инспекторат Бијело Поље био је Лазар Поповић а секретар Божидар Марковић, за Окружни инспекторат у Дубровнику био је Душан Рашковић а секретар Јован Јанчич, за Окружни инспекторат Косовска Митровица био је Радомир Васиљевић а секретар Живан Ђукановић, док је комесар пограничне полиције био Рудолф Мате у Дубровнику и Иван Брајовић у Ријечи Црнојевића. Већ смо навели да је управник полиције на Цетињу био Раденко Ракић, док је заповедник страже био Милан Бајовић, предстојник градске полиције у Дубровнику др Богдан Стојаковић а у Пећи Владета Николић.

Од значајних југословенских националних и патриотских друштава која су била “прожета великом идејом југословенства” и практично чинила својеврсну потпору државној управи била су у Зетској бановини развијена: “Југословенски соко” са средиштем “Жупа Цетиње” и председником Гавром Милошевићем, која је имала 54 друштва и чете и 7.081 члана, затим удружење “Народна одбрана” са 11 месних одбора и 823 члана и “Јадранска стража” са 19 месних одбора и близу 2.700 чланова.

У години завођења диктатуре, 1929, у “државној власти” и “унутрашњој управи” било је укупно, како смо навели, према доступним изворима 3.192 државна чиновника у разним управним и јавним службама. Немамо, осим за Цетиње, никаквих података о војсци стационираној у Зетској бановини, као и жандармерији која је била под директном војном командом. Такође је немогуће утврдити, док није донет Закон о називу и подели краљевине на управна подручја, као и Закон о банској управи, који чиновници су плаћани из централног југословенског буџета а који из бановинског. То се рашчистило тек законодавном иницијативом крајем 1929. и у току 1930. године, а то је и разлог што од 1931. године налазимо прецизне податке о чиновницима “државне власти” и чиновницима који су плаћани из бановинског буџета.

Према расположивим изворима, на дан 1. маја 1931. године у 1) “Државној власти” било је: а) у судству - 376 запослених, од тога 83 у среским шеријатским судовима, б) финансијама, пореским управама, царини и катастру - 701 запослен, ц) пошти, телеграфу и телефону - 353 запослена, д) саобраћајним установама - 70, е) поморским саобраћајним властима - 19 запослених, ф) испоставама Народне банке и Државне хипотекарне банке - 17. Укупно у “државној власти” 1.536 запослених који су своје припадљности примали из југословенског централног буџета. У 2) “Краљевској банској управној власти” било је: а) у банској управи на Цетињу - 546 чиновника и 4 непопуњена места, б) у пољопривредном одељењу (начелник Милутин Татор) - 144 чиновника, ц) у просветном одељењу (начелник Душан Јакшић) - 42 чиновника, 416 професора и наставника средњих и грађанских школа, суплената, “учитеља вештина”, економа, вероучитеља, секретара гимназија, итд. - 41 школски надзорник и 1.525 управитеља и учитеља основних школа; д) у техничком одељењу (начелник Симеон Т. Дакић) - 143 пристава, инжењера, архитекта, саветника, техничара, надзорника, контролора, итд; е) у одељењу за социјалну политику и народно здравље (начелник др Нешко Радовић) - 63 чиновника, затим у болницама, дечјим домовима, хигијенским заводима, домовима народног здравља, здравственим заводима и станицама, санаторијумима, итд. - 278 чиновника, лекара и здравствених радника; ф) у финансијском одељењу (начелник Милан Пешић) - 14 чиновника; г) одсеку за трговину и индустрију (начелник Франо Луковић) - 5 чиновника, а у стручним школама - 216 директора, управника, професора, учитеља, хонорарних наставника, итд; х) председника општина, деловођа, општинских ветеринара, инжењера, лекара, шефова полиције, бележника, подначелника, општинских бабица и надзорника страже - 694. Укупно у Зетској бановини било је 4.127

бановинских чиновника и разних других професија у управи. Све скупа, 1931. године у Зетској бановини је било 5.663 запослених у управној власти.

По чему се Зетска бановина издвајала од осталих у Југославији? Прва карактеристика, која пада одмах у очи, била је у томе што је поред Врбаске бановине, једина бановина у Југославији за чијег првог бана је било постављено пензионисано војно лице из Србије, а за другог бана Србин из Херцеговина. У Савској, Приморској и Дравској бановини били су постављени банови за време диктатуре Хрвати и Словенци из Загреба, Сплита, Љубљане. У осталим бановинама банови су били цивилна лица из Србије, а домицилно једино је бан Подунавске бановине био из Новог Сада. Као друго, у “Краљевској банској управи”, као и Бановинском већу у Зетској бановини апсолутно су доминирали у управном апарату чиновници православне вере, као што су у Савској, Приморској и Дравској доминирали римокатолици - Хрвати и Словенци. У осталим бановинама претежни утицај такође је био православни у односу на структуру националну становништва. У Зетској бановини једино одступање било је у средним шеријатским судовима и појединим општинама, где су доминирали или били заступљени у извесном броју и муслимани, као и у срезovima и општинама мањи број римокатолика Хрвата. Међутим, то је било од небитног значаја за концентрацију управне моћи и власти.

“Државна власт”, према краљевом указу и законима, преко бана и подбана била је неприкосновена. Концентрација управне моћи била је и делимично у рукама оних чиновника у “државној власти” који су били финансирани из државног буџета. Сви они имали су готово апсолутну управну и политичку моћ у Зетској бановини. Тако је, само нешто формално у блажем облику, остало и после доношења Октроисаног устава 1931. године. Као што је краљевска моћ и моћ владе ген. Петра Живковића била неограничена за целу југословенску државу, тако је у Зетској бановини и осталим бановинама била управна и политичка моћ бана и банске управе.

Иако немамо поузданих података о броју чиновништва у управној власти у Зетској бановини, како у државној тако и бановинској, за 1929. годину, можемо претпоставити да је тај број био нешто већи него што смо навели и да се он увећао до 1931. године за најмање око 1.000 чиновника. То можемо протумачити, с обзиром на кулминацију економске кризе, једино увођењем окружних инспектората, срезова и општина као самоуправних јединица. На примеру Зетске бановине, као и већине осталих, можемо да потвдимо историографску већ раније изречену потврду да је Југославија била потчињена у значајној мери

политичкој владавини “великосрпске буржоазије” јер је постојала значајна концентрација управне и политичке моћи православног становништва (Срба), посебно оних из Србије на управним функцијама и банским местима. Али не би се могло тврдити да је Југославија била “тамница народа” за све њене народе. Чињеница је да су у пет од девет бановина, банови били Србијанци, а у бановинској управи доминирали домаћи православни чиновници, без обзира на националну структуру становништва. То се посебно односило на структуру инспектора у окружним инспекторатима и начелнике срезова, а мање на председнике општина и градоначелнике, мада су они били само преносници воље централне државне и бановинске управне моћи.

Међутим, у прилогу рада дали смо попис општина и њихових председника и деловођа, сматрајући да је то важно зато што се обичан човек у свом обраћању државној управи прво сусретао управо с њима. Из прилога се види да је у структури председника и деловођа преовлађивао, далеко више него што је био заступљен у структури становништва Зетске бановине, православни (српски) елеменат, али да је у крајевима где је већина била римокатоличка или муслиманска и структура ових представника власти била из тих верских средина, али у знатно мањем броју. Такође су у тим срединама задржани и традиционални називи за председника - начелник, а за деловођу - тајник.

ПРИЛОГ I

ПРЕДСЕДНИЦИ И ДЕЛОВОЂЕ ОПШТИНА У ЗЕТСКОЈ БАНОВИНИ ЗА ВРЕМЕ ДИКТАТУРЕ

Општина	Председник	Деловођа
Цетиње	Томо Милошевић	Васо Павићевић
Андријевица	Ђордије Ђулафић	—
Велика	Мирко Пауновић	Радосав Живаљевић
Војно-Селска	Никола Арсовић	Драгутин Никић
Гусиње	Медо Чекић	Васо Секуловић
Ђулићко-Коњушка	Милорад Лекић	Радуле Драговић
Краљска	Мирко Бакић	Милош Алетић

Љеворечка	Илија Марнић	Алекса Дујовић
Плавска	Новица Поповић	Ђорђе Јокић
Полимска	Огњен Гарчевић	Милорад Ћулафић
Трепачка	Михаило Васовић	Мирко Јочић
Шекуларска	Митар Кенић	Арсеније Дашић
Бар	Крсто Јаблан	Марко Мрчарица
Бољанско-Владимирска	Тахир Чапрић	Јован Ђакановић
Бољевић	Јован Пламенац	Саво Никач
Брчeosко-Подгорска	Ристо Хајдуковић	Блажо Кнежевић
Вирска	Филип Вујовић	Нико Вукославчевић
Глуходол	Дуро Гвозденовић	Мило Јововић
Крајинска	Стеван Половић	-
Можурско-Штојска	Илија Вучелић	Никола Радуновић
Мркојевић	Мујо Алковић	Нико Павловић
Паштровска	Душан Суђић	Саво Срзентић
Сеочко-Крњичка	Илија Орландић	Мило Орландић
Спич	Иван Занковић	Милан Лукић
Улцињ	Марко Матановић	Нико Мировић
Беране	Милић Дабетић	Иван Чукић
Бишево	Мета Мурић	Сретко Беланца
Будимска	Стојан Маљевић	Љубомир Дуришић
Бучичка	Васо Дељевић	Радован Раковић
Виницка	Ђукан Вукићевић	Спасоје Зечевић
Горњо-Селска	Јован Ојданић	Божо Обрадовић
Доњо-Ржаничка	Мирко Јелић	Милан Коматина
Ибарска	Суљо Дацић	Батрић Радоњић
Ђурђеви Ступови	Шћепан Вуковић	Ненад Пипер

Петњичка	Гаљан Кршић	Пајо Чејовић
Поличка	Симо Поповић	Стеван Михаиловић
Рожајска	Паук Зејнелагић	Рецо Зејнелагић
Штитарска	Крсто Кораћ	Данило Дробњак
Билеће	Божо Вукајловић	Мустафа Арнаутовић
Завођска	Шпиро Целетовић	Петар Скулић
Љубомирска	Ристо Поповац	Ристо Мијановић
Плана	Душан Попара	Лука Вукоје
Фатни чка	Митар Радовановић	Хајдар Бајрамовић
Бијело Поље	Јово Новковић	-
Затонска	Хасан Хајдарпашић	Милоња Баљевић
Лозанска	Јосиф Поповић	Милоња Куч
Мојковац	Радисав Крговић	Спасоје Жутић
Недакуска	Ђоле Ковачевић	Петар Шћепановић
Павино Поље	Миле Јоксимовић	Секуле Јоксимовић
Равноречка	Јован Ракочевић	Светозар Нишовић
Расовска	Благота Лакић	Александар Поповић
Савино Поље	Селман Хацибеговић	Рафаило Поповић
Шаховићка	Мирко Томовић	Илија Рубежанин
Будва	Давид Љубиша	Јоко Тановић
Грбаљ	Нико Мачић	Марко Кнежевић
Доброта	Вјекослав Радимир	Кандро Станић
Котор	Петар Камбер	Јаков Деполо
Кртолска	Богдан икијељевић	Шпиро Цветковић
Ластовска	Анделко Марковић	Божо Мудрић
Лушtica	Милан Кршанац	Трипо Маровић
Муљанска	Гргур Симовић	Паско Ридановић
Паштровска	Раде Андус	Бранко Анзуловић
Перашка	Раде Дурановић	Раде Ђурановић

Прчањска	Вјекослав Висин	Тоне Стјепчевић
Рисанска	Светозар Ћатовић	Јосиф Толентино
Столивска	Мато Миховић	Паско Божић
Тиват	Антон Вуксановић	Мартин Цанкар
Херцег-Нови	Мирко Комненовић	Мирослав Томић
Автовац	Ристо Дурић	Милан Слијепчевић
Борачка	Бошко Мاستиловић	Алекса Суботић
Г-атачка	Ћамил Сарић	Ђордо Батинић
Вражегрмска	Илија Перовић	Божо Станишић
Даниловград (варош)	Станоје Беговић	Милош Шутиловић
Ћаниловград (околина)	Панто Белашевић	Лазар Пајовић
Загарачка	Ђоко Беговић	Васо Велимировић
Јеленачка	Божо Поповић	Милутин Јочић
Команска	Никола Пејовић	Милош Секулић
Косоволуска	Даго Драговић	Станко Беговић
Орјелучка	Максим Павићевић	Душан Перић
Павковићка	Милош Павићевић	Радосав Павићевић
Спушка	Андрија Шкеровић	Велиша Драгићевић
Војковићка	Хамдо Сараћевић	Марко Ивановић
Врачевска	Александар Кожовић	Ракић Драгић
Јошаничка	Зарија Алексић	Милоје Васић
Никољачка	Максим Виријевић	Велимир Вујанац
Нови Пазар	Ђорђе Петровић	Омер Халидовић
Пастењска	Профил Пузовић	Момир Рашковић
Пожешка	Дмитрије Никић	Никола Петровић
Полошка	Миладин Милановић	Јевчтеније Глођовић
Рајетићка	Богдан Вукашиновић	Михаило Вукомановић
Сопоћанска	Живко Милић	Душан Ћурчић

Трнавска	Спасоје Димитријевић	Милун Миливојевић
Штитарска	Јаков Васић	Велимир Ђунисијевић
Дубровник	Др Миће Мићић	Мато Жиле
		Др Перо Малешевић
Затон	Јосиф Вицеља	Франо Оберстер
Лопуд	Нико Зец	Јаков Скарочић
Мљет	Петар Ђивановић	Петар Матана Периша
Слањска	Кристо Милић	Маријо Љубишић
Стонска	Франо Бандур	Франо Андровић
Гават	Лука Брајковић	Франо Шварц
Шипанска	Иво Стјепановић	Давид Цвјетковић
Ђураковачка	Саво Перовић	Светислав Ратковић
Злокућанска	Марко Дувановић	Петко Божовић
Источка	Радован Вулић	Радован Милосављевић
Радавачка	Перо Ивановић	Крсто Сабљић
Ракошка	Јанко Турковић	Никола Ракочевић
Горњо-Морачка	Сава Томић	Радомир Јекнић
Доњо-Моравичка	Лакић Јанкетић	Михаило Ћировић
Колашин	Томо Вујачић	Марко Вујисић
Колашинско-Речинска	Милија Вујисић	Шћепан Ракочевић
Липовска	Миливоје Бојић	Михајло Радовић
Пољска	Лазар Томовић	Јагош Шћепановић
Прекобрдска	Крсто Ракочевић	Милун Вујисић
Ровачка	Ниша Дашкович	Михајло Илинић
Блатска	Јоаким Куњашић	Ћирил Берзоти
Вела Лука	Франо Јурковић	Јерко Жувела
Јањина	Вицко Плехо	Анто Мариновић

Корчула	Мато Бернарди	Андро Перучић
Куна	Стјепо Тотић	Анте Бобановић- Ћолић
Пељешац	Мато Жупа	Никша Туњица
Трпањ	Мато Мрчић	Јеро Деспот
Бањска	Петко Добрић	Вуле Булатовић
Беримска	Милован Поповић	Крста Андрић
Борчанска	Милош Петровић	Самуило Краговић
Жабарска	Шабан Рецовић	Рако Поповић
Звечанска	Огњен Васић	Сава Кујачић
Косовска Митровица	Јосиф Поповић	Богосав Милићевић
Радичпољска	Милован Миловановић	Вукосав Михајловић
Слатинска	Игњат Милановић	Вилимон Кузмановић
Соколичка	Јеротије Радомировић	Александар Лазаревић
Котешка	Лазо Прибишић	Мато Кукрика
Љубињска	Илија Перић	Јово Новокмет
Равањска	Иван Симуновић	Иван Бурић
Убалачка	Косто Радош	Велимир Перишић
Бабинска	Милојица Плесковић	Стеван Потпарић
Бродаревска	Шериф Башић	Тодор Лазовић
Великожупска	Недељко Потежица	Крсто Миловановић
Звјезданска	Ђорђе Кубуровић	Милован Пјановић
Ивањска	Петко Ђерић	Радојица Дивац
Кањска	Раде Јевтовић	Бошко Ћоровић
Комаранска	Саватије Томашевић	Будимир Пурић
Милешевска	Дмитрије Секулић	Милојица Пантовић
Пријепољска	Халил Иглица	Богосав Варагић
Страњанска	Милорад Мандић	Петар Симић
Братљевска	Тихомир Јелић	Радош Бојовић

Брезовска	Петроније Поповић	Владислав Бојанић
Вионичка	Савко Маринковић	Драгослав Николић
Ерчешка	Марко Секулић	Милован Драшићанин
Ивањичка	Вукашин Спасовић	Владо Луковић
Јаворска	Тома Дабовић	Глигорије Циврић
Ковиљска	Тихомир Кривокућа	Вучета Бојовић
Косовичка	Благоје Лишанин	Тихомир Аврамовић
Опаљеничка	Вукадин Станић	Миливоје Рацић
Остатичка	Вукашин Протић	Драгутин Милутиновић
Придворичка	Светислав Алексић	Глигорије Раичевић
Приличка	Цветко Бајевић	Гаврило Балзамовић
Средњоречка	Периша Каралић	Мирко Пунишић
Шумљанска	Лазар Главинић	Јанићије Нешовић
Зовидолска	Симо Пухало	Данило Гутић
Кифино Село	Миле Гушић	Димитрије Зиројевић
Крушевљанска	Салко Пајевић	Новица Вупчић
Невесиње	Тодор Томановић	Халил Косавић
Улошко-борачка	Ђоко Теранић	Сава Тунгуз
Фојница	Алекса Гузина	Радован Гузина
Никшић (околина)	Јован Баћовић	Спасоје Перовић
Вучедолска	Ристо Бјелица	Драго Албијанић
Голииска	Ђорђије Манојловић	Јован Канкараш
Граховска	Вујадин Вујачић	Иван Лисац
Жупска	Мартин Јовановић	Милан Бечановић
Кочанска	Јован Николић	Лазар Вукотић
Луковска	Павле Гезовић	Данило Вучковић
Никшић	Данило Шобајић	Данило Додеровић
Пјешивичка	Ристо Бошковић	Блажо Бановић

Рудинско-трепачка	Владо Гардашевић	Никола Николић
Требјешка	Илија Мијушковић	Марко Бошковић
Бистричка	Добрисав Љубојевић	Андрија Љујић
Вуковичка	Војо Поповић	Лука Дитарих
Нововарошка	Осман Хоџић	Петар Бралевић
Радијевачка	Глишо Гујанчић	Драгиша Томашевић
Радојинска	Андрија Лапчевић	Петар Спасојевић
Рутошка	Бојо Оташевић	Михаило Керметовић
Штитковачка	Петко Чкоњевић	Радул Крстић
Баранска	Манојло Манојловић	Сима Драгојевић
Будисавачка	Лазар Бојанић	Димитрије Влановић
Главичичка	Милош Гашић	Иван Весковић
Гораждевачка	Милутин Јеремић	Јован Радуновић
Новоселска	Младен Шантрић	Миличко Зечевић
Пећска	Арсеније Мартиновић	Милоња Миловић
Руговска	Халмибег Тахирбеговић	-
Стреочка	Божидар Стошић	Миливоје Церовић
Бобовска	Јеврем Тањевић	Милован Божовић
Бољаничка	Симеун Боровић	Михаило Радићевић
Буковичка	Османбег Бавчић	Бранко Дамјановић
Готовушка	Миле Гогић	Вукола Спахић
Илинобрдска	Михаило Кнежевић	Димитрије Антонијевић
Косаничка	Грубан Петровић	Бошко Дамјановић
Матарушка	Миле Вукашиновић	Манојло Гачевић
Мељачка	Радош Јеловац	Маринко Вучетић
Отиловићка	Живко Дробњак	Димитрије Милићевић
Пљевајска	Омер Бег Селмановић	Владимир Лучић

Пренчанска	Милош Перуничих	Урош Војиновић
Хоћевинска	Јеко Анђелић	Блажо Томић
Братоношка	Војин Митровић	Гавро Павићевић
Брскутска	Марко Лазовић	Марко Гарић
Горњо-зетска	Богдан Вукићевић	Блажо Радоњић
Горњо-кучка	Илија Вујошевић	Гаљо Рашовић
Грудска	Мехмед Ђоковић	Миро Нргуновић
Доњо-зетска	Василије Радичевић	Мило Раичевић
Доњо-кучка	Радомир Петровић	Лазар Ивановић
Доњо-љешанска	Илија Вукчевић	Благота Вукчевић
Затребачка	Деда Љуцовић	Никола Геговић
Љешкопољска	Лука Радовић	Петар Мугоша
Матагушка	Рако Поповић	Томо Вулетић
Пиперска	Лазар Лазаревић	Петар Марковић
Подгоричка	Нешо Шћеповић	Андрија Мрчарица
Средње-љешанска	Шпиро Марковић	Митар Раичковић
Тушка	Аџо Дрешевић	Јусуф Лекић
Хотска	Ујка Марк Гојчевић	Јован Раичевић
Бучевска	Симо Колцић	Раденко Пајовић
Забрђска	Мурат Шеовић	Милош Јанковић
Прибојска	Ђорђе Аночић	Велимир Радовановић
Сочичка	Обрад Станковић	Добрица Јаковљевић
Толачка	Дико Жарковић	Милојица Милошевић
Алиновачка	Недељко Јаковљевић	Јован Тубић
Барска	Радомир Гребовић	Владимир Жугић
Буђевачка	Сретко Попадић	Љубо Попадић
Вапска	Богдан Ђурић	Божидар Шекуларец
Дугопољанска	Саватије Бојовић	Душан Каронић

Кладничка	Вук Пауновић	Вукоман Бојовић
Лопижанска	Тимотије Вранић	Добросав Милошевић
Раждагинска	Ћиро Луковић	Будимир Чоловић
Расанска	Павле Васиљевић	Абид Потуровић
Сјеничка	Мехмет Ћосовић	Гојко Милићевић
Тријебињска	Мирко Вучковић	Вукоман Крунић
Штавалска	Јаћим Радуловић	Јован Јовановић
Аладинићка	Карло Кошут	Никола Драгићевић
Берковићка	Ђурица Којовић	Коста Кораћ
Доњопоплатска	Грго Вујновић	Марко Марић
Столачка	Милан Ковачевић	Јусуф Шемић
Хутовска	Иван Мустапић	Перо Стринчић
Чапљинска	Симе Мрчић	Франо Сторели
Таљевачка	Љубомир Ћоковић	Драгомир Вујанац
Бањска	Младен Лекић	Страхиња Јаковљевић
Беочка	Чедомир Вујанац	Борисав Вујанац
Биљановачка	Велимир Стевановић	Михаило Бељаковић
Бистричка	Петроније Милутиновић	Живадин Ћоровић
Градачка	Радомир Поповић	Богољуб Банковић
Ђаковачка	Љубомир Грачанац	Петар Јовичић
Мланачка	Божидар Стојковић	Милутин Стојковић
Павличка	Симеун Покимица	Тома Остраћанин
Пискањска	Војислав Терзић	Војислав Ђорђевић
Планска	Сименон Вељковић	Вучко Милојевић
Рашка	Ананије Стефановић	Драгомир Читлучанин
Рудничка	Јеврем Поповић	Вукосав Милић
Рудњанска	Станиша Велимановић	Милорад Чорбић

Студеничка	Антоније Шаптовић	Велимир Белаковић
Трнавска	Станоје Петровић	Василије Петровић
Ушчанска	Илија Пандрц	Јаћим Барловац
Брдска	Јоле Драшковић	Васо Шћепановић
Џиварска	Милан Пујић	Илија Зубчевић
Захумска	Јовица Чичковић	Милан Блачић
Зубци	Никола Вицо	Јоле Милојевић
Ластва	Садик Ћеримагић	Пејо Бакоч
Приморска	Томо Маловразић	Раде Радановић
Требињска	Ђорђе Тупањанин	Владимир Поповић
Шума	Тодор Елаковић	Јово Курговић
Транићка	Ибро Пјано	Хајрудн Авдагић
Драгочавска	Алхмет Џонба	Хајдар Тафро
Закмурска	Мухамед Шашевић	Хусеин Чентић
Јабучка	Бећирбег Поплата	Хамид Татарагић
Јошаничка	Алија Хушић	Махмут Зулфикарпашић
Калиновичка	Вељко Андрић	Ибрахим Хаци- Авдић
Миљевинска	Јусуф Хацић	Лојо Шабан
Слатинска	Мустајбег Шувалија	Фехим Муфтић
Ђуревска	Емин Шадинлија	Хасан Охрановић
Устиколинска	Мехмед Омербашић	Ибрахим Хоџић
Почанска	Халим Хатибовић	Мехмед Курспахић
Челебићка	Милован Фундат	Леко Поповић
Бјеличка	Мило Милић	Јован Мрваљевић
Горњољешанска	Саво Челебић	Видак Којовић
Косијерско-боковска	Саво Мудреша	Петар Радовић
Љуботинско- грађанска	Нико Ђукановић	Ђуро Лубарда

Његушка	Васо Оташевић	Душан Поповић
Цетиње-околина	Илија Филиповић	Петар Касом
Њеклићка	Крсто Калуђеровић	Петар Мухадиновић
Цуцка	Павле Кривокапић	Вељко Кривокапић
Чевска	Видо Бурић	Милан Вукотић
Боанска	Ђорђе Церовић	Мило Струњаш
Буковичка	Миливоје Јауковић	Томица Ђоровић
Дробњачка	Димитрије Јауковић	Урош Вуковић
Жабљачка	Михаило Шибалија	Јеврем Крстајић
Жупа Пивска	Коста Голубовић	Митар Бакрач
Планинопивска (Пишче)	Ђорђе Вуковић	Јован Врачар
Планинопивска (Црквице)	Петко Николић	Божо Бауцал
Шаранска	Михаило Бојовић	Милован Дедеић
Годовска	Ракић Сташевић	Дамјан Андрић
Делимеђска	Ујкан Муровић	Трифун Миливојевић
Мелајска	Шемо Јусовић	Бранко Јовићевић
Мојстирска	Никодим Пантовић	Богић Лекић
Радуовачка	Бахтијар Паучанац	Љубомир Милутиновић
Рибаричка	Саватије Јеремитић	Јован Јаковљевић
Суводолска	Радомир Миљковић	Мирко Симовић
Тутинска	Вуксан Поповић	Јован Шаловић

Напомена: У извору који смо користили испуштен је назив једне општине тако да нисмо били у могућности да наведемо имена председника и деловође.

Djordje STANKOVIĆ

STATE GOVERNMENT IN THE ZETA BANATE

Summary

Administrative division of the Kingdom, based upon the law from 1929, followed an idea of consolidation of the state through the centralization of its rule. At regional level, it reflected a system of strict control and assignment of officials by higher authorities. Zetska banovina, being structured around the former Montenegro with addition of the surrounding territories previously belonging to Serbia and Austria-Hungary, was no exception from that rule. The first ban, the highest administrator, was the general Krsta Smiljanjić and followed by Uroš Krulj, who had previously been the minister of health in the first Yugoslav government (Prime Minister Stojan Protic) and the first government of gen. Petar Živković. Although taking part in the general ethnic-religious composition of the banovina with not more than 52%, members of the Serb-Orthodox community were occupying the dominant majority of the administrative positions, but on the local level, on the first point of meeting with citizens' needs, demands and objections, composition of the administrative bodies was much more adjusted to the local national-religious structure.

Милан ТЕРЗИЋ*

ЦРНА ГОРА У ДРУГОМ СВЕТСКОМ РАТУ (скица за тему)

ABSTRACT: *Paper indicates a need for treatment of this topic through the critical analysis of existing literature and using the archival sources that, so far, had not been available to the historiography. It would provide a more layered and complete picture on this theme.*

KEY WORDS: *Montenegro, partisans, chetnics, conflict*

Обрада ове теме полази од сагледавања постојеће литературе која је обрађивала ову тематику,¹ њеног конципирања другачијим „читањем“

* Аутор је виши научни сарадник у Институту за стратегијска истраживања, Београд.

¹ О Југославији у Другом светском рату више видети: *Vinston Čerčil, Drugi svetski rat, Velika Alijansa*, том III, *Prekretnica sudbine*, том IV, *Obruč se steže*, том V, Београд 1953. *Knjiga o Draži*, uredio Radoje Knežević, sveska prva (1941-1943) i druga (1944-1946), Vindzor Kanada, *Srpska narodna obnova* 1956. Dušan Plenča, *Međunarodni odnosi Jugoslavije u toku Drugog svetskog rata*, Београд 1962. Jovan Marjanović, *Ustanak i NOP u Srbiji 1941*, Београд 1963. Fitzroy Maclean, *Rat na Balkanu*, Zagreb 1964. Михајло Минић, *Расуте кости 1941-1945*, Детроит 1965. Краков Станислав, *Генерал Милан Недић, На оштрици ножа*, књига прва и *Препуна чаша чемера*, књига друга, Минхен 1968. Avakumović Ivan, *Mihailović prema nemačkim dokumentima*, London 1969. Roberts Walter, *Tito, Mihailović and the Allies 1943-1945*, New Brunswick, 1973. F.V. Dikin, *Bojovna planina*, Београд 1973. Pavlović St. Kosta, *Ženidba kralja Petra Drugog (prema britanskim dokumentima)*, London 1975. Вујовић Ђуро, *Ловћенски НОП одред и његово подручје у народноослободилачкој борби 1941-1945*, Цетиње 1976. Пајовић Радоје, *Контрареволуција у Црној Гори: четнички и федералистички покрет 1941-1945*, Цетиње 1977. Barker Elizabeth, *Britanska politika prema Jugoistočnoj Evropi u Drugom svetskom ratu*, Zagreb 1978. Слијепчевић Ђоко, *Југославија очи и за време Другог светског рата*, Минхен 1978. Tomašević Jozo, *Četnici u Drugom svjetskom ratu 1941-1945*, Zagreb 1979. Borković Milan, *Kontrarevolucija u Srbiji*, knj. I-II, Београд 1979. Marjanović Jovan, *Dražica Mihailović između Britanaca i Nemaca*, Zagreb-Београд 1979. Vučković Zvonimir, *Sećanja iz rata*, London 1980. *Jugoslovenske vlade u izbjeglištvu 1941-1943*, Dokumenti, priredio Bogdan Krizman, Zagreb-Београд 1981.

већ претходно познатих извора на којима је настајала и сазнања до који се долази читањем нове, у историографији некоришћене, изворне грађе и литературе.

Jugoslovenske vlade u izbeglištvu 1943-1945, Dokumenti, priredio Branko Petranović, Zagreb-Beograd 1981. *Tito Churchill strogo-tajno*, priredio Dušan Biber, Zagreb 1981. Лакић Зоран, *Народна власт у Црној Гори 1941-1945*, Цетиње 1981. Terzić Velimir, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941*, knj. I-II, Beograd-Ljubljana-Titograd 1983. Plečaš Neđeljko, *Ratne godine 1941-1945*, Kolambus Ohajo 1983. Đuretić Veselin, *Vlada na bespuću*, Beograd 1983. Đuretić Veselin, *Saveznici i jugoslovenska ratna drama – između nacionalnih i ideoloških izazova*, knj. 1-2, Beograd 1985. Dragovan Šepić, *Vlada Ivana Šubašića*, Zagreb 1983. Vladimir Velebit, *Sećanja*, Zagreb 1983. Kosanović Sava, *Jugoslavija bila je osuđena na smrt. Smisao Moskovskog sporazuma*, Zagreb 1984. *Hrvatska u arhivima izbjegličke vlade 1941-1943*, priredio Ljubo Boban, Zagreb 1985. *Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u*, tom XIV, knj. 1-4, Beograd 1981-1985. Weeler C. Mark, *Britain and The War of Yugoslavia 1940-1943*, New York, 1985. Leković Mišo, *Marovski pregovori 1943*, Beograd 1985. Jelić-Butić Fikreta, *Četnici u Hrvatskoj 1941-1945*, Zagreb 1986. Lukač Dušan, *Treći Rajh i zemlje jugoistočne Evrope, treći deo 1941-1945*, Beograd 1987. *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ 1941-1945*, knj. 1 i 2, Beograd 1988. Никола Б. Поповић, *Југословенско-совјетски односи у Другом светском рату (1941-1945)*, Београд 1988. *Hrvatska u diplomatskim izveštajima izbjegličke vlade 1941-1943*, priredio Ljubo Boban, knj. I-II, Zagreb 1988. Stefanovski Mirjana, *Srpska politička emigracija o preuređenju Jugoslavije 1941-1943*, Beograd 1988. Grol Milan, *Londonski dnevnik*, Beograd 1990. Đilas Milovan, *Revolucionarni rat*, Beograd 1990. Đilas Milovan, *Razgovori sa Staljinom*, Beograd 1990. *Карађорђевић Петар II, Живот једног краљ: мемоари Петра II Карађорђевића*, Београд 1990. Vučković Zvonko, *Od otpora do građanskog rata*, Beograd 1990. *Rodoljub ili izdajnik? Sličaj đenerala Mihailovića*. Uredio Devid Martin, Beograd 1990. Ristović Milan, *Nemački „novi poredak“ i Jugoistočna Evropa 1940/41-1944/45*, Beograd 1991. Парежанин Ратко, *Моја мисија у Црној Гори*, Београд 1991. *Zapisnici NKОЈ-a i Privremene vlade DFJ: 1943-1945*/priredili Branko Petranović, Ljiljana Marković, Beograd 1991. Petranović Branko, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945*, Beograd 1992. *Слободан Јовановић у емиграцији: разговори и записи*, Београд 1993. Живојиновић Драгољуб, *Ватикан, католичка црква и југословенска власт 1941-1958*, Београд 1994. Matić Milan, *Ravnogorska ideja u štampi i propagandi*, Beograd 1995. Bogoljub S. Ilić, *Memoari armijskog generala 1898-1942*, priredio Mile S. Bjelajac, Beograd 1995. Nikolić Kosta-Vesović Milan, *Ujedinjene srpske zemlje. Ravnogorski nacionalni program*, Beograd 1996. *Односи Југославије у Русије (СССР): 1941-1945: документи и материјали* (приређивачи Бранко Петрановић ...ет ал.), Београд 1996. Pavlović Vojislav, *Od monarhije do republike (SAD i Jugoslavija 1941-1945)*, Beograd 1998. Milan Ristović, *U potrazi za utočištem (Jugoslovenski Jevreji u bekstvu od holohausta 1941-1945.)*, Beograd 1998. Konstantinović Mihailo, *Politika sporazuma: dnevničke beleške 1939-1941: londonske beleške 1944-1945*, Novi Sad 1998. *Михаиловић Дража Рат и Мир Ђенерала: изабрани ратни списи*, приредили Милан Весовић, Коста Николић, Бојан Б. Димитријевић, Београд 1998, књ. 1. и 2. Nenezic Dragan, *Jugoslovenske oblasti pod Italijom 1941-1943*, Beograd 1999. Петрановић Бранко, *Стратегија Драже Михаиловића 1941-1945*, Београд 2000. Николић Коста, *Историја равнорског покрета 1941-1945*, књ. I-III, Београд 2000. Ковачевић Бранислав, *Страдање црногорских четника 1944-1945*, Подгорица 2005. Алексеј Ј. Тимофејев, *Руси и Други светски рат у Југославији: утицај СССР-а и руске емиграције на догађаје у Југославији 1941-1945*, Београд 2011.

У једном тренутку, захваљујући олаквим оценама, изгледало је да је о овој теми све речено. Међутим, зарањањем у архивску грађу увиђа се колико смо далеко од тога да ставимо тачку на ове теме и колико још има до њене целовите обраде. За неке делове из оквира ове теме није постојао научни интерес, неке теме су заобилажене, а један део изворне грађе и литературе, нарочито оне у иностранству, није био доступан. Овој генерацији историчара збрку изазивају неке сигнатуре претходних посленика историјске науке јер су измењене, фондови грађе раздвојени, неки фондови поново састављани, што све речито говори какав је на овим просторима однос према културном наслеђу (архивској грађи) и како се на овим просторима пише историја. Данас смо у прилици да консултујемо емигрантску литературу (мемоари, књиге са научном претензијом, часописи - *Гласник СИКД „Његош“* итд.) која нам пружа своју верзију истине. То је уједно и прича како су поражени писали историју. Грађа партизанске провинијенције о овој теми је највише коришћена у стручној литератури и периодици. Исто се може рећи за грађу насталу деловањем италијанских и немачких окупационих снага на простору Црне Горе. Када је реч о грађи четничке провинијенције, она је делом коришћена у стручној литератури и периодици.

Замишљени оквир територијалног одређења ове теме је простор данашње Црне Горе, који се у „првој“ Југославији (Краљевини) не може територијално и административно тачно идентификовати и као такав је дочекао Други светски рат. Међутим, у документима који се односе на ову тематику срећемо називе и имена Црна Гора и Црногорци. Желимо да укажемо на архивску грађу која историографски није коришћена. Пре свега то су документа Југословенске краљевске владе која је у периоду Другог светског рата била у изгнанству. Када је реч о људима из Црне Горе у Југословенској краљевској влади, највиша места су заузимали Марко Даковић и Јован Ђоновић. Даковић је након 27-мартовског преврата 1941. године ушао у владу Душана Симовића и након повлачења и априлског пораза исте године страдао приликом слетања авиона у Грчку (Лариса). Истичемо да је Југословенска краљевска влада обележавала годишњицу његове погибије. Јован Ђоновић је наименован за делегата Југословенске краљевске владе у Каиру, а касније за делегата код савезничке команде у Алжиру. Указујемо да је на челу Војне мисије Југословенске краљевске владе, која је била стационирана у Италији након њене капитулације, био мајор Вукашин Вукотић. Тамо је остао и након завршетка рата, настојећи да убеди патријарха Гаврила Дожића (у Италију дошао из немачког заробљеништва) да се не враћа у Југославију.

Југословенска краљевска влада је након априлског пораза 1941. године напустила Југославију са никшићког аеродрома Капино поље

и после краћег боравака на Блиском истоку (манастир Тантура код Јерусалима), наставила боравак у Лондону, сем дела министара који су отишли у САД, а војни министар (генерал Богољуб Илић) је остао у Каиру. Од Савезника је у међународним односима призната као репрезент државе поражене у рату и била је члан антихитлеровске коалиције. Ту судбину је делила са још неким избеглим европским владама (грчка, чехословачка, холандска, разни покрети отпора итд.). У иностранству је задржала постојећи дипломатски апарат (амбасаде, посланства, конзулати), сем оних на простору земаља са којима је била у рату и које су поделиле окупирани југословенски простор (Берлин, Рим, Будимпешта, Софија итд.). Југословенска дипломатска представништва су сакупљала информације о стању и догађајима у Југославији: ове вести су слате југословенској влади у Лондону и на основу тих вести је грађена политика према дешавањима у Југославији. Тако на основу ових извештаја добијамо потпунију слику о Југославији, а тиме и о Црној Гори, како са становишта југословенске владе, тако и о томе како је она спознавала југословенску стварност и како се односила према догађајима у земљи.

Проток ових информација ишао је различитим каналима, било да је реч о путовањима странаца, избеглицама, привредним везама, вестима у штампи и на радију, слањем представника Црвеног крста, упућивањем мисија у Југославију, слањем мисија из Југославије, економским везама које су функционисале и у ратним условима итд.

Извештаји југословенских дипломатских представништава ишли са са два „канала“ информација: „западним“ (Ватикан, Берн, Цирих, Женева, Виши, Мадрид, Лисабон, Стохолм, Вашингтон) и „источним“ (Цариград, Анкара, Јерусалим, Каиро, Москва). Указујући на ове извештаје, истичемо оне најрепрезентативније. Тако је Нико Мирошевић Сорго јула 1941. из Рима (Ватикан) извештавао о, како каже, „невесињском устанку“ који је захватио Херцеговину и Црну Гору. Након Мирошевићевог уклањања из Рима, извештаје је слао Никола Москатело који је новембра 1941. јављао да „побуњеницима“ у Црној Гори треба помоћ. Слика о стању у Црној Гори стварана је и на основу писама у којима се говори о „групи Моше Пијадеа“. Октобра 1942. сачињен је извештај о тринаестојулском устанку. Касније је новембра 1942. Москатело из Рима достављао лист „Глас Црногорца“ и обавештавао о слању помоћи у новцу брату војног министра Богољуба Илића који је био на Цетињу. Такође, маја 1943. Москатело је писао југословенској влади о слању помоћи у Цетиње.

Посланик Јуришић је из Берна новембра 1941. обавештавао о доласку адвоката Марка Ђуровића са италијанским пасошом у Швај-

царску. Јануара 1942. Ђорђе Ђурић је из Цириха писао о држању Црногораца под италијанском окупацијом.

Дипломатски извештај из Мадрида 1942. године говори о Секули Дрљевићу, за кога се каже да се вратио из Италије, склонио од политике и да живи повучено у Земуну. Из суседног Португала, из Лисабона, југословенска влада је обавештавана о слању помоћи породици Марка Даковића преко Стојана Церовића у Никшићу и Димитрија Беговића у Подгорици. Септембра 1942. године из Лисабона у Лондон су упућена четири броја листа „Глас Црногорца“, док је августа 1942. у Лондон послат списак рањених и погинулих бораца одреда Баја Станишића у борби са партизанима. Септембра 1942. године југословенска влада је из Лисабона обавештавана о мерама Пирција Биролија за сузбијање комунизма. Ове вести надопуњују информације Божицара Пурића из Вишија (Француска) о држању кнеза Михаила Петровића Његоша. Амбасадор Александар Авакумовић је средином 1942. године из Стохолма (Шведска) извештавао владу о писању шведске штампе о догађајима у Црној Гори. Марта и априла 1944. године Авакумовић је доставио чланке Секуле Дрљевића објављене у земунском листу „Граничар“ о четничком Светосавском конгресу у селу Ба 1944. године и о Дражи Михаиловићу.

Највећи број вести које су долазиле „источним“ каналом стизале су преко Турске, где су дипломатски представници били амбасадор у Анкари - Радован Шуменковић, војни изасланик у Анкари - мајор Банковић, конзул у Цариграду - Хаџићорђевић и обавештајни официр у Цариграду - Владимир Перић. Хаџићорђевић је августа 1941. године обавештавао да је у Црној Гори након устанка све ослобођено, сем Подгорице и Боке Которске. Октобра исте године је тражио да се организује слање помоћи у Црну Гору. Наредне 1942. године срећемо информације из Цариграда о стању у Црној Гори и успостављању везе са Црном Гором преко Албаније и албанских емисара у Турској. Маја 1943. године Хаџићорђевић је обавештавао о агитацији Илије Радуловића да Црна Гора треба да има своју државу. Јануара 1944. године Душан Петковић је известио из Цариграда о разговору са Фазлијом Цантом који је у Турску дошао из села Мркојевића код Бара.

Обавештајни официр мајор Перић извештавао је о разговору са албанским емисаром Мусом Јуком о могућности сарадње да се држи веза са Црном Гором, док је јуна и октобра писао о стању у Црној Гори.

Амбасадор Шуменковић известио је из Анкаре југословенску владу децембра 1942. године о разговору са председником турске владе Сарацоглуом о могућности слања помоћи у Црну Гору. Војни изасланик

мајор Банковић је, такође из Анкаре, известио септембра 1942. године о акцији генерала Михаиловића у Црној Гори.

Јула 1941. године Јован Ђоновић је писао да мисли да после, како каже, италијанског покушаја проглашења независне црногорске државе, код црногорских емиграната треба спровести акцију ка јединству. Новембра исте године Ђоновић је слао инструкције Илији Пламенцу за говор који је требало да одржи 25. новембра поводом уједињења 1918. године. Каснији извештаји Јована Ђоновића указују на настојања да се пошаље помоћ у Црну Гору, а августа 1942. године о потреби интервенције код Британаца и Рузвелта у вези са упућивањем те помоћи. Следили су септембра 1942. Ђоновићеви извештаји о зверствима Италијана у Црној Гори (страдало 10.000 људи), а октобра исте године о потреби слања помоћи због глади преко америчког Црвеног крста. Извештај из Каира маја 1943. године упутио је и Бранислав Денић, указујући на разговор који је имао са муслиманом из Подгорице од кога је добио информације да су партизани освојили северну Црну Гору и да са Италијанима воде борбе у околини Подгорице.

Извештаји из Москве и касније Кујбишева, где се преселила совјетска влада, највећим делом се односе на совјетске ставове о партизанско-четничком сукобу у Југославији.

Југословенски амбасадор у Вашингтону, Костантин Фотић, извештавао је јула 1941. године о држању Црногораца у Америци према догађањима у Црној Гори. Потом је августа исте године писао о извештају америчког амбасадора у Риму који указује на немире у Црној Гори. Фебруара 1942. године југословенској влади је из Њујорка прослеђен извештај о држању бродовласника Зубера, да му патриотизам није на висини јер се размеће новцем (глумици Симон је купио скупочени прстен).

Посебно питање представљају радио-везе којима су слате депеше између југословенске владе и генерала Михаиловића. У другој половини 1941. године остварен је случајан контакт генерала Михаиловића са Британцима. Потом је током 1942, 1943. и почетком 1944. године одржавана радио-веза између југословенске владе и генерала Михаиловића која је била под британском контролом и под њиховим надзором. Генерал Михаиловић је све време настојао да успостави директну везу са својом владом која не би била под британском контролом. У томе је успео у неколико појединачних случајева, али на кратко и без сигурне и стабилне комуникације. У архивској грађи је сачуван велики број примљених и послатих депеша генерала Михаиловића и југословенске владе које се односе на Црну Гору и које нам омогућавају да дубље сагледамо ратну ситуацију у периоду 1941-1945. година.

Четнички покрет, који у документима има званично име „Југословенска Војска у Отаџбини“ (ЈВуО) оставио је за собом право богатство архивске грађе. Указујемо на примљене и послате депеше Врховне команде ЈВуО и депеше појединих команданата, уз све проблеме њихове читљивости, које се односе на Црну Гору. Сачуване су примљене и послате депеше Душана Арсовића, Алексе Лека Лалића (одлазак Марка Вучељића у Скадар због договора за пребацивање четничких снага преко Врмоше да се нападну Немци у Подгорици), Павла Ђуришића, Војислава Лукачевића, Петра Баћовића, Данила Салатића, Захарије-Зарије Остојића, Ђорђа Радуловића, Ђура Иветића, Ђорђа Лашића (захтев да се бомбардују Немци у Подгорици у лето 1943. године), Рудолфа Пехирнека (Михаиловићев представник код Павла Ђуришића) итд. Указујемо и на сачуван дневник официра родом из Црне Горе који је из Каира упућен у Југославију. Пажљивим ишчитавањем увиђа се да је реч о дневнику мајора Тодора Гогића. Такође указујемо на британско саслушање Јакова Јововића након његовог доласка у Италију, као и британска саслушања Душана Влаховића, Бошка Петричевића и Василије Бурића, те британску истрагу о тајној радио-вези генерала Михаиловића са Живком Топаловићем и Звонком Вучковићем који су били у Италији, крајем 1944.

Наведена грађа сигурно ће дати одговоре на нека питања, нека ће бити отворена, а нека назначена. Самим ишчитавањем нека се намећу: каква је спона доласка двојице официра и једног подофицира из Црне Горе у Црну Гору у оквиру Хадсонове мисије (Зарија Остојић, Мирко Лалатовић и Вељко Драгићевић) са започетом устаничком акцијом? Зашто Михаиловић за команданте у Црној Гори поставља капетане и мајоре, а не оне са вишим чиновима? У том контексту указујемо и на став Рудолфа Перхинека поводом замене Павла Ђуришића након што су га ухапсили Немци маја 1943. године, да се Бајо Станишић не може поставити због, како се каже, „оног од раније“, а није нам познато о чему је реч. Можемо претпостављати да је у питању негативан однос због његових четничких пораза на Неретви током прве половине 1943. године, или је у питању нешто друго? Шта рећи о мисији коју је предводио мајор Лука Балетић која није успела да се у другој половини 1941. године искрца на црногорску обалу, а носила је новац за генерала Љуба Новаковића, а не за тада пуковника Дражу Михаиловића. Указује ли то на могућност Новаковићеве инаугурације на челу четничког покрета у Југославији? Игра ли се на генерала (Новаковића), а не на пуковника (Михаиловића)? Када је реч о хетерогености покрета генерала Михаиловића, указујемо на став Вука Калаитовића који се у једном допису противио је одласку у Црну Гору – што Ђуришић тражи

- и генералу Михаиловићу писао да Ђуришић хоће да подреди Санџак „црногорској политици“.

Овом скицом теме указујемо на широку лепену питања, чијим бисмо отварањем и давањем одговора, дубље расветлили људе и догађаје у сложеној проблематици Другог светског рата. Полазећи од чињенице да историја настаје генерацијским допуњавањем, намера нам је била да укажемо на ову изворну грађу која ће нам омогућити слојевито сагледавање људи и догађаја из Црне Горе и у Црној Гори у периоду 1941 - 1945. година. Тако ће се добити свеобухватнији поглед на људе, време и простор о којима је реч из угла документације Југословенске краљевске владе и четничког покрета.

Milan TERZIĆ

MONTENEGRO IN THE SECOND WORLD WAR (suggestions for the theme)

Summary

With suggestions for the theme of Montenegro in the Second World War, we indicate the broad array of questions, whose opening and answering would more clearly describe the people and events in complicate problematic of the Second World War. Starting from the point that history emerges from the generational complementing, we wanted to pay an attention to the unused documentary sources that could provide a more layered and complete picture of the people and events in Montenegro, and about Montenegro as well, in the period 1941 - 1945. This way could enable a more comprehensive insight in the mentioned people, time and the territory from the aspect of the documentation of the Yugoslav King's government and chetniks movement.

Дмитар ТАСИЋ*

ОСНИВАЊЕ И РАД ЈЕДИНИЦА КОРПУСА
НАРОДНЕ ОДБРАНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ (КНОЈ)
У ЦРНОЈ ГОРИ 1944 – 1945.

ABSTRACT: *According to the archival sources of Military archive in Belgrade and relevant literature, this paper presents the foundation and overview of activities of Corps of National Defense of Yugoslavia (CNDY) units in Montenegro. After the end of war, CNDY units faced with the large number of armed outlaws (chetniks, separatists and Albanian irregulars). These groups or individuals, although not so politically and military active, were the threat to the common security and establishing and consolidation of the new authorities.*

KEY WORDS: *CNDY, DPN, people's defense, security, outlaws, Montenegro, chetniks, separatists, balists, Sandzak, border*

Увод

Питање оснивања **Корпуса народне одбране Југославије** (КНОЈ) спада у шири контекст историје Другог светског рата на територији Југославије, односно, устанка, грађанског рата и револуције које је припремила и извела **Комунистичка партија Југославије** (КПЈ). У свему томе велику важност има питање веза КПЈ са СССР и узора који су преузимани из прве земље социјализма, између осталог и у формирању обавештајно – безбедносног апарата чији је важан део био и КНОЈ.¹ У ужем смислу ово питање је неодвојиво од питања карактера оружаног

* Аутор је научни сарадник у Институту за стратегијска истраживања, Београд.

¹ Више о томе: Дмитар Тасић, „Совјетски Савез и формирање југословенских снага безбедности (1944-1945)”, *Ослобођење Београда 1944*. Зборник радова, Институт за новију историју Србије, Београд 2010, стр. 272-281.

устанка који је, у суштини, уз оружану борбу против окупатора и квислинга, представљао паралелно спроведену револуционарну смену власти.²

Почеци оснивања обавештајно – безбедносног апарата партизанског покрета везују се за седницу Централног комитета КПЈ (ЦК КПЈ) и **Главног штаба Народноослободилачких партизанских одреда Југославије** (ГШ НОПОЈ) одржану 26. септембра у месту Столице у западној Србији, у историји забележену као Саветовање у Столицама. На саветовању је, између осталог, донесен низ одлука којим је требало да се унапреди обавештајно – безбедносни рад партизанског покрета.³

У наредним годинама настављен је рад на унапређивању обавештајно – безбедносног рада партизанског покрета.⁴ Коначно, наредбом Врховног команданта НОВ и ПОЈ, Јосипа Броза Тита, од 13. маја 1944. године, формирано је **Одељење заштите народа (ОЗН)** при **Повереништву народне одбране Националног комитета ослобођења Југославије (НКОЈ)**. У надлежности ОЗН-е били су: офанзивна обавештајна служба према иностранству и на окупираној територији, контраобавештајна заштита ослобођене територије и контраобавештајна заштита НОВЈ.⁵

Затим је 15. августа 1944. године донесена одлука о формирању **Корпуса народне одбране Југославије**. КНОЈ је формиран јер је за ефикасан рад органа безбедности било неопходно постојање посебних оперативних јединица. У тренутку формирања КНОЈ је обухватио постојеће јединице безбедности, попут јединица ВДВ (*Vojske državne varnosti*) у Словенији, јединице за борбу против пете колоне (ППК) у Хрватској и јединица Народне одбране у Босни и Херцеговини – ове

² Đoko Slijeperčević, *Jugoslavija uoči i za vreme Drugog svetskog rata*, Iskra, Minhen 1978, str. 539. (У даљем тексту: Ђ. Слијепчевић, *n. d.*)

³ Више о томе: *Vojnoistorijski glasnik* br. 1 за 1977. Овај број часописа је посвећен саветовању у Столицама. Са самог саветовања није сачуван записник, али су тада донесене мере видљиве из каснијих одлука и наређења покрајинских штабова и комитета, као и успомена и реферата југословенских партијских функционера – прим. Д. Тасић..

⁴ Више о томе: Stjepan Domankušić, Miodrag Selić, „Organizovanje i razvoj sistema bezbednosti i obaveštajno-bezbednosnih službi u NOR”, *Vojnoistorijski glasnik* 3/1981; Миша Лековић, „Преглед стварања и развојка службе безбедности у току Народноослободилачког рата. Поводом петнаестогодишњице стварања Службе унутрашње безбедности и КНОЈ”, *Војноисторијски гласник* 3/1959; Sekula Joksimović, „Formiranje i delatnost KNOJ-a”, *Vojnoistorijski glasnik* 1/1985; Ivo Martinović, „Obezbeđenje rukovodećih organa narodnooslobodilačkog pokreta za vreme rata”, *Vojnoistorijski glasnik* 1/1967.

⁵ *Razvoj oružanih snaga SFRJ 1945/1985, Vojna bezbednost*, VINC, Beograd 1986, str. 23 - 24 (У даљем тексту: *Vojna bezbednost*).

последње су биле познатије као јединице ОЗН.⁶ Одлуку је пратило детаљно упутство. Основни задаци јединица КНОЈ-а били су: „борба са антинародним устаницима у позадини НОВЈ и ликвидација четничких, усташких, белогардејских и других антинародних банди на ослобођеној територији Југославије”, обезбеђење централних органа власти, чишћење тек ослобођених територија, обезбеђење лука, обала и државних граница, обезбеђење саобраћајница и мостова, завода и фабрика наменске индустрије, аеродрома и других објеката важних за одбрану, извршавање задатака ОЗН-е у потерама, претресима, легитимисању, заседама, спровођењу ухапшеника, заробљеника и др.⁷

Једна од специфичности везаних за рад јединица КНОЈ-а била је да се његов начин деловања није много променио у тренутку када су у мају 1945. на територији Југославије окончана ратна дејства. Упркос чињеници да је добар део квислиншких и антикомунистичких снага био ликвидиран или је успео да емигрира, на терену, широм Југославије остао је велики број припадника „поражених снага“.⁸ Вишенационални карактер југословенске државе давао им је изузетну шароликост, али и почетну предност њиховим политичким противницима јер је сваки од ових покрета деловао самостално, без сарадње или координације са оним другим, осим у неколико случајева. Тако су се са једне стране у борби против истог противника нашли четници Драже Михајловића, усташе, словеначки домобрани и словеначки четници стављени под заједнички именитељ „белогардејци“, албански сепаратисти, националисти и одметници разних врста, стављени под заједнички именитељ „балисти“ и малобројни али активни припадници Унутрашње македонске револуционарне организације - ВМРО. Победничка страна је имала све оно што остаоци њихових поражених противника нису: јасну политичку платформу, одлучност, организацију, пропагандни и безбедносни апарат и подршку савезника (у овом случају је и немешање у унутрашње ствари имало карактер пасивне подршке – прим Д. Тасић). Сигурност у себе, одлучност, па донекле и ароганцију победника илустровао је заједнички именитељ унутрашњег непријатеља или противника нове власти – сви они названи су једноставно „банда“.

Иако је антикомунизам био најизразитија и, парадоксално, можда једина заједничка карактеристика свих ових покрета, немогуће је го-

⁶ *Vojna bezbednost*, str. 25.

⁷ Видети Прилог 1 на крају чланка.

⁸ Наведено је да је земљу напустило око 300.000 „усташа, четника и других издајника“, а да је у земљи остало „око 12.000 сарадника окупатора, одметнутих у планине“, *Razvoj oružanih snaga SFRJ 1945 – 1985, Savezni sekretarijat za narodnu odbranu I, VIZ, Beograd 1990*, str. 34.

ворити о повезаном или јединственом југословенском антикомунистичком покрету. Са друге стране, термин југословенски би представљао само територијалну одредницу јер за неке од њих, попут усташа, односно крижара и албанских бунтовника, антијугословенство је ишло руку под руку са антикомунизмом.

Четници Драже Михаиловића били су најбројнији представници једног антикомунистичког покрета на територији Југославије и, у односу на друге, деловали су на највећем делу југословенске територије. За разлику од других, у земљи је остао и њихов вођа - генерал Дража Михаиловић. Међутим, његово хватање у марту 1946, а потом суђење и стрељање 17. јула 1946. године, задали су јак ударац покрету.⁹

Оснивање јединица Народне одбране у Црној Гори

Прве јединице Народне одбране (НО) у Црној Гори формиране су у августу 1944. године. Као и другде, ове јединице су формиране да би се одржао поредак на ослобођеној територији.

Прва црногорска бригада НО која је тада формирана састојала се из шест батаљона који су преузети од команди подручја или из других активних јединица. Основни критеријуми за улазак у ове јединице били су добровољност и оданост. Наиме, ове јединице нису посматране као обичне војне формације само са војно – политичким задацима. Напротив, њихови задаци били су много захтевнији и њиховом решавању је „требало прићи са више елана и плана рада”.

У тренутку оснивања 1. црногорска бригада НО налазила се на подручју Пиве, Маглића, Волујка и Шћепан Поља.¹⁰ Бригада се у раду ослањала на **Одељење заштите народа за Црну Гору, Боку и Санџак**. Батаљони су били изоловани и самим тим самостални у раду. Током августа 1944. године ови батаљони, заједно са оперативним јединицама, водили су борбе против Немаца и четника код Гацка, на Дурмитору, у Пиви, у Морачи, код Берана и Андријевице. Најжешћи сукоб догодио се са четницима Павла Ђуришића на Ђеранића гори и Лукавици.¹¹ Већ

⁹ Више о томе: Kosta Nikolić, Bojan Dimitrijević, „Zarobljavanje i streljanje generala Dragoljuba Mihailovića 1946. godine – Nova saznanja o arhivskoj građi”, *Istorija 20. veka*, 2/2009, str. 9-20. Nikola Milovanović, *Kroz tajni arhiv UDBE*, Sloboda, Beograd 1974; Tamara Nikčević, *Goli otoci Jova Kapičića*, Podgorica 2009, str. 100.

¹⁰ Војни архив (ВА), Југословенска народна армија (ЈНА), Команда КНОЈ-а и ГЈЈ, Инв. бр. 4764 - 1, Историјат 6. дивизије Корпуса народне одбране Југославије.

¹¹ ВА, ЈНА, Команда КНОЈ-а и ГЈЈ, Инв. бр. 4764 - 1, Кратак историјат развјатка борби и рада 1. бригаде 6. дивизије КНОЈ-а. Ту је 2. батаљон у садејству са 7. бригадом противницима нанео губитке од око 350 мртвих и 200 заробљених четника. Само 2. батаљон убио је 150 и заробио 100 четника.

у новембру батаљони су имали свој распоред на Цетињу, у Подгорици, Никшићу, Колашину, Андријевици и Боки, са командом на Цетињу.¹²

Крајем јануара 1945. године, бројно стање бригаде износило је 1.722 бораца. У команди бригаде, међутим, сматрали су да је за ефикасан рад бригаде оптималан број - 3.000 бораца. Приликом попуње инсистирало је на високим критеријумима, пре свега лојалности покрету и партији, чак и на уштрб војничке спреме. Тако је из бригаде у једном тренутку прекомандовано 250 бораца који нису одговарали постављеним критеријумима. Рад бригаде пратили су проблеми везани за недостатак опреме, транспортних и средстава везе, недовољну обученост, недостатак квалификованих руководилаца који су углавном били из редова искуснијих бораца, али махом неписмени. Број батаљона сведен је са шест на четири и то:

1. батаљон у Никшићу, за територије срезова Никшићког и Шавничког;
2. батаљон у Подгорици, за територије срезова Подгоричког и Даниловградског;
3. батаљон у Беранама, за срезове Берански, Андријевички и Колашински;
4. батаљон на Цетињу, за срезове Цетињски и Барски.

Вишак руководилаца из два расформирана батаљона расподељен је на преостала четири.

Батаљони су се, подељени на чете, готово непрекидно налазили на терену. Наиме, како се фронт померио даље на запад, на територији Црне Горе највећу опасност по нове власти представљали су одметници на терену. У том тренутку, од непријатељских снага на територији Црне Горе налазило се око 1500 четника, махом скривених и политички и војно неактивних. Такође, на албанској територији налазила се велика група од 2000 Албанаца и око 1000 четника из племена Куча и Васојевића. И против четника-скривача и групе у Албанији припремане су акције.¹³ Међутим, током јануара и фебруара није било већих акција Црногорске бригаде НО. У марту су јединице 3. батаљона ликвидирале четничку групу која се скривала у једној пећини у близини села Радманце у петничкој општини. После петодневне опсаде, у јуришу на

¹² *Razvoj oružanih snaga SFRJ 1945/1985, Kopnena vojska JNA 3/III*, VINC, Beograd 1988, str. 438 (У даљем тексту: *Kopnena vojska JNA 3/III*).

¹³ Војни архив (ВА), Народноослободилачки рат (НОР), кутија (к) 223, фасцикла (ф) 1, бр. рег. 294, Извештај Штаба Црногорске бригаде КНОЈ-а Одељењу заштите народа за Југославију стр. пов. број 35 од 30.1.1945.

пећину десет четника је убијено док је пет успело да се извуче. У априлу је на сличан начин 3. чета истог батаљона у Калударској пећини у близини Берана ликвидирала још једну четничку групу од 11 припадника. Посебно је био важан задатак затварања пролаза из Херцеговине у Црну Гору. Јединице 1, 2. и 4. батаљона заједно са 10. Црногорском бригадом успеле су да спрече прелазак велике групе од 500-600 четника под командом Вука Калаита. Група се разбила на мање јединице и једна таква је након борбе била принуђена на предају. Укупно су заробљена 153 четника под командом Драга Брошанца и Петра Зиндовића. Друга, мања група од 26 четника одбила је предају и у борби је уништена.¹⁴

У мају 1945. спроведена је велика операција уништења главних четничких снага под командом Драже Михаиловића, на територији Херцеговине, у рејону планине Зеленгоре. У тренутку када су се почетком маја ове четничке снаге пробијале из правца Иван–Седла према Калиновику, јединице Црногорске бригаде НО и 10. црногорске бригаде већ су се бориле са већом групом црногорских и санџачких четника на херцеговачко-црногорској граници. У борбама је погинуло 95, а заробљено 205 четника.¹⁵ У прве две недеље маја, у току интензивних борби главнина четничких снага се нашла у окружењу упркос повременим успесима у борбама. Са запада из правца Коњица и Јабланице деловале су снаге 3. корпуса и Херцеговачке бригаде НО. Са Генералштабом ЈА договорено је да се у борбу укључи и 37. дивизија, а на југоистоку, у сектору Вучева и Чемерна дејствовале су Црногорска и Санџачка бригада НО.¹⁶ Половином маја четничке снаге нашле су се под концентричним ударима поменутих снага ЈА, КНОЈ и Народне милиције. Најжешће борбе вођене су на потезу Улог-Зеленгора, током 10, 11. и 12. маја.¹⁷ До 18. маја, четничке снаге разбијене су у групице.¹⁸

У овим операцијама поред поменутих снага 3. корпуса, 37. ударне дивизије и Босанско-херцеговачке дивизије КНОЈ-а, учествовале су 2. Санџачка и Црногорска бригада НО као и снаге ратног ваздухоплов-

¹⁴ ВА, НОР, к. 222, ф. 11, бр. рег. 1/1, Извештај Штаба 6. дивизије КНОЈ-а Штабу КНОЈ-а (Отсек безбедности) стр. пов. број 27 од 4.11.1945.

¹⁵ ВА, НОР, к. 222, ф. 1/IV, д. 31/1, Извештај Штаба Корпуса Народне одбране Југославије Одељењу заштите народа за Југославију од 4.5.1945.

¹⁶ ВА, НОР, к. 222, ф. 1/IV, д. 34/1, Извештај Штаба Корпуса Народне одбране Југославије Одељењу заштите народа за Југославију од 9.5.1945.

¹⁷ ВА, НОР, к. 222, ф. 1/IV, д. 35/1, Извештај Штаба Корпуса Народне одбране Југославије Одељењу заштите народа за Југославију од 13.5.1945. О озбиљности ситуације говори податак да је командант КНОЈ-а, Јово Вукотић, 12. маја дошао је у штаб Босанско-херцеговачке дивизије НО како би координисао рад јединица (Прим. Д. Тасић).

¹⁸ ВА, НОР, к. 222, ф. 1/IV, д. 36/1, Извештај Штаба Корпуса Народне одбране Југославије Одељењу заштите народа за Југославију од 18.5.1945.

ства.¹⁹ Батаљони Санџачке бригаде убили су 48 четничких официра, 50 подофицира и 175 четника.²⁰ Главнина Црногорске бригаде састава 1. и 2. батаљон са по три чете и 4. батаљон са једном четом, уз губитке од једног погинулог и два лакше рањена борца, четничкој групацији је на-нела губитке од 155 погинулих.²¹

Одметници и тактика КНОЈ

У тренутку окончања ратних дејстава у Црној Гори су владале изузетно тешке прилике. Током рата убијено је или умрло 40.466, а било је интернирано 95.346 лица. Инвалида је било 25.144. Привреда Црне Горе, иначе неразвијена, била је руинирана. Оштећено је или уништено 1500 километара путева, 300 мостова, 22.354 кућа и 53.987 помоћних и економских зграда, 878 државна објекта (од чега 321 школа). Читава насеља су уништена – Подгорица готово до темеља, а затим и Колашин, Бијело Поље и др. Шуме су безобзирно експлоатисане. Уништено је више од 2,5 милиона грла стоке. Владао је прави монетарни хаос. У оптицају су били италијанска лира, немачка марка, жигосани и нежигосани динар, албански лек, Недићев динар, куна НДХ, стари сребрни динари и др.²²

Разбијање великих формација „унутрашњег непријатеља“ у мају 1945, пре свега четника на Зеленгори, довело је до значајних промена. На територији целе Југославије, па и у Црној Гори, они су били приморани да пређу на герилски начин рада. Веће формације су се разбиле у мање групе које су гравитирале ка крајевима одакле су потицали њихови припадници. Ту, на познатом терену, међу рођацима и саплеменицима, они су могли да развију мрежу јатака и симпатизера који су им помагали у наставку борбе. По дефинитивном доласку на одређени терен избегавали су сукобе са већим формацијама војске. Понегде су вршили нападе на локалне представнике и средишта власти, чланове партије и задруге. У заседама и ноћним препадима нападани су курири, мање патроле милиције или војске, сачекивани су и пљачкани

¹⁹ Више о уништењу главнине четничких снага на Зеленгори и Сутјесци 1945. године у: Милан Терзић, „Губици четника Драже Михаиловића на Зеленгори и Сутјесци - мај 1945”, *Војноисторијски гласник* 2/2011, стр. 71 – 83.

²⁰ ВА, ЈНА, Команда КНОЈ-а и ГЈЈ, Инв. бр. 4764 - 1, Бригада Народне одбране за Санџак.

²¹ ВА, НОР, к. 222, ф. 11, д. 1/1, Извештај Штаба Шесте дивизије Корпуса народне одбране Југославије Штабу Корпуса народне одбране Југославије, стр. пов. бр. 27 од 4.11.1945. год.

²² Zoran Lakić, „Narodna vlast i obnova Crne Gore”, *Војноисторијски гласник* 2, 3/1974, стр. 24-25.

камиони, аутобуси и путнички аутомобили. Ради безбеднијег кретања већину покрета су вршили ноћу, а током дана су често користили заплешене униформе припадника војске и милиције.²³

Групе су бројале у просеку од 3 до 15 чланова. Према тумачењима представника власти, главни мотивациони фактор за наставак борбе и одбијање предаје био је страх од казне. Активност одметника је, традиционално, имала највећи интензитет од пролећа до јесени. Као склоништа користили су катуне, пећине и земунице на тешко приступачним и удаљеним локацијама. Уколико би дошло до сусрета са јединицама милиције или војске, трудили су се да се неприметно извуку и избегну борбу. У супротном, борба је често била огорчена. Самоубиство је често било последњи чин опкољених одметника.²⁴

Одметници су знали да сурово кажњавају колебљиве јатаке и помагаче, најчешће као опомену осталима. Поједине групе успеле су временом да заврбују неке од представника власти што је олакшало њихов рад. Често ни најповерљивији јатаци нису знали локацију или план кретања групе. Групе су велику пажњу поклањале извиђању. Ноћној акцији претходило је прилажење у току дана. У случају јачег притиска војске или милиције, групе су се повлачиле у земунице, прелазиле на суседне рејоне или се раздвајале.²⁵

Јединице КНОЈ-а су своју тактику прилагођавале непријатељу. Још у току рата оне су обично оперисале у формацијама не већим од батаљона, најчешће у сарадњи са органима ОЗН-е. Акције су обухватале различите видове борбених дејстава попут заседа, претреса или потера, све са циљем хватањем појединих непријатељских официра, агената, помагача или симпатизера. Окончањем ратних дејстава и преласком непријатеља на герилски вид борбе и организовања, и јединице КНОЈ-а су прилагодили своју тактику. Поново се почело са применом заседа, препада, гоњења, блокада, претреса и хватања. Као посебно ефикасан вид дејстава показало се убацивање група војника или појединаца међу непријатеље.²⁶

Да би се постигла што већа ефикасност у борби са одметницима, током 1945. и већег дела 1946. године јединице КНОЈ-а већи део времена проводиле су на терену у патролирању, контроли, леги-

²³ ВА, ЈНА, Команда КНОЈ и ГЈЈ, Инв. бр. 3705-1, Историјат јединица КНОЈ-а, Тактика банде.

²⁴ ВА, ЈНА, Команда КНОЈ и ГЈЈ, Инв. бр. 3705-1, Историјат јединица КНОЈ-а, Тактика банде.

²⁵ ВА, ЈНА, Команда КНОЈ и ГЈЈ, Инв. бр. 3705-1, Историјат јединица КНОЈ-а, Тактика банде.

²⁶ ВА, ЈНА, Команда КНОЈ и ГЈЈ, Инв. бр. 3705-1, Историјат јединица КНОЈ-а, Тактика наших јединица.

тимисању, заседама, прикупљању података, потрагама, борбама и гоњењу. Посебним наређењима била је регулисано да само најнужнији делови јединица (штабови, позадински делови, обезбеђење и резервне јединице) буду везани за насељена места, а да остали време проводе на терену. Војницима је издавана храна за неколико дана, на терену се боравило под шаторима или провизорним заклонима, тако да су услови рада практично били ратни. Због хроничног недостатка суве хране, војници који су боравили на терену често су данима живели само на мармелади и хлебу.²⁷

Да би јединице КНОЈ-а могле ефикасно да делују, још током рата у првим јединицама Народне одбране формирана је обавештајна служба. Основни задатак службе био је прикупљање података о непријатељским снагама и „паралисање рада непријатељске обавештајне службе”. У бригадама КНОЈ-а формиран су обавештајни центри, док су у батаљонима постављени обавештајни официри. Свој рад заснивали су на прикупљању информација путем повереничке мреже, разменом информација са обавештајном службом оперативних јединица, сарадњом са органима „народне власти” и саслушавањем заробљеника. Да би ефикасније деловали, за центре су органски били везани извиђачки водови и извиђачке чете. Како су током 1945. године формиране граничне јединице КНОЈ-а, обавештајна служба унутар КНОЈ-а се издиференцирала на обавештајну службу унутрашњих и обавештајну службу граничних јединица.²⁸

Чињеница да су јединице КНОЈ-а биле распоређене на читавој територији земље, често у веома малим саставима (одељење или вод), у много чему је отежавала командовање и руковођење, контролу, правилно издавање задатака, обуку. У тим условима посебно су били важни самоиницијативност, снажљивост и одлучност старешина.²⁹

Што се тиче присуства одметника, терен Црне Горе се није драстично разликовао од других делова Југославије. Током јуна 1945. у команди Црногорске бригаде НО примећено је да се изван број црногорских четника који су заробљени у Словенији и Хрватској вратио својим кућама. Њима су по пуштању из заробљеништва издате објаве и

²⁷ ВА, ЈНА, Команда КНОЈ и ГЈЈ, Инв. бр. 3705 - 2, Прво одељење Команде граничних јединица Југославије, Оперативни одсек, Историја КНОЈ-а и граничних јединица по оперативној грани за 1945. и 1946. годину, Напори који су стајали пред јединицама КНОЈ-а и граничним јединицама у 1945. и 1946. години.

²⁸ ВА, ЈНА, Команда КНОЈ и ГЈЈ, Инв. бр. 3705-2, Друго одељење КГЈЈ, Историја КНОЈ-а и Граничних јединица по обавештајној грани за 1945. и 1946.годину.

²⁹ ВА, ЈНА, Команда КНОЈ и ГЈЈ, Инв. бр. 3705 - 2, Прво одељење Команде граничних јединица Југославије, Оперативни одсек, Историја КНОЈ-а и граничних јединица по оперативној грани за 1945. и 1946. годину, Искуства у командовању и руковођењу.

они су се кретали без пратње. Међутим, један део се по доласку кући одметнуо.³⁰ Иначе се у јуну на територији Црне Горе налазило око 400 одметника, углавном неактивних. Они су били груписани у око 100 група од чега 10 група „црногорских сепаратиста”, а 90 четничких. Од четничких група нешто активније су биле групе Мила Павичевића, Вељка Павичевића, Благоте Радуновић, Ђуре Дранчића, а од сепаратистичких група Вука Андрића.³¹ У јулу је број одметника био нешто већи, али само зато што су претходном броју придодати и албански одметници, односно балисти³² – како су тада називани, тако да је укупан број одметника на територији Црне Горе износио 550. Њихове групе су биле неповезане, углавном су се скривале и нису предузимале војничке акције.³³

Током лета су обављене припреме за противодметничку акцију у Катунској нахији која је требало да почне 5. септембра у зору.³⁴ Истовремено, извршено је евидентирање одметничких група на територији целе Југославије, а свака група добила је број под којим се водила. Тако је у том тренутку на територији Црне Горе било 48 група са око 294 одметника (четника, балиста, црногорских сепаратиста).³⁵ Убрзо је тај број смањен јер су се властима предале две групе балиста (редни број 254. и 255.), под командом Будака Сефића и Мурата Радончића из среза Андријевичког.³⁶ Октобар је протекао у миру, али је зато почетком новембра покренута интензивна акција против 40-члане четничке групе која се појавила у околини Никшића где се разбила на неколико мањих група. Ова група се највероватније пребацила са територије Херцеговине.³⁷

Одлучност нових власти у борби са одметницима видљива је из инструкције начелника ОЗН-е, Александра Ранковића, свим јединицама

³⁰ ВА, НОР, к. 222, ф. 1, д. 57, Извештај Штаба Корпуса Народне одбране Југославије Одељењу заштите народа за Југославију од 9.6.1945.

³¹ ВА, НОР, к. 224, ф. 4, д. 2/1, Извештај Штаба Корпуса Народне одбране Југославије Одељењу заштите народа за Југославију стр. пов. бр. 68/45 од 13.7.1945.

³² Балистима су испрва током Другог светског рата називани припадници албанске десничарске организације Национални фронт *Balli Kombëtar*. Временом се овај назив проширио на све албанске одметнике на територији Југославије. (Прим. Д. Тасић)

³³ ВА, НОР, к. 224, ф. 4, д. 7/8, Извештај Штаба Корпуса Народне одбране Југославије Одељењу заштите народа за Југославију стр. пов. бр. 32/45 од 14.8.1945.

³⁴ ВА, НОР, к. 224, ф. 4, д. 9, Извештај Штаба Корпуса Народне одбране Југославије Одељењу заштите народа за Југославију стр. пов. бр. 42 од 7.9.1945.

³⁵ ВА, НОР, к. 224, ф. 4, д. 42/1, Извештај Штаба Корпуса Народне одбране Југославије Одељењу заштите народа за Југославију, стр. пов. бр. 49/45 од 15.9.1945. Видети Прилог 2 на крају чланка.

³⁶ ВА, НОР, к. 224, ф. 4, д. 15/1, Извештај Штаба Корпуса Народне одбране Југославије Одељењу заштите народа за Југославију, стр. пов. бр. 65/45 од 24.9.1945.

³⁷ ВА, НОР, к. 224, ф. 7, д. 5/2, Извештај Штаба Корпуса Народне одбране Југославије Одељењу заштите народа за Југославију, пов. бр. 297 од 10.11.1945.

КНОЈ-а из октобра 1945. године. У њој је изнесено да је из извештаја са терена примећена појава да се „четници, усташе и остали бандити заробљавају умјесто ликвидирања истих на лицу места”. Изузетак од овог требало је да буду само они које је требало саслушавати. Посебно је требало прекинути са примећеном појавом благог поступања према остацима „наоружаних банди”. Њих је требало у тежим случајевима по кратком поступку осуђивати на смрт, а у другим на временске казне и конфискацију имовине. Наређено је да се убудуће предузму мере како би се завео „најоштрији курс при уништавању остатака наоружаних банди и приликом додира са истима да се исте на мјесту ликвидира”. Заробљене је требало предати судовима на редовни поступак „но потребно је избјегавати свако заробљавање ако се већ може на мјесту ликвидирати”.³⁸

Друге јединице КНОЈ-а на територији Црне Горе

У септембру 1945. године формирана је Црногорска дивизија КНОЈ-а. Касније је ова дивизија добила име 6. дивизија КНОЈ-а. Њено седиште је било у Беранама.³⁹ У њен састав су, поред постојеће Црногорске бригаде НО, ушле и Санџачка и Косметска бригада НО.

Пре него што је формирана бригада НО за Санџак, у јесен 1944. у Санџаку је дејствовао батаљон ОЗН-е. Овај батаљон је учествовао у борбама када су снаге НОВЈ продирале у Србију. По окончању тих борби батаљон је прешао на територију срезова пљеваљског и бјелопољског где је био ангажован у борбама са четницима. Овај батаљон ОЗН-е представљао је основу за формирање локалне бригаде НО.⁴⁰ Већ 1. јануара 1945. године, после ослобођења Санџака, формирана је 2. санџачка бригада НО коју су сачињавала четири батаљона (Нови Пазар, Пљевља, Нова Варош и Сјеница). Бригада је имала око хиљаду бораца.⁴¹

За разлику од Црногорске бригаде НО коју су сачињавали добровољци, у санџачкој се није налазило „одабрано људство”. Поред тога, ова бригада је била мешовита, њу су чинили Срби и муслимани у приближно једнаком односу. Међутим, упркос томе у наредним месецима (до септембра 1945. године) ова бригада имала је велике успехе у бор-

³⁸ Војни архив (ВА), Архив Војнобезбедносне агенције (АВБА), 1 – 3.2.06, Тероризам, одметништво, бандитизам 1944 и 1945, Наређење одељења заштите народа ОЗНА Министарства народ. Одбране ФНРЈ Отсек за КНОЈ, Бр. 394 од 25.10.1945. год. Опумоћству ОЗНЕ 4. дивизије КНОЈ-а, „Допис је строго поверљиве природе, не умножавати га већ по упознавању уништити”

³⁹ *Kopnena vojska JNA 3/III*, str. 438.

⁴⁰ ВА, ЈНА, Команда КНОЈ.а и ГЈЈ, Инв. бр. 4764 - 1, Бригада Народне одбране за Санџак.

⁴¹ *Kopnena vojska JNA 3/III*, str. 438.

бама са унутрашњим непријатељем, пре свега са четницима. Убијено је 928 одметника, „ухваћено и предато суду 1.340”, а 1.422 одметника су се сами предали. Тако је уништен Мељачки четнички батаљон, заробљен је 21 одметник од којих је „одлуком Народног суда” стрељано 18. Након тога се предало још 120 четника. У Бјелополском срезу, у Ћаловића клисури између Бродарева и Страњана, у једној пећини након упорне одбране ухваћено је 37 четника (8 је погинуло у борби) под вођством Јагоша Кораћа. На лицу места (без суђења - прим Д. Тасић) стрељано је 17 четника док су остали предати Војном суду. У Дежевском срезу ликвидирао је четнички вођа поручник Кода са 10 пратилаца. У осталим срезовима, Златарском, Милешевском, Сјеничком и Штавичком такође су извршене акције чишћења терена од одметника.⁴²

Коначно, 26. јануара 1945. године формирана је и Косметска бригада НО (од септембра исте године 3. косметска бригада НО). Оснивање Косметске бригаде НО спада у контекст напора за угушење масовне побуне Албанаца на Косову и Метохији која је са различитим интензитетом тињала од повлачења немачких снага у јесен 1944. године све до последњих борби у фебруару 1945. године.⁴³

Преглед постигнутих резултата 6. дивизије КНОЈ (није наведен период).⁴⁴

	Убијено	Рањено	Заробљено	Предало се	СВЕГА
Усташа	32	-	-	-	32
Четника	2010	8	1603	1512	5133
Домобрана	-	-	-	-	-
Балиста	491	113	300	134	1038
Немаца	47	-	-	-	47
Јагака	27	1	209	-	237
Ратних заробљеника	1	-	5	-	6
Шверцера	11	2	122	-	135
Дезертера	56	-	184	94	334
СВЕГА	2675	124	2423	1740	6962

⁴² ВА, ЈНА, Команда КНОЈ.а и ГЈЈ, Инв. бр. 4764 - 1, Бригада Народне одбране за Санџак.

⁴³ ВА, ЈНА, Команда КНОЈ и ГЈЈ, Инв. бр. 4764-1, Историјат бригаде КНОЈ-а за Космет, Рег. бр. 2/-1-11. К. 222 (Аутор историјата је први политички комесар бригаде Лазар Суботић – прим. Д. Тасић); и ВА, НОР, к. 222, ф. 1/Ш, д. 33/1, Штаб Корпуса Народне одбране Југославије Одељењу заштите народа Југославије од 1.2.1945;

⁴⁴ ВА, ЈНА, Команда КНОЈ.а и ГЈЈ, Инв. бр. 4764 - 1, Преглед постигнутих резултата 6. дивизије КНОЈ.

Губици ове дивизије износили су:

- погинулих у борби 184: 14 официра, 5 подофицира и 173 војника,
- рањених у борби 209: 6 официра, 17 подофицира и 181 војник.

Организација граничне службе

Прва јединица КНОЈ-а која је још за време рата, у марту 1945. године, преузела чување државне границе била је 4. македонска бригада КНОЈ-а и то на делу границе према Грчкој. Бригада је формирана од по једног батаљона Војвођанске и Београдске дивизије КНОЈ-а, Црногорске бригаде КНОЈ-а и једног самосталног батаљона Македонске дивизије КНОЈ-а. Сваки батаљон је имао по 700 – 800 бораца, а седиште бригаде је било у Битољу.⁴⁵ Остали делови државне границе поседнути су завршно са фебруаром 1946. године.

У првом тренутку преузет је модел обезбеђења граница који је постојао у Краљевини Југославији. При дивизијама КНОЈ-а формирано је седам граничних одсека, два гранична пододсека и један поморски гранични одсек. Гранични одсек је одговарао јединици ранга пука, а пододсек ранга батаљона. У саставу 6. (Црногорске) дивизије за обезбеђење границе према Албанији: налазила су се два гранична пододсека.⁴⁶

Током првих месеци 1945. године јединице КНОЈ-а нису поселе све делове државне границе. Погранично становништво се слободно кретало, поготово на границама са земљама „народне демократије“ – Румунијом, Мађарском, Бугарском и Албанијом. У том тренутку гранична служба је обављана на основу дозвола које су издале јединице на граници и органи „народне власти“, тако да није вођена прецизна евиденција. Крајем године, у употребу је стављено **Привремено упутство за вршење службе јединица КНОЈ на граници**. Постепено је урађена селекција издатих дозвола, уведени су пасоши и успостављен је линијски систем обезбеђења границе. Издата су и прва упутства за поступање са илегалним прелазницима и шверцерима. Успостављени су гранични прелази и забрањени су поједини самовољни поступци попут самоиницијативног

⁴⁵ ВА, ЈНА, Команда КНОЈ и ГЈЈ, Инв. бр. 3705 - 2, Прво одељење Команде граничних јединица Југославије, Оперативни одсек, Историја КНОЈ-а и граничних јединица по оперативној грани за 1945. и 1946. годину.

⁴⁶ *Razvoj oružanih snaga SFRJ 1945-1985, Kopnena vojska JNA 3/III*, VINC, Beograd 1988. str. 444 (У даљем тексту; *Kopnena vojska JNA 3/III*); и ВА, АВБА, 10 – 6.3.03.2, Годишњи извештај КОС КНОЈ-а за 1946. годину. Гранична служба.

обележавања и мењања граничне линије и неслужбене комуникације са пограничним органима суседне државе.⁴⁷

Организација, живот и рад граничних јединица, као и вршење граничне службе у свим оружаним снагама одувек су били специфични у односу на јединице активне војске. Непрекидни боравак на терену у малим саставима на међусобно удаљеним караулама, удаљеност од команди и насеља, патролирање, сусрети са илегалним прелазницима, свакодневно руковање оружјем и бојевом муницијом и бројне опасности захтевали су одабир људства са посебним способностима. Као и у другим деловима оружаних снага нове Југославије и у граничним јединицама КНОЈ-а осећале су се последице ратних година, разарања и оскудице. Велики број старих караула био је оштећен или потпуно руиниран. Поред тога, неке од њих су се налазиле на местима са којих контрола границе није могла да се обави ефикасно. У појединим рејонима војници су привремено морали да буду смештени у сеоским кућама.

Људство је било веома оптерећено, што постаје јасније ако се узме у обзир да је међусобна удаљеност караула била и до 20 км, да је један вод од 20 војника контролисао око 7 км граничне линије, давао по три рејонска стражара, осматрача и стражара код карауле и ноћну патролу и заседу. У почетку је велики проблем била оскудица у обући и униформама, док је питање исхране било посебно „болно“. Храна се на карауле достављала мулама, али су често и сами војници морали да преузму улогу носача. Често су карауле по неколико дана остајале без хране због лоше организације позадинског обезбеђења, а најчешће су се дешавале оскудице у месу. У наредним годинама уложени су знатни напори у обнови старих и изградњи нових караула и уопште у регулисању граничне службе.⁴⁸

Борба против одметништва настављена је и током наредне 1946. године. У том погледу Црна Гора се није разликовала од других делова Југославије. Поред КНОЈ-а, који је у томе имао кључну улогу, учествовале су и јединице Југословенске армије, ОЗН-а и Народна милиција. Уређење обезбеђења границе, други важан задатак КНОЈ-а, одвијао се несметано с обзиром на чињеницу да су са суседном Албанијом владали блиски односи.

⁴⁷ ВА, ЈНА, Команда КНОЈ и ГЈЈ, Инв. бр. 3705 - 2, Прво одељење Команде граничних јединица Југославије, Оперативни одсек, Историја КНОЈ-а и граничних јединица по оперативној грани за 1945. и 1946. годину.

⁴⁸ Војни архив, АВБА, 10 – 6.3.03.2, Годишњи извештај КОС КНОЈ-а за 1946. годину. Гранична служба.

ПРИЛОГ 1

УПУТСТВО ЗА ОСНИВАЊЕ И ОРГАНИЗАЦИЈУ
КОРПУСА НАРОДНЕ ОДБРАНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ⁴⁹

Ради обезбеђења позадине Народноослободилачке војске Југославије и одржања реда на ослобођеној територији, оснива се Корпус народне одбране.

1. *Задачи корпуса*

Корпусу народне одбране стављају се у дужности следећи задаци:

а) Борба са антинародним устаницима у позадини НОВЈ и ликвидација четничких, усташких, белогардејских и других антинародних банди на ослобођеној територији Југославије.

б) Обезбеђење централних органа власти (Националног комитета, Врховног штаба, земаљских антифашистичких вијећа, главних штабова, Одјељења заштите народа, итд).

ц) Чишћење тек ослобођених територија од остатака разбијених непријатељских јединица и шпијуна и диверзаната које би непријатељ оставио у позадини НОВЈ.

д) Обезбеђење лука, обала и државних граница.

е) Обезбеђење најважнијих жељезничких и аутомобилских путева и мостова, завода и фабрика одбрамбеног карактера, аеродрома и других објеката одбрамбеног значаја.

ф) Извршавање задатака Одељења заштите народа у разноликим операцијама (потјерама, проверавању становништва путем претреса станова и легитимисања, засједама, спровођењу ухапшеника, заробљеника и сл).

2. *Структура и организација*

1. Корпус народне одбране потчињен је непосредно поверенику за народну одбрану, који руководи Корпусом, преко начелника Одељења заштите народа Повереништва за народну одбрану.

2. Структура и лични састав Корпуса народне одбране разликује се од структуре и личног састава обичних војних корпуса, формира се сразмерно величини ослобођене територије, активности непријатељских

⁴⁹ *Vojnoistorijski glasnik*, 2\1980, str. 420,

елемената и количини објеката које треба обезбеђивати. Према томе, у Корпус народне одбране могу ући дивизије, засебне бригаде и засебни батаљони.

Основну оперативну јединицу Корпуса представља батаљон, који је састављен од три до четири чете. Јачина чете зависи од потребе и од услова на дотичној територији, али треба тежити да свака чета достигне број од 200 бораца. Бригада се састоји од три до пет батаљона, дивизија од три до четири бригаде. Засебне бригаде, сходно локалним условима, могу бити састављене од два, три и четири батаљона, а засебни батаљон од две, три и четири чете.

3. Јачина јединица Корпуса народне одбране у појединим земљама и областима Југославије одредиће се сразмерно величини ослобођене територије, и броју трупа НОВЈ по појединим крајевима, као и према близини и значају државних граница Југославије.

У састав Корпуса народне одбране улази „Војска државне варности“ која је још раније била формирана у Словенији, све јединице Одсека заштите народа, као и јединице у Хрватској за борбу против пете колоне – батаљони ППК-а.

4. Дивизије, бригаде и батаљони Корпуса народне одбране су војне јединице и образују се по војном обрасцу као и све регуларне јединице НОВЈ; на њиховом челу стоје команданти који владају војном вештином.

5. Корпус се састоји у првом реду од бораца и команданата НОВЈ. Сваки војник тога Корпуса, било да чува границе или стражари поред стратегијски важног моста, било да обезбеђује органе заштите народа, увек се може сукобити са непријатељем који је надмоћнији и по броју и по наоружању. Зато се Корпус народне одбране састоји од официра и војника који су одани ствари народноослободилачког покрета, који су показали своју дисциплину и непоколебљивост у борби.

6. Корпус народне одбране (аналогно томе како се НОВЈ снабдева материјалним средствима) мора бити наоружан свим врстама оружја, између осталог: авијацијом (углавном извиђачком и јуришном) тенковима и противтенковским оружјима, артиљеријом, бацачима мина.

У састав Корпуса, дивизија, бригада и већих батаљона народне одбране морају улазити такође и механизоване и коњичке јединице.

7. Снабдевање Корпуса народне одбране оружјем, муницијом, санитетским материјалом, опремом, намирницама и другим потребама врши се преко одговарајућих постојећих органа Врховног штаба, односно главних штабова Корпуса и корпусних области. Али, све јединице Корпуса народне одбране морају имати посебну интендатуру и посебне магацине целокупне опреме.

8. Везе штаба Корпуса народне одбране са својим формацијама и јединицама на разним секторима остварује се за прво време преко линије ОЗН, у извесним случајевима и преко опште војне везе.

Чим се укаже прва могућност, штаб Корпуса мора обезбедити самосталну везу са својим формацијама и јединицама. Све ниже јединице – дивизије, бригаде и батаљони морају одмах бити повезани својом посебном курирском и радио-везом.

9. Обезбеђење централних органа власти (Националног комитета, Врховног штаба, земаљских антифашистичких већа, ОЗН) стално врши иста засебна јединица Корпуса народне одбране, која има само ту дужност. Али, у засебним случајевима, кад то захтевају војнички или други разлози, таква јединица може бити замењена другом. Остале формације и јединице Корпуса извршавају све остале корпусне задатке (осим обезбеђења централних органа власти), при чему се одељење, након одређеног размака времена, смењује на одређеним дужностима. На пример, у бригади од три батаљона први и други батаљон обезбеђују објекте (мостове, аеродроме, итд), те су, према томе, њихове чете и водови разбацани по територији у којој бригада делује, трећи батаљон налази се при штабу бригаде и представља оперативну резерву. После извесног времена, трећи батаљон иде на обезбеђење објеката, а први батаљон прелази у оперативну резерву.

Време пребацивања у оперативну резерву искориштава се за појачану војну обуку и васпитни рад међу борцима.

10. Дивизије, засебне бригаде и батаљони Корпуса народне одбране потчињавају се непосредно штабу Корпуса, а у вези са добивеним задацима од штаба Корпуса спроводе своје акције на својим секторима у сагласности са главним штабовима (штабовима фронтова, армија и са одељенима заштите народа.

3. Начин координације акција Корпуса народне одбране са главним штабовима и одељенима заштите народа

1. Објекти које треба да обезбеђују јединице Корпуса народне одбране (луке, мостове, аеродроме и сл.) одређују на својој територији начелник Одељења заштите народа у сагласности са дотичним главним штабом. Добивши такав задатак, командант дивизије, бригаде или засебног батаљона саставља план распореда својих одељења на објекте, водећи рачуна о томе да најмање једна трећина свега састава не буде узета обезбеђењем објеката, него да у рукама команданта дивизије, бригаде, батаљона буде оперативна резерва, спремна да у сваком часу изврши борбене оперативне задатке.

Штабови дивизија, бригада, засебних батаљона израђују план распореда командног кадра и вршења службе у сагласности са начелником ОЗН и шаљу га штабу Корпуса на потврду.

2. У циљу што боље координације корпусних борбених акција са делатношћу Одељења заштите народа, штабови и команде јединица Корпуса морају бити у сталној и најтешњој вези са начелницима ОЗН и свим њеним вишим органима.

3. Штабови бригада, засебних батаљона или команда чета додељују, по налогу начелника Одељења заштите народа, потребан број војника и официра за извођење операција ОЗН. Издвојено одељење прелази за време таквих операција потпуно под власт органа ОЗН, које изводе предвиђену операцију.

Органи ОЗН немају право да код себе задржавају јединице Корпуса народне одбране дуже него што је потребно за извођење операција.

4. За случај неопходности извођења борбених акција за ликвидацију антинародних устанака и крупних банди, план операција израђују заједно начелник Главног штаба, начелник ОЗН и командант формација Корпуса народне одбране.

5. У изузетним случајевима, када је ситуација на фронту нарочито тешка, штабови који командују фронтом могу, по договору са начелником ОЗН, употребити јединице Корпуса народне одбране за стварање бране на угроженом сектору фронта, за задржавање и преуређење јединица које би, евентуално, бежале са фронта и, најзад, за непосредне акције ради ликвидације противничког продора.

У таквим случајевима јединице Корпуса народне одбране, пошто испуне одређени задатак, униште, одбаце или зауставе противника, морају бити смењени од војних штабова и враћене на располагање Корпуса народне одбране.

Упутство издато 15. 08. 1944. на Вису.

ПРИЛОГ 2

ПОДАЦИ О ОДМЕТНИЧКИМ ГРУПАМА У ЦРНОЈ ГОРИ
према приложеној карти⁵⁰

Група 231.

Броји 18 четника, вођа групе Вуко Перовић из Брачанаца. Наоружани са 1 п. м. и 17 пушака. Нису активни. Крећу се: Цуце – Рудине, срез Цетињски и Никшићки.

Група 219.

Броји 10 четника, предводи их Васиљ Перовић из Бањана. Никшић. Нису активни. Крећу се: Вучи До - Бањани - Никшић.

Група 230.

Броји 6 четника, вођа групе Благоја Даниловић из Лукова, Никшић. Нису активни, крећу се у срезу Никшићком.

Група 219 а

Броји 6 четника, под вођством Лазе Камнечића из Вучијег Дола. Бањани. Нису активни. Крећу се: Бањани - Никшићки срез.

Група 221

Броји 9 четника, вођа групе Мирко Кнежевић, родом пл. Пивска – Шавник. Нису активни. Крећу се: пл. Пивска – Боручја - Шавник.

Група 220

Броји 9 четника, под вођством Војислава Пејовића, из Ж. Пиве – Шавник. Наоружана са 2 п.м. и две машинке. Крећу се Ж. Пиве – Шавник.

Група 226

Броји 7 четника, вођа групе Богдан Павловић из Шаранаца, Шавник. Неактивни. Крећу се: Добри до – Шаранци - Шавник.

Група 227

Креће се сам Недељко Карацић, родом из Језера, Шавник. Креће се Буковићом и Шавником.

⁵⁰ ВА, НОР, к. 224, ф. 4, д. 42/1, Извештај Штаба Корпуса Народне одбране Југославије Одељењу заштите народа за Југославију, стр. пов. бр. 49/45 од 15.9.1945. Прилог је прекуцан према оригиналу са постојећим штампарским грешкама.

Група 228

Креће се сам Јовица Ненезић, родом из Дробљака, срез Шавнички. Креће се на терену: Горбијеле - срез Шавнички.

Група 259

Броји 4 четника, вођа групе Рамовић Радислав, родом из Фундине, срез Подгорица. Наоружани са 1 п.м. и 3 пушке. Крећу се: Коћи – Корита - Рикавац. Познати зликовац у групи је и вођа.

Група 256

Броји 5 четника, предводи их Павичевић Вељко, родом из Убли, окр. Подгорица. Наоружани са 1 п.м. и 4 пушке. Крећу се: С. Кробоњуша – Комови – Рикавац, стално су у покрету. Нису активни.

Група 257

Броји 4 четника, под вођством Дракулић Милисав, родом из Орахова. Наоружани са 1 п.м. и 3 пушке. Неактивни су. Крећу се Живо - Брскут. Познати зликовац у групи је Саво Милошевић.

Група 243

Броји 5 четника, вођа групе Митар Брњасић, родом из Бријестова. Наоружани су пушкама. Нису активни. Крећу се Прекорница – Дан. Град.

Група 242

Броји 3 четника, предводи их Станишић Радоман, из Драмуповића, Дан.Град. Наоружани су пушкама. Нису активни. Крећу се тереном: Међеђе – Прекорница.

Група 252

Креће се сам Жетковић Љубо, родом из Буроље. Креће се тереном: Сиљевица - Бусовник.

Група 255

Броји 30 балиста, вођа групе Будак Сефић. Наоружани са 30 пушака. Неактивни су. Крећу са: Бор Радонић

Група 254

Броји 12 балиста, вођа групе Мурат Радончић, родом из Крушева. Наоружани са 12 пушака. Нису активни. Крећу са: Брезовица – Плав – Андријевица.

Група 252

Броји 4 четника, вођа групе Никола Милошевић из Л. Ријеке. Крећу се: Л. Ријека – Андријевица. Неактивни су.

Група 253

Броји 4 четника, вођа групе Драгутин Ђекић из Камова. Крећу се: Камови – Матешево – Андријевачки срез. Нису активни.

Група 247

Броји 8 четника, вођа групе Стево Милинић из Бјелојевића. Крећу се тереном: Бјеловићи - Камнички срез. Неактивни су.

Група 229

Броји 3 четника, вођа групе Владимир Дуловић из Г. Морача. Крећу се: Семањ – трновица – Колашински. Нису активни.

Група 246

Броји 5 четника, вођа групе Милан Мандић из Г. Лапова. Наоружани 1. п. м. и 2 машинке. Крећу се: Г. Липово – Крња Јела. Неактивни су.

Група 244

Броји 10 четника, вођа групе Стојан Машковић, родом из Осредци. Калашин.. Крећу се: Осреци – Д. Морача. Неактивни су.

Група 245

Броји 2 четника, вођа групе Ковијанић Богран из Д. Мораче. Крећу се: Д. Морача - Колашински. Неактивни су.

Група 251

Броји 10 четника, вођа групе Павле Поповић из Д. Мораче. Наоружани са 1 п. м. и 2 машинке. Крећу се тереном: Ругово – Барањски. Нису активни.

Група 250

Броји 4 четника, вођа групе Милан Налевих. Крећу се: Калудра – Секулар.

Група 248

Броји 8 четника, вођа групе Радован Дубак, крећу се тереном: Црни Врх – Заостро – Бороњски ср. Нису активни.

Група 249

Броји 15 четника, вођа групе Тахир Каљач, крећу се: Петњица – Рожај – Бeroњски срет. Нису активни.

Група 232

Броји 4 сепаратиста, вођа групе Крсто Гбоновић (Поповић – највероватеније је реч о Крсти Поповићу – прим. Д. Тасић) из Цуце, срез Цетињ. Наоружани су 1 машинком и 3 пушке. Крећу се: Цуце, опш. Цуцка, срез Цетињски. Неактивни су.

Група 239

Броји 5 сепаратиста, вођа групе Вуко Андрић, из Меоца. Крећу се: опш. Цуцка, срез Цетињски.

Група 240

Броји 5 четника, вођа групе Илија Гардашевић из Б. Пољане. Наоружани са 5 пушака. Крећу се: Б. Пољана - Чевска - Цетињски срез. Неактивни су.

Група 241

Броји 5 четника, вођа групе Јован Ђукановић из Војинића. Креће се селом Војинићи - Чевска - Цетињски срез. Неактивни су.

Група 260

Броји – самац се креће Милош Турчиновић из Бујрановаца. Креће се тереном: Бајрановица – опш. Чевска. Неактиван је.

Група 263

Броји 6 четника, вођа групе Љубо Ђуровић из Црмнице. Креће се у Барском срезу. Неактивни су.

Група 264

Броји 5 четника, вођа групе Нико Косовић. Крећу се: Лимљани - Црница. Неактивни су.

Група 269

Броји 6 балиста, вођа групе Деди Делић из Загоње. Крећу се околина Загоње. Нису активни.

Група 268

Броји 4 балиста, вођа групе Хамил Спужанин из Лесковца. Барски. Крећу се срезом Барским. Неактивни су.

Група 267

Броји 5 балиста, вођа групе Омар Вучић из Веља Горане, крећу се: Веље Горане - Мркојевићи. Неактивни су.

Група 265

Броји 9 балиста, вођа групе (нечитко) из Пинчића. Крећу се: Пинчићи - срез Барски. Неактивни су.

Група 266

Броји 5 балиста, вођа групе Адем Конер из Велимбуца. Крећу се: Велимбус –Барска оп. Неактивни су.

Група 235

Броји 6 четника, вођа групе Вукасовић Никола из Жлијеби. Наоружани са 1. п. м. 2 машинке и 3 пушке. Крећу се Убајском планином. Неактивни су. Познати зликовац у групи наведени вођа.

Група 234

Креће се сам Радовић Ђорђе. Неактиван је. Креће се око Крушевице – Врбај.

Група 236

Броји 5 четника, вођа групе Јачеглав Радивоје из Мокрина. Х. Нови. Наоружани су пушкама. Крећу се: Мајдеж – Суторина. Неактивни су.

Група 238

Броји 6 четника, вођа групе Вилов Крсто. Наоружани су пушкама. Нису активни. Крећу се: Мајдеж – Суторина. Неактивни су.

Група 233

Креће се сам Самарђић Максим из Г. Кривошаје. Креће се: Г. Кривошаја - Рисам. Није активан.

Група 237

Броји 6 четника, вођа групе Богован Јагош из Зеленике. Х. Нови. Наоружани су пушкама. Крећу сетереном: Камени – Х. Нови. Неактивни су.

Група 262

Броји 8 четника, вођа групе Бошковић Митар из Грбља. Наоружани са 1 п. м. и 7 пушака. Неактивни су. Крећу се околина Грбља.

Група 258

Броји 3 четника, вођа групе Вумикић Крцун. Наоружани са 1 п. м. и 2 пушке. Крећу се: Каменик – Ровца.

Dmitar TASIĆ

THE FOUNDATION AND ACTIVITIES OF THE CORPS
OF NATIONAL DEFENSE OF YUGOSLAVIA (CNDY)
IN MONTENEGRO 1944-1945

Summary

Leadership of the Yugoslav Communist movement laid foundations of the intelligence and security apparatus during the war. Among others, in August 1944, they founded the Corps for National Defense of Yugoslavia (CNDY). This unit was designed according to the Soviet model for the protection of the army rear, fighting the internal enemy and for the security service on state borders. Only reliable and trusted partisan fighters could become CNDY member. Immediately after the end of war CNDY units had to cope with the remains of anti-communist and anti-Yugoslav forces. Montenegro was not exception and local brigade of CNDY had to take care of some 500 different outlaws (chetnik, separatist and Albanian irregulars) in approximately 100 armed groups. Montenegrin brigade of CNDY has been dispersed in companies and platoons all over the territories of Montenegro fighting solely or in cooperation with other security forces. Also, this brigade was assigned for the protection of Yugoslav-Albanian border which, in that moment was not that difficult due to the close relations of these two countries. In September 1945, the Montenegrin, Sanjak and Kosovo brigades of CNDY have been joined in Montenegrin division of CNDY.

Катарина КОВАЧЕВИЋ*

МИЛОВАН ЂИЛАС И МАЂАРСКА КРИЗА 1956. ГОДИНЕ

ABSTRACT: *After a brief rise of communism after World War II, the continually intensifying crisis of the system that dominated Eastern Europe manifested in the turbulent year of 1956. In the same year, immediately after the Soviet military intervention in Hungary, Milovan Djilas, a former top-ranking official of the Yugoslav Communist Party and, at the time, already under a suspended sentence for public statements against the Yugoslav regime, published his views on the events in Eastern Europe in the New York weekly The New Leader. This paper discusses Milovan Djilas's perspective and the reaction of Yugoslav authorities to the denunciations of its internal and foreign policies, as per local and foreign newspaper accounts, archival sources, and testimonies of participants.*

KEY WORDS: *Milovan Djilas, Hungarian Revolution of 1956, Eastern Europe, Yugoslavia, communism, national communism*

Непознато је каква се и колико јака емоција покренула у Јосипу Брозуну Титу у новембру 1956. године, пошто му је саопштена тврдња екскомунисираног саборца, Милована Ђиласа, да «...револуција у Мађарској означава почетак краја комунизма уопште».¹ Питање да ли је, бар на тренутак, помислио, да ли се уплашио, да је Ђидо био у праву, изазива многа нагађања. И остаје без одговора.

Чланак *Олуја у Источној Европи* је некадашњег припадника најужег југословенског партијског и државног руководства, промовисао у ред најпозванијих аналитичара комунизма, неколико месеци пре изласка из штампе његове чувене књиге *Нова класа*.² Њујоркшки

* Ауторка је докторант на Филозофском факултету у Београду.

¹ Milovan Djilas, "The Storm in Eastern Europe", *The New Leader*, November 19, 1956, p. 6.

² Milovan Djilas, *The New Class*, New York (Praeger), 1957.

часопис *Њу лидер* (*The New Leader*), основан у антисталинистичком крилу америчке левице двадесетих година прошлог столећа, био је познат по независности у односу на сваку идеологију и по подстицању конструктивне размене мишљења код својих сарадника, познатих писаца и мислилаца онога времена. Међу њима су били Хана Арент (Hannah Arendt), Алберт Ками (Albert Camus), Артур Милер (Arthur Miller), Артур Кестлер (Arthur Koestler), Вили Брант (Willy Brandt), Џорџ Орвел (George Orwell), Бертранд Расел (Bertrand Russell), Ели Визел (Elie Wiesel). Путем овог часописа америчкој јавности представљени су и Мартин Лутер Кинг (Martin Luther King Jr.), Александар Солжењицин (Александр И. Солженицын), Јосиф Бродски (Иосиф А. Бродский), а пре њих, својим знаменитим текстом о дешавањима у Пољској и Мађарској, оцени процеса који је узео маха у Источној Европи и предвиђању његовог даљег развоја – Милован Ђилас. Од 1956. године до данас делови текста *Олуја у Источној Европи* цитирани су у већини књига које су за тему имале мађарску побуну, а име аутора је било незаобилазно у сваком регистру.³ У зборнику *1956: Мађарска револуција и рат за независност*, објављеном поводом педесетогодишњице револуције, у поглављу које се односи на реакције у свету, односно мишљења водећих интелектуалаца, међу текстовима А. Камија, Х. Арент, Ж. П. Сартра (Jean-Paul Sartre), Р. Арона (Raymond Aron), К. Касторијадиса (Cornelius Castoriadis) и Џ. Мајкенера (James A. Michener), поново је објављен и овај текст Милована Ђиласа.⁴

Неколико дана уочи опозива совјетских војних стручњака и инструктора из Југославије, средином марта 1948. године, трочлана југословенска делегација предвођена министром без портфеља, Милованом Ђиласом, упутила се у Мађарску, поводом обележавања стогодишњице револуције 1848.⁵ На свечаној седници мађарског парламента, одржаној 15. марта, после говора Имреа Нађа (Nagy Imre), тада председника парламента, и говора маршала Климента Ј. Ворошилова (Климент Е. Ворошилов), вође совјетске делегације, у име владе ФНРЈ посланицима се обратио и Милован Ђилас:

«...Хиљаду осам стотина четрдесет и осме године мали мађарски народ је из темеља потресао стару феудалну Европу. Мађарска револуција је била и остала најславнија страница мађарске историје и, ис-

³ v. Ferenc Váli, *Rift and Revolt in Hungary*, Harvard University Press, 1961; Ferenc Fejtő, *A History of the People's Democracies*, New York, 1971; Ferenc Fehér, Agnes Heller, *Hungary 1956 Revisited*, London, 1983.

⁴ Eds. Lee Congdon, Béla K Király and Károly Nagy, *1956: The Hungarian Revolution and War for Independence*, Boulder, Colorado (Social Science Monographs, Atlantic Research and Publications, Inc.), 2006, str. 663-671.

⁵ *Борба*, 14. март 1948., стр. 1.

товремено, једна од најљепших страница ослободилачке борбе човјечанства. Мађарска револуција, иако угушена, отпочела је нову епоху у историји мађарског народа и била је од оних крупних историјских догађаја тога времена који су омогућили развитак нових друштвених односа у Европи. Послије хиљаду осам стотина четрдесет и осме, то јест и послије Мађарске револуције, Европа – упркос побједи реакције – није могла више бити каква је била.

...Ако је хиљаду осам стотина четрдесет и осме године мађарски народ био окружен реакционарним силама, данас, сто година иза тога, он је окружен пријатељима – с истока и сјевера Совјетским Савезом, Чехословачком и Румунијом, а с југа народима Југославије. Ако онда *мађарски народ није имао могућности да извојује слободу и независност због спољне интервенције* (italic. – К.К.), данас је његова судбина у његовим сопственим рукама...»⁶

Променом године први пасус цитираног говора М. Ђиласа могао би се употребити и при опису револуције од 1956, док се у другом пасусу налази сажето објашњење за њен релативан неуспех.

Да ли се, пишући чланак за *Њу лидер*, Милован Ђилас присетио свог говора у мађарском парламенту пре осам и по година? Може се само претпоставити да јесте. Судаћи, пак, по садржини текста из 1956. године, аутор је потпуно био свестан сличности две мађарске побуне, које је временски делио више него читав век, али су суштински биле дубоко повезане и сводиле се на борбу за национално ослобођење.

Због своје чувене објаве «револуција у Мађарској означава почетак краја комунизма уопште» и осуде југословенске спољне политике, Милован Ђилас се у новембру 1956. године коначно нашао и у комунистичком затвору.

1954-1955: инкриминисане изјаве и прво суђење

После смрти Ј. В. Стаљина (Иосиф В. Сталин) у марту 1953, *нови курс*, који је узео маха првенствено на европском ободу совјетске империје (Источна Немачка, Пољска, Мађарска), манифестовао се појачаним исказивањем националних осећања, захтевом за

⁶ Исто, 16. март 1948., стр. 1. Само десет дана пре оптужујућег писма Централног комитета СКП(б) упућеног Централном комитету КПЈ, који је добила и мађарска КП, и само месец дана пре потписивања мађарске резолуције против КПЈ, њен генерални секретар, Мађаш Ракоши (Rákosi Mátyás) је у оквиру исте прославе, на свечаној трибини испред зграде Парламента у Будимпешти, поздрављајући госте из «демократских земаља» истакао своје задовољство склапањем «уговора о пријатељству с моћном Титовом Југославијом», који је потписан крајем 1947. године. *Ибид.*, 17. март 1948., стр. 1.

демократијом и тежњом ка повећању животног стандарда. Ако источноевропску политику *новог курса* посматрамо у ширем смислу, као либерализацију комунистичког друштва, што је она *de facto* била, онда се може рећи да је Југославија била предводница *новог курса*. Због остраковања из комунистичке заједнице 1948. године, либерализација друштва је у југословенском случају била изнуђен пут до којег се није дошло одмах; почетак увођења радничког самоуправљања 1950. био је и почетак ступања на тај пут. Коначно је на VI партијском конгресу КПЈ, у новембру 1952, прокламована нова друштвена улога Партије, која је формално исказана и у промени њеног назива у *Савез комуниста Југославије*: самоуправљање и децентрализација државне управе довели су до повлачења Партије из непосредног руковођења државним и друштвеним животом, али је Партија «*пристала да делује као основна усмеравајућа идеолошко-политичка снага југословенског друштва.*»⁷ Модификован комунистички систем, првобитно развијен у Југославији почетком педесетих година, убрзо је на Западу био прихваћен под називом *национални комунизам*. Француски историчар Франсоа Фире, и сам члан КП Француске од 1949. до 1956, сматрао је да су Југословени први у комунистичком покрету ступили на пут ревизионизма, још 1948. године, много пре него што је тај пут, не знајући и не желећи, отворио Никита Хрушчов (Никита С. Хрущев), а који им је то својом посетом 1955. и потврдио. Међутим, када је Милован Ђилас током 1953. почео писати о противуречностима увођења самоуправљања и партијског монопола, Ј. Б. Тито је, препознавши такве ставове као ревизионизам у југословенском комунизму, одлучно реаговао.⁸

Либерализација и демократизација југословенске државе и друштва била је кратког даха. Већ на Другом пленуму Централног комитета СКЈ, одржаном на иницијативу Јосипа Броза, у јуну 1953. на Брионима, дошло је до заустављања овог процеса. Атмосферу на овом скупу Милован Ђилас је упечатљиво описао у својој књизи *Власт и побуна*. Најзначајнија тачка пленума била је идеолошко стање у Партији, из чега се може закључити да оно, по оцени Јосипа Броза, није било задовољавајуће, али су носиоци «скретања и слабости» били тек уопштено критиковани.⁹ Једина тачка следећег, Трећег пленума ЦК СКЈ, у јануару 1954, био је «случај Ђилас»: чланци Милована Ђиласа, објављивани у листу *Борба* од октобра 1953. до почетка јануара 1954.

⁷ Бранко Петрановић, *Историја Југославије 1918-1988. Књ. 3. Социјалистичка Југославија 1945-1988*, Београд, 1988, стр. 306.

⁸ Франсоа Фире, *Прошлост једне илузије. Комунизам у Двадесетом веку*, Београд, 1996, стр. 565.

⁹ Милован Ђилас, *Власт и побуна*, Београд, 1991, стр. 262.

године, у којима су разматрана општа питања даљег развоја земље и критикована бирократизација друштва, протумачени су као ревизионистички, али реакција је уследила тек пошто је аутор довео у питање привилегије партијског врха и незаконитост у раду државних органа. Председник Народне скупштине ФНРЈ и члан Извршног комитета ЦК СКЈ, Милован Ђилас је на Трећем партијском пленуму смењен са свих функција и искључен из Централног комитета, а ускоро је сам изашао и из Партије.

Ова унутрашњополитичка афера добила је велики одјек у међународним круговима: пошто се Милован Ђилас, угледајући се на политички систем Запада, залагао за увођење политичке демократије, расплет «случаја Ђилас» требало је да укаже на будући спољнополитички правац Југославије.¹⁰ На то је у својим извештајима скретала пажњу већина страних дописника из Београда. Џек Рејмонд (Jack Raymond), дописник *Њујорк тајмса* (*The New York Times*), изнео је и мишљење да курс у спољној политици Југославије није до тада мењан, «само зато што Руси још нису изнели неке даље предлоге».¹¹ Страни новинари су једнодушно сматрали да је ова афера успорила либерализацију југословенског друштва и изражавали бојазан да би тај процес могао бити и потпуно затворен.

Након узаврелих коментара почетком 1954, вести о Миловану Ђиласу су потпуно нестале све до краја те године, када се свом жестином разбуктала «афера Ђилас-Дедијер» и довела главне актере у жижу интересовања свих западних медија.

Једини члан Централног комитета СКЈ, који је, уз невеште покушаје Митре Митровић, такође члана ЦК и бивше супруге М. Ђиласа, на Трећем пленуму устао у одбрану дотадашњег партијског идеолога, био је Владимир Дедијер. Владимир Дедијер и Милован Ђилас су касније често имали различита сећања и још чешће контрадикторна тумачења истих догађаја, али у овом случају њихова сведочења се поклапају: 15. децембра 1954. године В. Дедијера је позвала Контролна комисија Централног комитета СКЈ, «да би утврдила какав је његов став према одлукама Трећег пленума».¹² Он је одбио да се о томе изјашњава пред Контролном комисијом, а два дана касније, поводом поменутог случаја, Деса Павловић-Борн (D. P. Bourne), дописник лондонског *Тајмса* (*The Times*), направила је краћи разговор са њим. Владимир

¹⁰ Драган Богетић, “Југословенско спољнополитичко лутање између Истока и Запада и “случај Ђилас – Дедијер”, *Југословенски историјски часопис*, 1-2/2001, стр. 128.

¹¹ *Архив Јосипа Броза Тита, Кабинет председника Републике* (даље АЈБТ, КПР), II-4-а. Забелешка о примедбама страних дописника у вези Ђиласовог случаја, 21. I 1954.

¹² *Борба*, 29. децембар 1954., стр. 2.

Дедијер је у интервјуу поновио свој став да принципијелно брани право било кога да изнесе своје мишљење, мада се, нагласио је, није слагао са многим тезама М. Ђиласа.¹³ Објављивањем овог интервјуа Милован Ђилас није могао остати по страни, јер су се, природно, страни новинари обратили и њему.¹⁴ Прихвативши понуду новинара Џека Рејмонда да буде интервјуисан за *Њујорк тајмс*, свесно је ушао у ризик.¹⁵

После политичког пада, Милован Ђилас је наставио да одржава контакте са страним новинарима, политичким личностима, нарочито са пријатељима из британске Лабуристичке странке,¹⁶ и другим станицима који су показивали интерес за њега. Сви ови контакти су били помно праћени и анализирани од надлежне југословенске службе.¹⁷ Међутим, остаје без одговора питање спонтаности избијања нове афере у децембру 1954; сам Милован Ђилас је у начину обрачуна са њим препознавао рукопис Александра Ранковића, али је веровао да А. Ранковић сам није могао донети одлуку о томе. Непростајање В. Дедијера на сарадњу у Контролној комисији ЦК СКЈ је, по мишљењу М. Ђиласа, разбуктало читав случај и изненадило југословенско руководство.¹⁸ Сензационални интервју Џека Рејмонда, *Искључени Југословен тражи двопартијски систем, више демократије*,¹⁹ појавио се на насловној страни *Њујорк тајмса* 25. децембра 1954, у време када се Ј. Б. Тито, заједно са потпред-

¹³ Владимир Дедијер, *Велики бунтовник Милован Ђилас*, Београд, 1991, стр. 426.

¹⁴ М. Ђилас, *Власт ...*, стр. 297. “А поштено говорећи, ја сам то и радо дочекао – не само из солидарности с Дедијером, него, још више, да се најзад и јавно разграничим с партијским вођством и режимом.” *Исто*.

¹⁵ Јасна Драговић-Сосо, “Милован Ђилас у *Њујорк тајмсу*, 1954-1969”, *Дјело Милована Ђиласа*, Научни скуп (ур. Бранко Поповић), Подгорица, 2003, стр. 147.

¹⁶ Лабуристички првак, Енајрин Беван (Aneurin Bevan, 1897-1960), у познатом писму Ј. Б. Титу од 1. фебруара 1954, заузео се за своје пријатеље, М. Ђиласа и В. Дедијера. АЈБТ, КПР, I-1/1362. Писмо Анојрин Бевана председнику Титу и одговор председника у вези са случајем Владимира Дедијера и Милована Ђиласа.

¹⁷ Због недоступности грађе југословенске тајне полиције, до овог закључка се може доћи посредно: у Архиву Ј. Б. Тита налази се врло детаљна забелешка о разговору америчког професора политичких наука Фреда Ворнера Нила (Fred Warner Neal) са Милованом Ђиласом и врло исцрпне информације о самом професору Нилу. Документ је настао у Одељењу за штампу и информације Државног секретаријата за иностране послове и достављен је Ј. Б. Титу, Едварду Кардељу и Александру Ранковићу.

¹⁸ у разговору вођеном 3. октобра 1954, Ф. В. Нил се највише интересовао у којој мери «ђиласизам» може да буде стварна опасност за југословенски поредак, а сам разговор је значајан извор за проучавање развоја политичке мисли Милована Ђиласа, који је на америчког експерта за источноевропске земље оставио «прилично неодређен утисак», тј. утисак конфузног човека. АЈБТ, КПР, II-4-а. Забелешка о састанку професора Фред Варнер Неала са Ђиласом, 13. новембар 1954.

¹⁸ М. Ђилас, *Власт ...*, стр. 296-297.

¹⁹ “Purged Yugoslav Asks Two Parties. More Democracy”, *The New York Times*, 25.XII 1954. str. 1.

седником владе, А. Ранковићем, и министром спољних послова ФНРЈ, Кочом Поповићем, налазио у посети Индији и Бурми. Два дана касније, у свом говору на Другом конгресу Савеза комуниста Босне и Херцеговине, Едвард Кардељ је изјаве В. Дедијера и М. Ђиласа иностраној штампи ставио у спољнополитички контекст: «Протумачивши да ће у свету бити људи и кругова којима можда југословенска спољна политика, а поготову пут друга Тита, неће бити симпатична, споменута се господа својим изјавама услужно стављају на расположење свакоме коме су њихове услуге потребне...».²⁰ Југословенска јавност је на тај начин била упозната о иступима Владимира Дедијера и Милована Ђиласа у иностраној штампи, а наредних дана је на страницама *Борбе* могла и детаљније да се обавести о проскрибованим ставовима некадашњег партијског идеолога.

У првом делу непотписаног чланка *Политичка платформа Милована Ђиласа*, пренети су кључни делови интервјуа: после пуне године «читања и размишљања», како је сам нагласио, М. Ђилас је одлучио да се отворено заузме за стварање нове, демократске партије: «Пошто смо имали Шести конгрес ја сам веровао да можемо имати своју прву, више мање, слободну дискусију у Југославији. Али до тога није дошло. Ми смо у ствари запали у политичку стагнацију.

У 1950. и 1951. години код нас је почела да се развија атмосфера слободе...Али сада је јасно да смо ми постигли само извесне слободе, на пример, у уметности и књижевности, које се могу разликовати од глупог совјетског социјалистичког реализма, али не на основном идеолошком и политичком пољу.

Ја сам осетио да је политичка страна нашег система у суштини врло блиска стаљинизму. Ја нисам против илегалног рада из страха. Али он нема циља. Ја сам сматрао да Комунистичка партија мора да дозволи слободну дискусију. Сада видим да је то немогуће. Требало би створити нову политичку формацију.»²¹

Говорећи о својој новој партијској идеологији, М. Ђилас се у истом интервјуу декларисао као демократски социјалиста. «Име комунизам је добро, али је компромитовано. То је синоним за тоталитаризам. У овој земљи, као и у Русији, шта вреди употреба једног идеалног имена. Ја сам вратио своју комунистичку чланску карту из моралних и политичких разлога. Зашто бих остао у Партији када не могу ништа да кажем? Зашто се претварати?»²²

Милован Ђилас је ово изговорио, наравно, не у нади да би његов интервју могао довести до неких промена у политичком животу

²⁰ *Борба*, 28. децембар 1954., стр. 2.

²¹ *Исто*, 30. децембар 1954., стр. 4.

²² *Исто*.

Југославије у блиској будућности, већ да би јавно направио дистанцу према одређеној политици и својим јучерашњим друговима, носиоцима такве политике, дистанцу коју више никада неће моћи да пређе, а да себе потпуно морално не уништи. Од јануара 1954. први пут је оставио утисак човека одлучног да крене изабраним путем и свесног могућих последица.

Већ у истом *Борбином* чланку властодржци су се жестоко обрнули на «пропале политиканте» и «псеудодемократске фразере», првенствено на М. Ђиласа, коме је инсинуирано жаљење за губитком власти. Давање изјава за страну штампу протумачено је као недостатак националне свести, што је, према аутору чланка, већ виђено код Драгољуба Јовановића и четничких вођа, насупротив примеру патриотизма «буржоаског политичара» Милана Грола, «који се ... барем отворено није обраћао за помоћ иностранству».

«Када су пошли тим путем морали су постати непријатељи наше земље и социјализма и доћи под удар закона за које су сами гласали», истакао је на крају безимени коментатор *Борбе*.²³

Да ће случај Владимира Дедијера и Милована Ђиласа добити судски епилог могло се закључити из низа новинских написа: «Савез новинара Југославије осуђује акцију Ђиласа и Дедијера против сопствене земље», «Предлог Контролне комисије ЦК СКЈ о искључењу Владимира Дедијера из Савеза комуниста», «Извршни комитет ЦК СКЈ од 28. децембра донео одлуку да се Владимир Дедијер суспендује са свих функција до коначне одлуке Централног комитета», «Удружење новинара Србије искључило В. Дедијера из редова новинара», «Скупштина одузела посланички имунитет Владимиру Дедијеру: дато је одобрење савезном јавном тужиоцу за кривично гоњење Дедијера због непријатељске пропаганде».²⁴ У *Борби* 29. децембра 1954. у рубрици «Писма уредништву» објављено је писмо генерала Пека Дапчевића, а следећег дана и писмо Митре Митровић, у којима су се они оградиле од изјава В. Дедијера и М. Ђиласа.²⁵

²³ Исто.

²⁴ Исто, 29. децембар 1954., стр. 2.

²⁵ Пеко Дапчевић (1913-1999), народни херој, генерал-пуковник, 1954. године начелник Генералштаба југословенске војске, је у “аферу Ђилас” био уплетен на тај начин што је однос, нарочито женског дела државно-партијске елите, према његовој супрузи Милени Врсјаков, глумици, послужио Миловану Ђиласу као повод за текст “Анатомија једног морала”.

Митра Митровић (1912-2001), предратна комунисткиња, након 1954. године постепено удаљена из политичког живота Србије у којем је до тада била доста активна, у свом писму уредништву *Борбе* изјавила је поменутиим поводом да је њено држање на Трећем пленуму било плод “схватања, заблуда и илузија и момената личног карактера”. (Исто, 30. децембар 1954., стр. 2.) Може се само наслутити кроз какву је

Уочи 1955. године сви значајнији светски листови пренели су изводе из интервјуа објављеног у *Нјујорк тајмсу*. Били су упадљиви њихови сензационалистички наслови и коментари о недостатку слободе у Југославији и претпостављеном размимоилажењу у њеном вођству.²⁶ Непосредно после Нове године, представник Државног секретаријата за иностране послове је на конференцији за штампу изјавио да су извесни кругови у иностранству искористили један чисто унутрашњополитички случај за непријатељску пропаганду против Југославије, а *Борба* је у чланку под називом «Добро је и то знати», преневши најнегативнија писања, оштро осудила кампању западних медија и писање једног броја страних дописника из Београда.²⁷

Милован Ђилас и Владимир Дедијер оптужени су за непријатељску пропаганду, према члану 118 став 1 Кривичног законика од 1951. године²⁸, а 24. јануара 1955. су и осуђени: М. Ђилас на казну затвора у трајању од осамнаест месеци, а В. Дедијер на казну затвора од шест месеци, условно на три, односно, на две године.²⁹ У истом дану је прочитана оптужница, изведени докази тужиоца и одбране, дате завршне речи и изречена пресуда. Иво Политео, адвокат Владимира Дедијера, доживео је овај процес као наставак партијске и пленумске расправе и

психичку тортуру ова, по изјавама многих савременика, изузетна жена пролазила у то време.

Свакако најбизарнија вест поводом «случаја Ђилас-Дедијер» била је вест о искључењу Милована Ђиласа из Спортског риболовачког друштва «Дунав». *Исто*, 6. јануар 1955, стр. 2.

²⁶ Као што је већ речено, у време избијања афере Јосип Броз Тито и Александар Ранковић су били у државној посети Индији. Будући најважнија личност из државно-партијског вођства у том тренутку у земљи, Едвард Кардељ је први осудио иступе В. Дедијера и М. Ђиласа, а како је одмах покренута и истрага против њих, неки страни новинари су закључили да Ј. Б. Тито није био консултован у вези са случајем и да је у најужем југословенском руководству отпочела борба за власт. Једном неспретном изјавом на конференцији за штампу у Калкути, Коча Поповић је подспешно те спекулације, а писање дописника *Асошиетед преса* из Индије оцењено је у Београду као лажно и тенденциозно. *Исто*, 4. јануар 1955, стр. 1 и 2; в. Д. Богетић, н. д., *ЈуЧ*, 1-2/2001, стр. 132-134.

²⁷ *Борба*, 1, 2 и 3., стр. 19. и 4. јануар 1955, стр. 2. Судаћи према извештајима Одељења за координацију ДСИП ФНРЈ, политички кругови Запада су за «случај Ђилас – Дедијер» били мање заинтересовани од својих новинара. АЈБТ, КПР, II-4-а.

²⁸ Члан 118, став 1: «Ко у намери да подрије власт радног народа, одбрамбену моћ земље или економску основицу социјалистичке изградње, или да разбије братство и јединство народа Федеративне Народне Републике Југославије, цртежом, написом, говором на скупу или на други начин врши пропаганду против државног и друштвеног уређења или против политичких, привредних, војних или других важних мера народне власти, казниће се строгим затвором.», *Службени лист ФНРЈ*, бр. 13, 9. март 1951.

²⁹ *Борба*, 25. јануар 1955., стр. 2.

предвидео даља суђења и прогањања Милована Ђиласа.³⁰ Али, ова прва, блага осуда, са свих страна је дочекана са олакшањем и одобравањем, и у земљи и у иностранству. Дан након изречене казне, и сам затечен њеном благошћу, Милован Ђилас је у разговору са пријатељима изјавио да је та «пресуда сјајна и велика ствар. То је Титово дело. Овим је подигнут углед Титу и целој Влади у земљи и иностранству. Самом процесу немам ништа да замерим... На процесу сам био дрзак, али и учтив.³¹... Очекивао сам најмање две, три године строгог затвора.»³² У некомунистичким круговима блиским адвокатима окривљених сматрало се да је релативно повољна пресуда била резултат иностраног притиска на Југославију. Овакво мишљење делили су и информбировски кругови.³³

Пар недеља после окончања процеса, Милован Ђилас је добио решење о укидању пензије. Почетне помирљиве изјаве и намеру да се посвети књижевности заменила је брига за егзистенцију, озлојеђеност и бес, увиђање да обрачун са њим још није готов.³⁴ Појавила су се и мишљења да је судски процес почетак ликвидације М. Ђиласа, која је,

³⁰ Рајко Даниловић, «Ђилас: спалити јеретика», *Дјело Милована Ђиласа*, 2003., стр. 111-112.

Иво Политео (1887-1956) загребачки адвокат и публициста; истакао се као бранилац у многим познатим суђењима (бранио А. Алијагића 1921, Ј. Б. Тита 1928, надбискупа А. Степинца 1946).

³¹ Поред завршне речи адвоката Вељка Ковачевића, М. Ђилас је и сам дао завршну реч у којој је истакао три стране процеса, политичку, правну и људску и на сваку се дуже осврнуо, негирајући кривицу. С људске стране, објаснио је, он је морао стати уз В. Дедијера, као што је В. Дедијер стао уз њега на Трећем пленуму. Правно гледано, члан 118 КЗ је «непрецизан и, по свом духу супротан основним принципима Кривичног закона који, у духу модерног права, изричито каже да нико не може бити кажњен за дело које законом није назначено. А члан 118 не каже шта је пропаганда, наиме непријатељска пропаганда или пропаганда која подрива, - то је остављено потпуно неодређено». Цит. према: Драго Ј. Станковић, *Анатомија процеса Миловану Ђиласу*, Загреб, 1989, стр. 122. Политички гледано «сматрао сам», истакао је даље М. Ђилас, «да своје мишљење, намењено својој земљи, морам рећи јавно, на начин који је једино – у датом тренутку – био могућ, иако сам био свестан да ћу бити нападнут како сам дао материјал страниој пропаганди и сл. Потврђивање права на слободу изгледа ми и сада важније од ма какве оптужбе.» *Исто.*, стр. 125.

³² АЈБТ, КПР, II-4-а. *Коментари после суђења Ђиласу и Дедијеру*, 12. II 1955.

³³ «Оваква пресуда није никакво изненађење кад се има у виду коме и каквим циљевима Ђилас и Дедијер служе. А да је неко на пр. дао неку изјаву московској «Правди», тај би најдрастичније био кажњен. Очигледно је да је пресуда била одмерена у складу са званичном политиком, али под утицајем иностранства», изјавио је Радован Зоговић (1907-1986; књижевник Р. Зоговић учествовао је у револуционарном радничком покрету пре Другог светског рата, а у социјалистичкој Југославији био на одговорним партијским дужностима све до 1948). *Исто.*

³⁴ Према сведочењима, постајао је «све дрскији у својим иступима». Наводно је изјавио: «У овој земљи се људи не постављају на положаје и дужности по способностима, већ по томе колико су поверљиви и одани режиму.» *Исто.*

пак, била тумачена као последица нормализације односа са Совјетским Савезом.³⁵

Много година касније, осврћући се на овакво тумачење и на, како се изразио, злурадост са којом је у совјетском врху дочекан обрачун са њим, Милован Ђилас је изнео своје уверење да југословенско-совјетски односи нису били у центру пажње у време Трећег пленума ЦК СКЈ ни њему, ни Јосипу Брозу. «Титу је... долазило на памет да ће обрачун с *ре-визионизмом*, односно са мном, бити схваћен и поздрављен у Москви. Али то је било споредно, безначајно у његовој одлуци. До обрачуна са мном би дошло без обзира на односе са Москвом: Тито је већ пре смрти Стаљинове упозоравао на *разлабављеност* у партији и на идеолошко нејединство... Али... за касније судске пресуде нада мном... била је и пресудна и свесна намера Тита и вођства да негују добре односе са совјетском владом.»³⁶

1956: «Олуја у Источној Европи» и ново суђење

Притисак режима, којем је Милован Ђилас био изложен у току 1955. и почетком наредне године, појачавао се из месеца у месец. У писму, које је 12. априла 1956. написао Моргану Филипсу (Morgan Phillips),³⁷ навео је невоље које су једна за другом стизале његову породицу: после одузимања пензије, уследило је премештање из виле у стан, прислушкивање, подметања УДБ-е, отпуштања са посла блиске родбине и пријатеља који нису хтели да прекину контакт са њим.³⁸

³⁵ Исто.

³⁶ Милован Ђилас, *Дружење с Титом*, Нови Београд, 1990, стр. 169.

³⁷ Морган Филипс (1902-1963) је био секретар британске Лабуристичке партије од 1944. до 1961. и председник Социјалистичке интернационале од 1948. до 1957. године. За разлику од Е. Бевана, који је предводио лево крило странке, М. Филипс је, бориће се за јединство лабуриста, био наклоњен умереној струји.

³⁸ в. Дејан Ђокић, «Британци и афера Ђилас, 1956», *Дјело Милована Ђиласа*, 2003., стр. 159-178. У *Додатку бр. 1* Д. Ђокић је објавио ово писмо у целини, а у *Додатку бр. 2*. писмо Моргану Филипсу упућено Ј. Б. Титу. По мишљењу Д. Ђокића, Милован Ђилас је овим обраћањем Моргану Филипсу «хтео да упозори пријатеље у иностранству да режим спрема још већу пропагандну кампању против њега, не би ли га потпуно дискредитовао.» (Исто. стр. 163.) Не помињући Ђиласово писмо, секретар лабуриста је 21. априла 1956. написао «приватно и поверљиво» писмо Јосипу Брозу, изражавајући своју забринутост како за судбину М. Ђиласа, тако и за будућност социјализма у Југославији. Уместо Ј. Б. Тита, М. Филипсу је јавно, на страницама *Борбе* од 20. маја 1956, одговорио Вељко Влаховић, чиме је изазван мали дипломатски скандал и забринутост британске владе конзервативаца. Лабуристи су такву југословенску реакцију повезали са променама у југословенско-совјетским односима и незаинтересованошћу Савеза социјалистичког радног народа Југославије (ССРНЈ) за сарадњу са њима. АЈБТ, КПР, II-4-а. *Лабоур-аташе САД у Лондону о*

Ипак, и према сведочењу самог Милована Ђиласа, пресудно за његову даљу, јавну критику југословенског руководства и друштва, било је настојање власти да га и као књижевника потпуно осујети неизреченом забраном објављивања било каквог његовог рукописа. Одбијање Српске књижевне задруге да штампа «Бесудну земљу», књигу о његовом детињству у Црној Гори између два светска рата, и, готово истовремена појава првих чланака М. Ђиласа у *Интернешнал њуз сервису* и *Пари-пресу*, у јуну 1956. године, свакако се морају довести у везу: ни издавачи на Западу нису били посебно заинтересовани за литерарне текстове, али је зато свака, најуопштенија и најблажа критика совјетског система и источноевропског модела социјализма била радо штампана.³⁹

Иступања Милована Ђиласа у западним медијима била су толерисана све до првих коментара у вези са догађајима у Мађарској.

Пошто се др Јоже Брилеј, стални представник ФНРЈ у УН, на ванредној седници Савета безбедности, одржаној 28. октобра 1956, уздржао од гласања поводом стављања на дневни ред дебате о ситуацији у Мађарској, дописник *Франс преса*⁴⁰ из Београда је следећег дана затражио од Милована Ђиласа да прокоментарише овакав став своје земље:

«Југословенски делегат у Савету безбедности уздржао се да гласа у погледу стављања на дневни ред питања масивне интервенције совјетских трупа против мађарског народа и против његове борбе за своју независност и своју слободу. Он је мотивисао свој став чињеницом да је мађарској влади потребно да се да доста времена да би поново успоставила ред и што би Савет безбедности могао искористити уношење овог питања на дневни ред у политичке циљеве. Такав став представља од стране југословенске владе напуштање принципа суверенитета и права сваког народа на свој унутрашњи развој. Штавише, такав став могао би да буде изгледа диктиран више разлозима Партије и присним идеолошким разлозима него ли националним разлозима пошто југословенски народ не може да остане равнодушан према интервенцијама у питања суседне земље од стране истог империјализма који је још недавно отворено претио и још увек потајно прети независности Југославије.

реакцији лабуриста на Влаховићев одговор Морган Пхилису, 13. јун 1956.

³⁹ М. Ђилас, *Власт ...*, стр. 306; Билтен ТАНЈУГ, вести иностраних агенција, 14. децембар 1956. у 19.00. «Бесудна земља» је ипак објављена у Њујорку 1958, али тек пошто је њен аутор достигао славу претходном књигом - «Новом класом».

Америчка новинска агенција INS (International News Service), основана 1909. године, спојена је 1958. са UP (United Press) и од тада носи назив UPI (United Press International).

⁴⁰ Најстарија новинска агенција, основана 1835. године, француска новинска агенција AFP (Agence France Presse) и данас је једна од три највеће у свету, поред AP (Associated Press) и Ројтерса (Reuters).

Такав став југословенске владе у супротности је са декларацијама које она свакодневно потписује и објављује против мешања у унутрашња питања а у корист мирољубиве сарадње на бази принципа једнакости права» - изјавио је Милован Ђилас.⁴¹ Сви водећи француски, а 30. октобра и други светски листови пренели су ову изјаву.

Када је премијер Имре Нађ обнародовао повратак на вишепартијски систем, дописници западне штампе из Београда, имајући у виду интервју Милована Ђиласа од 25. децембра 1954. године дат *Њујорк тајмсу*, распитивали су се код виших државних чиновника да ли ће развој догађаја у Мађарској имати утицај на оживљавање питања вишепартијског система у Југославији.⁴²

Убрзо, половином новембра 1956. име Милована Ђиласа се поново нашло у центру пажње свих водећих западних медија. Према писању америчког *Њузвика* (*Newsweek*) један месец касније, Анатоли Шуб (*Anatole Shub*), уредник «антикомунистичког социјалистичког недељног листа» *Њу лидера* је, након друге совјетске интервенције у Мађарској, послао телеграм М. Ђиласу, тражећи од њега да прокоментарише побуне у Пољској и Мађарској, али и напоменувши му да, уколико мисли да би га то могло изложити непријатностима од југословенских власти, понуду слободно одбије.⁴³ Одлука Милована Ђиласа да прихвати ову понуду резултирала је чувеним чланком «Олуја у Источној Европи».

«Победом националног комунизма у Пољској отпочело је ново поглавље историје комунизма и историје потчињених земаља Источне Европе. Мађарском народном револуцијом отпочело је ново поглавље у историји човечанства»⁴⁴ Овим звучним уводним реченицама, Милован Ђилас се упустио у сажету критику како совјетског, болшевичког, тако и југословенског, националног модела комунизма. Уз «природни дар да уочава поједине друштвене појаве и да их дефинише и чак да наслућује њихова кретања», како је ту његову особину прецизно дефинисао Венцеслав Глишић,⁴⁵ Милован Ђилас је у наставку чланка разрадио своје уводне тврдње:

⁴¹ Bilten TАНЈУГ, vesti inostranih agencija, 30. oktobar 1956. u 7.00.

⁴² ДАСМИП, ПА, 1956, ф-50, пов. бр. 418430. Забелешка о разговору Државног потсекретара Срђе Прице са г. Ернест Писцом, сарадником "Christian Science Monitor", 3. XII 1956. *Кришчн сајнс монитор* (*The Christian Science Monitor*), новине које је 1908. године покренула Сајентолошка црква, а које и поред имена, нису имале за циљ да се баве промовисањем своје доктрине, већ су успешно покривале међународну политику и догађаје у Сједињеним Америчким Државама.

⁴³ Билтен ТАНЈУГ, вести иностраних агенција, 14. децембар 1956. у 19.00.

⁴⁴ Превод чланка "The Storm in Eastern Europe" в. Билтен ТАНЈУГ, вести иностраних агенција, 17. новембар 1956. у 7.00.

⁴⁵ Венцеслав Глишић, "Историчареви сусрети и разговори са Милованом Ђиласом", *Токови историје*, 3-4(2002), стр. 121.

«...Између два догађаја, премда су се десила скоро истовремено, лежи читава епоха. Промене у Пољској означиле су победу националног комунизма, који смо у другачијој форми већ видели у Југославији. Мађарски устанак је нешто више, један нов феномен, можда не мање значајан од Француске, или Руске револуције.

Укратко, ови догађаји су поставили у први план следећа нова питања: (1) даље могућности националног комунизма; (2) замену комунизма новим системом и, упоредо са тим, право једног народа, до сада под комунистичком влашћу, да изабере сопствени – некомунистички – пут развоја; (3) проблем будуће спољне (а, по мом мишљењу, и унутрашње) политике совјетског режима.

Искуство Југославије чини се да сведочи да је национални комунизам неспособан да превазиђе границе комунизма као таквог, тј. да уведе врсту реформи које би постепено мењале и довеле комунизам до слободе. То искуство изгледа да указује да национални комунизам углавном може да прекине са Москвом и да, на свој особени начин, изгради суштински идентичан комунистички систем. Ипак, ништа не би било више погрешно од схватања да је искуство Југославије примењиво на све остале земље Источне Европе.»⁴⁶

У даљем тексту Милован Ђилас је први пут југословенску комунистичку бирократију дефинисао као нову друштвену класу, а трагајући за одговорима на искрсла питања, поставио је основу за сваку будућу анализу сличности и разлика међу комунистичким друштвима и државама Источне Европе: јединственост југословенског националног комунизма поникла је из аутохтоне револуције изведене током Другог светског рата, када је и настајала «нова класа, комунистичка бирократија», која је, пак, била носилац отпора Совјетском Савезу 1948. године.

«Југословенски национални комунизам био је, изнад свега, отпор према московској комунистичкој партији, тј. њеним вођама. Далеко од тога да се народ супротставио овом отпору, далеко од тога да га није подржао и имао користи од тога – сасвим супротно. Али интереси и иницијатива вођа одиграли су одлучујућу и водећу улогу. Отпор лидера охрабривао је и стимулисао отпор маса. Дакле, у Југославији је цео процес вођен и пажљиво контролисан с врха и тенденције да се оде даље – ка демократији – биле су релативно слабе. Ако је револуционарна прошлост била предност за Југославију док се борила за независност од Москве, она се показала као препрека чим је постало неопходно кренути напред – ка политичкој слободи.»⁴⁷

⁴⁶ Цит. према: “Бура у Источној Европи”, Билтен ТАНЈУГ, вести иностраних агенција, 17. новембар 1956. у 7.00.

⁴⁷ Исто. И после више од педесет година ове реченице одишу проживљеним искуством.

Међутим, пољско и мађарско комунистичко руководство супротставило се Совјетском Савезу тек подстакнуто незадовољством народних маса: «...У циљу спречавања устанка у Пољској и добијања на времену, Москва је тамо устукла пред националним комунизмом. Гомулкин долазак на власт није само резултат настојања пољских комуниста; у великој мери то је резултат компромиса између Москве и побуњене масе Пољака. Добивши независност од Москве Гомулка је направио историјски корак напред. Али са половичним реформама које спроводи без посебног ентузијазма, он ће се ускоро суочити са дилемом – коју је Москва предвидела. Он ће морати да изабере између унутрашње демократије, која је постала неодвојива од потпуне независности од Москве, и веза са Москвом, што захтева одржавање комунистичког монопола власти. Догађаји у Мађарској су само појачали ту дилему, коју Гомулка неће моћи да избегне. Победа националног комунизма у Пољској није крај, већ пре почетак даљег неслагања и конфликта у земљи и са Москвом.»⁴⁸ писао је Милован Ђилас.

«У Мађарској су, пак, ти унутрашњи конфликти завршени: не само да је тзв. Стаљинова гарнитура испарила, него је и комунистички систем као такав одбачен. Москва је прво покушала да потисне у други план своју интервенцију довођењем на власт националног комунизма путем Имреа Нађа. Али, Нађ је могао да заведе национални комунизам једино уз помоћ совјетских бајонета, што је претило да приведе комунизам крају. Коначно нашавши се пред избором између совјетске окупације и независности, Нађ је храбро одлучио да жртвује Партију и комунистичку власт – која је већ била сломљена – у интересу своје земље и слободе. Наслутивши сумњиву игру Москве, затражио је повлачење совјетских трупа, прогласио је неутралност Мађарске и позвао у помоћ Уједињене нације. Његова влада, до тог тренутка безначајна, преко ноћи је постала симбол народног отпора.

... Москва је угушила Мађарску револуцију не само из спољашњих, већ и из унутрашњих разлога. Баш као што је југословенска побуна открила московски империјализам у вези са комунистичким земљама, тако је Мађарска револуција претила да открије совјетски унутрашњи систем као потпуну доминацију нове експлоататорске класе – партијске бирократије.

... Више није могуће да се заустави борба народа Источне Европе за независност и само уз велики напор њихова борба за слободу. Ове две борбе постепено постају једно. Ако московски империјализам доживљава пораз и заштићен је од ратних авантура, Совјетски Савез ће морати да предузме знатне унутрашње промене. Иако је приморан

⁴⁸ Исто.

да буде националан по форми, у суштини комунизам је један те исти, са истим историјским пореклом и истом судбином. Догађаји у једној комунистичкој земљи неизбежно утичу на остале комунистичке земље, као у једном те истом живом организму. И као што је југословенски комунизам, издвојивши себе од Москве, отворио кризу совјетског империјализма, тј. неизбежно рођење националног комунизма, на исти начин револуција у Мађарској означава почетак краја комунизма уопште.»⁴⁹

Имајући у виду наведене цитате из чланка «Олуја у Источној Европи» потпуно је разумљиво што југословенска штампа није пренела ни један његов део. То ћутање је било застрашујуће речито: Милован Ђилас је прешао сваку границу трпељивости режима. У вези са његовим ставовима се више није имало шта полемисати, нити изигравати толерантност. Кратко сапоштење Тањуга о хапшењу М. Ђиласа и покретању нове истраге због кривичног дела непријатељске пропаганде,⁵⁰ била је најјава суровог обрачуна једног тоталитарног режима са појединцем који се усудио да се одвоји од њега и да му се супротстави. Без обзира на евентуалну сентименталност Јосипа Броза Тита према свом некадашњем саборцу,⁵¹ коначно је таква издаја морала бити кажњена примерено мерилима владајућег система.

Већ ујутро, 20. новембра 1956. сви водећи светски медији објавили су вест о хапшењу Милована Ђиласа, која је ишла упоредо са извештајима о говору Ј. Б. Тита од 11. новембра и затезању у југословенско-совјетским односима.⁵² У преподневним часовима истог дана у Кабинет Председника Републике стигла су и два протестна телеграма из Њујорка. У телеграму часописа *Њу лидер* захтевано је објашњење

⁴⁹ Исто.

⁵⁰ *Борба*, 21. новембар 1956, стр. 2. Милован Ђилас је о хапшењу записао: «Нисам искључивао хапшење. Али једне вечери, шетајући с Баровићем* по Калемегдану, спопало ме чврсто осећање, чак сазнање, да ћу бити ухапшен... Сад се зна – из «Московских година» Вељка Мићуновића – да су Тито и совјетско вођство били у тајном споразуму о интервенцији у Мађарској, па је из тога «логично» следило и моје хапшење: ја сам то само могао да наслућујем – и наслућивао сам...» М. Ђилас, *Власт* ..., стр. 305.

*Јован Баровић (1922-1979) је до 1954. био активно војно лице, када је отпуштен због подржавања ставова М. Ђиласа. Уписао је потом Правни факултет и по завршетку студија постао један од најпознатијих адвоката у борби против комунистичке репресије. Погинуо је у саобраћајној несрећи под неразјашњеним околностима.

⁵¹ Према сведочењу водећег спољнополитичког коментатора *Њујорк тајмса* средином прошлог века, К. Л. Сулцбергера (Cyrus Leo Sulzberger, 1912-1993), Ј. Б. Тито је изјавио да “у моменту када је Ђилас иступио из партије 1954. године, у другим источним земљама он не би преживео ни двадесет четири сата.” Цит. према: Јасна Драговић-Сосо, “Милован Ђилас у *Њујорк тајмсу*, 1954-1969”, *Дјело...*, стр. 148.

⁵² Билтен ТАНЈУГ, вести иностраних агенција, 20. новембар 1956. у 7.00.

о хапшењу М. Ђиласа три дана пошто је објављен његов чланак, те дозвола да часопис има свог посматрача у евентуалном судском процесу, а М. Ђиласу је понуђена правна помоћ. Други телеграм је упутио Амерички комитет за слободу у области културе (The American Committee for Cultural Freedom). Организација водећих америчких писаца, научника и универзитетских професора захтевала је моментално ослобађање Милована Ђиласа. «Хапшење Ђиласа од стране Ваше владе не само што крши сваки принцип слободе... него је такође у потпуној супротности са Вашим сопственим широко публикованим протестима против тираније стаљинизма.», истакнуто је у телеграму.⁵³ И наредних дана у кабинет Ј. Б. Тита су стизали протести и позиви да преиспита своју одлуку,⁵⁴ а коментари у западним медијима ишли су у једном правцу и били су најсажетији у завршном делу извештаја дописника *Кришчен сајенс монитора* (*The Christian Science Monitor*) из Београда, у коме се истиче да је «хапшење г. Ђиласа... нов напор Југославије да увери Москву у своју оданост комунизму у доба када се пред Београд поставља изолација у Источној Европи и када су њене старе везе са Западом даље напете због става ове земље у односу на слободни свет приликом осуде совјетских поступака у Мађарској.»⁵⁵

Према сведочењу Јосипа Хрнчевића, тадашњег члана Централног комитета СКЈ и председника Врховног суда ФНРЈ од 1951. године, који је учествовао у припремању сва четири процеса против Милована Ђиласа, ни у овом, другом по реду суђењу, ништа није било препуштено случају.⁵⁶ Истрага је брзо спроведена, «тек зато да би јавни тужлац добио правну основу» за подизање оптужнице, констатовао је Драго Ј. Станковић у својој анализи процеса.⁵⁷ Милован Ђилас је ухапшен 19. новембра, оптужница је подигнута 27. новембра и уручена му је истог дана у Централном затвору, где је држан у притвору. Поново је оптужен за непријатељску пропаганду по члану 118 став 1 Кривичног законика, по коме је већ једном осуђен у јануару 1955. године. Давањем изјаве Француској новинској агенцији и чланком у *Њу Лидеру* М. Ђилас је «ишао за тим да изношењем клевета и извртањем општепознатих чињеница нанесе штету угледу Југославије... да дезиформише светску јавност и потхрани клеветничку кампању против Југославије, у намери да тиме изазове мешање иностранства у унутрашње ствари Југославије

⁵³ АЈБТ, КПР, II-4-а. Телеграми из САД у вези Ђиласа, 20. новембар 1956.

⁵⁴ *Исто*. Нека од писама су била објављена у иностраној штампи, нека су писана као личне поруке председнику Југославије. И Владимир Дедијер је поводом хапшења М. Ђиласа упутио отворено писмо Ј. Б. Титу, које је објавила само инострана штампа.

⁵⁵ Билтен ТАНЈУГ, вести иностраних агенција, 23. новембар 1956. у 7.00.

⁵⁶ Josip Hrnčević, *Svjedočanstva*, Zagreb, 1984, str. 219.

⁵⁷ Драго Ј. Станковић, *Анатомија...*, стр. 133.

и њену спољну политику», стајало је у оптужници коју је потписао Александар Атанасковић, окружни јавни тужилац.⁵⁸ «Међутим, овде се не ради само о обичним клеветањима и извртањима чињеница. Ради се о нечем много тежем, ради се о смишљеном клеветању наше земље. Ради се о томе да се нанесе штета угледу ФНРЈ у иностранству, да се дезинформишу инострани пријатељи наше земље, да се поткопа ефекат југословенске спољне политике и тиме међународни углед и снага Југославије. Напоследку ради се о томе да се извесним круговима у иностранству, непријатељима социјалистичке Југославије, да у руке материјал ради постицања за вршење спољног притиска на Југославију. Овакве намере окривљеног јасно произилазе из целокупног текста и смисла његових изјава односно чланка», истакнуто је у образложењу.⁵⁹

Суђење је одржано у Окружном суду у Београду, 12. децембра 1956. године, пред већем петорице којим је председавао судија Војислав Јанковић. Дописници иностраних агенција су били пријатно изненађени када су им достављене пропуснице за праћење суђења: чинило се да су југословенске власти водиле бригу о утиску који би читав случај могао оставити на западног посматрача. У том смислу тумачено је и одобрење Цени Ли Беван, супрузи Енајрина Бевана, да посети Милована Ђиласа у затвору уочи суђења. Процене о броју присутних у публици кретале су се од сто до две стотине лица. Атмосфера у судници је била много опуштенија него у јануару 1955. године, а М. Ђилас је приликом уласка у Велику салу Окружног суда прешао погледам преко окупљене масе и осмехнуо се члановима своје породице. Деловао је потпуно мирно. Међутим, пошто је прочитана оптужница суд је усвојио предлог тужиоца да јавност у току доказног поступка буде искључена, што је поново у први план поставило природу владајућег режима. После вишечасовног претреса, заинтересованима, углавном страним новинарима, допуштено је да присуствују изрицању пресуде.⁶⁰ И у овом процесу Милована Ђиласа је заступао адвокат Вељко Ковачевић,⁶¹ а он је, пак, «ради политичке ширине, а не што је веровао у ефективност одбране»⁶² ангажовао

⁵⁸ АЈБТ, КПР, II-4-а. Окружно јавно тужилаштво у Београду, КТО бр. 1363/56, 27. XI, 1956.

⁵⁹ Исто.

⁶⁰ Билтен ТАНЈУГ, вести иностраних агенција, 12. и 13. децембар 1956. у 19.00.

⁶¹ Вељко Ковачевић (1911-1980) је, уз Ј. Баровића, био најпознатији бранилац политичких отуженика у социјалистичкој Југославији. Социјалдемократа и најближи сарадник Недељка Дивца (1884-1964), затваран је са Драгољубом Јовановићем и левим земљорадницима пре Другог светског рата, а после 1945. заступао је Д. Јовановића на суђењу 1947, М. Ђиласа на сва четири суђења, М. Михаилова 1975, В. Дапчевића 1975, М. Перовића 1976.

⁶² М. Ђилас, *Власт ...*, стр. 307.

још два адвоката, др Војислава Грола⁶³ и Николу Ђоновића.⁶⁴ Обе стране су се позивале на исте доказе тумачећи их у своју корист: у оним деловима у којима је тужилаштво препознавало покушај мобилизације непријатељских снага против независне југословенске спољне и унутрашње политике, одбрана је видела само оштру критику те политике.⁶⁵ С времена на време формалност и једноличност суђења је разбијана репликом оптуженог на неке судијине опаске, попут оне о давању изјава реакционарној западној штампи, на шта је Милован Ђилас приметио да судија Јанковић користи двоструке стандарде: «кад моју изјаву објави *Њујорк Тајмс* – онда су то реакционарне новине, а кад објави Титову – угледне новине».⁶⁶

Процес је завршен у вечерњим сатима. Милован Ђилас је проглашен кривим и осуђен на казну строгог затвора у трајању од две године. Истовремено је опозвана ранија условна казна од 18 месеци затвора и, у смислу Кривичног законика, суд му је изрекао јединствену казну строгог затвора у трајању од три године. Предлог одбране да се до правоснажности пресуде М. Ђилас пусти на слободу, је одбијен.⁶⁷ Пуштен је на условну слободу тек у јануару 1961. године, пошто је у току боравка у затвору осуђен и трећи пут, због објављивања *Нове класе*. После нешто више од године проведене на слободи, у априлу 1962. поново је ухапшен због објављивања *Разговора са Стаљином*⁶⁸ и осуђен на пет година затвора. Коначно је безусловно пуштен у децембру 1966. године. Деветогодишње робијање Милована Ђиласа у затворима политичког уређења за који се борио, трајало је три пута дуже од његовог робијања у Краљевини Југославији.

О децембарском суђењу известили су сви светски медији, најчешће пишући о М. Ђиласу у позитивном контексту, уз блаже или оштрије критике југословенског режима у зависности од политичких ставова својих редакција. Негативни коментари о Миловану Ђиласу, попут текста у немачком *Франкфуртер алгемајне цајтунгу* (Frankfurter Allgemeine Zeitung), у коме се београдски дописник листа запитао «тре-

⁶³ Војислав Грол (1911-1987), син Милана Грола и сестрић Милана Ракића, докторирао права; за време рата радио у адвокатској канцеларији Александра Трифунца (1893-1981). После ослобођења радио је кратко у Министарству за конститутанту, али чим се Милан Грол повукао са места потпредседника владе и Војислав Грол се убрзо вратио адвокатури.

⁶⁴ Никола Ђоновић (1885-1974), адвокат, пре Другог светског рата истакнути члан Демократске странке, власник штампарије, писац бројних економских и политичких радова. Заједно са Драгићем Јоксимовићем бранио Дражу Михаиловића 1946. године.

⁶⁵ Драго Ј. Станковић, *Анатомија...*, стр. 135.

⁶⁶ М. Ђилас, *Власт ...*, стр. 306.

⁶⁷ *Борба*, 13. децембар 1956., стр. 2.

⁶⁸ Milovan Djilas, *Conversations with Stalin*, New York (Harcourt, Brace & World), 1962.

ба ли да се за њега (М. Ђиласа – прим. К. К.) алармира светска савест?», били су изузетно ретки.⁶⁹

Источноевропска штампа се ограничила на кратко преношење вести о процесу и осуди «југословенског ренегата». По дужини и садржини изузетак је чинио једино текст објављен у чешком листу *Руде право* 12. децембра, на дан суђења, које у чланку није поменуто. Критички осврт на чланак објављен у *Њу лидеру* и на М. Ђиласову биографију био је само повод за тенденциозно писање о југословенском друштву у целини у коме је, према аутору чланка, створена погодна клима за развој сличних погледа. Истакнут је пример из југословенске штампе: «У једном од таквих чланака који је објавила агенција «Југопрес», под насловом «29. новембар у новом светлу», а који представља општи напад против система којим се остварује диктатура пролетеријата у низу социјалистичких земаља у којима социјалистичка демократија и животни ниво становништва свакако нису на нижем степену него у Југославији, активизирају се и други ренегатски елементи. У знак протеста због хапшења Ђиласа њујоршки дописник «Борбе» затражио је азил од САД.»⁷⁰ Текст у чешком листу је наметао утисак да је Милован Ђилас имао велику политичку снагу и утицај на југословенску политику, како су приметили и југословенски коментатори тог чланка.⁷¹

У стварности се радило о веома ограниченем утицају погледа и идеја Милована Ђиласа, првенствено на ужи круг некадашњих сарадника, међу којима су, пак, били ретки случајеви отворене побуне против југословенске политике и комунистичке партије, као што је случај поменутог новинара. Уредник спољнополитичке рубрике «Борбе», од јуна 1953. године дописник из Уједињених нација, Јаков Леви је, на вест о хапшењу Милована Ђиласа, дао оставку на свој положај и затражио амерички азил.⁷² Образлажући свој поступак новинару *Њујорк тајмса*, нагласио је да је ту одлуку донео после дужег премишљања и да је хапшење његовог бившег шефа и блиског сарадника била кап која је прелила чашу; у Југославији су, по његовом мишљењу, обећана либерализација и демократија запале у ћорсокак, те су од новембра

⁶⁹ Ватрени дописник *Франкфуртера* заговарао је у свом тексту нереалне видове отпора комунистичком режиму: «Да је Ђилас имао за собом ма и мали део јавног мишљења, да је у најмању руку једном имао храбрости да на највећем београдском тргу игра народног трибуна, онда би било разумљиво да се за њега позива у помоћ. Уместо тога он пише у иностранству политичке трактате, чиме је проиграо последњи остатак свог политичког кредита, јер је он био сасвим другог мишљења када је био на власти.» Билтен ТАНЈУГ, вести иностраних агенција, 12. децембар 1956. у 19.00.

⁷⁰ Исто.

⁷¹ Исто.

⁷² Исто, 14. децембар 1956. у 19.00.

1956. године јасно повучене границе слободе. «Социјализам мора да подразумева унутрашњу демократију и слободу, не само независност у спољној политици.», истако је Ј. Леви у разговору са Харијем Шварцом (Harry Schwartz), својим америчким колегом.⁷³ Уколико је и постојала вероватноћа да би чин десетогодишњег истакнутог новинара «Борбе» могао имати за последицу животну, или екстремну материјалну угроженост актера, она је била минимална, што је сигурно олакшало доношење одлуке. Ту вероватноћу је још више смањио велики публицитет који је случај добио.

Југословенске власти су и овај пут помно пратиле реакције светских медија на осуду Милована Ђиласа. Пажња је нарочито била усмерена на реаговања западних социјалистичких кругова и листова, из чега се може закључити да је постојао страх од већег удаљавања ових партија од КПЈ због М. Ђиласовог затварања и страх од негативног утицаја тих партија на јавно мњење њихових земаља у вези са Југославијом. Комисија за међународне везе ССРНЈ је неко време састављала недељни преглед ових реакција и информације достављала Кабинету Председника Републике. Чак је прављена разлика између листова који су само преносили изводе из «Олује...» и оних који су презели цео чланак из *Њу лидера*, попут неких социјалистичких гласила у Енглеској, Норвешкој, Аустрији и Холандији.⁷⁴ Џајапракаш Нарајан (Jayaprakash Narayan), индијски социјалистички првак, је и један од потписника првог у низу апела за ослобађање М. Ђиласа, упућених Јосипу Брозџу Титу од широм света познатих новинара, писаца, научника, бораца за интелектуалне слободе. Ово прво писмо, састављено у Њујорку, 11. јануара 1957. године између осталих потписали су и Р. Арон, Т. С. Елиот, А. Ками, К. Јасперс.⁷⁵

У чувеном интервјуу који је са њим направио Џорџ Урбан⁷⁶ 1979. године, Милован Ђилас је ублажио свој став у вези са националним комунизмом, утолико што је након деценијског развоја светског комунистичког покрета могао рећи да у разлазу са Москвом «национални комунизам може само да гради један *други* комунистички систем», не *идентичан* као што је то писао пре више од двадесет година.⁷⁷ Том

⁷³ *The New York Times*, 29.XI 1956. str. 5

⁷⁴ АЈБТ, КПР, II-4-а. Реаговање неких социјалистичких кругова и листова поводом суђења Ђиласу, 28. децембар 1956.

⁷⁵ АЈБТ, КПР, II-4-а. Председнику Јосипу Брозџу Титу, Београд, 11. јануар 1957.

⁷⁶ George Robert Urban (1921-1997), мађарски публициста; после студија у Будимпешти 1948. напустио Мађарску и наставио студије у Лондону; радио у ББЦ Светском сервису, најпознатији је као новинар Радија Слободна Европа, чији је, током осамдесетих година, био и директор.

⁷⁷ "A Conversations with Milovan Djilas", *Encounter*, London, December 1979, str. 13.

приликом поновио је свој суд о ставу Југославије према Мађарској револуцији, додајући да је имао «велико поштовање за Нађа - он је био човек непољуљаног интегритета и његове реакције су биле исправне. Али он је био слаб у теорији, а његово разумевање Совјетског Савеза је тек требало да се очекује... Он је разумео боље совјетске игре него што су то Чеси разумели 1968... али његово опште схватање тога шта су Руси и советски комунистички покрет били у том одређеном времену, било је врло оскудно. На пример, он је ставио своју судбину у Титове руке, мислећи да је Југославија била једна «либерална» земља – што је била бесмислица. Како било, да је влада Имреа Нађа преживела, Мађарска би данас била једна демократска, просперитетна земља и многи од њених суседа желели би да је достигну.»⁷⁸

Поредећи у истом интервјуу мађарско искуство са чешким, тј. имајући у виду Прашко пролеће и совјетску интервенцију у Чехословачкој 1968. године, Милован Ђилас је истакао да се, иако угушена, Револуција 1956. не може сматрати неуспешном, јер су Руси после ње морали да промене начин свог управљања широм Источне Европе. «После 1956. већина источноевропских држава је добила неку врсту аутономије, пре свих Мађарска, док од реформског покрета у Чехословачкој после совјетске окупације није остало ништа.»⁷⁹

Katarina KOVAČEVIĆ

MILOVAN DJILAS AND THE 1956 HUNGARIAN CRISIS

Summary

In November 1956, after the Soviet military intervention in Hungary, the American weekly *The New Leader* published an article by Milovan Djilas, *The Storm in Eastern Europe*, in which the former top-ranking Yugoslav official sharply criticized Soviet and Yugoslav policies towards Hungary. At the time Djilas was already under a suspended sentence for public statements against the Yugoslav regime; as a result of additional public denunciation of Yugoslav policies, or, as termed by the prosecution, “enemy propaganda”, Djilas was immediately arrested and, after a new trial, sentenced to prison. Thus, one of the most noted communist dissidents began his nine-year sojourn behind the bars of the political system he had fought for.

⁷⁸ Исто, стр. 21.

⁷⁹ Исто.

Apart from denouncing Yugoslav and Soviet foreign policies, Milovan Djilas presented, in his noted article, a concise analysis of the Soviet, Bolshevik, and Yugoslav national models of communism. With regards to the possibilities of development of national communism, he put to question the survival of this regime in any form by assessing the revolution in Hungary as “*the begining of the end of communism generally*”. According to Djilas, the 1956 uprising, even though quelled, cannot be considered a failure since it effected a change in the Soviet rule throughout Eastern Europe.

ПРИЛОЗИ

Марга ВУКОТИЋ ЛАЗАР, Наташа ДАНИЛОВИЋ ХРИСТИЋ,
Ђурђија БОРОВЊАК ВУКОТИЋ

ПРВИ БУДИСТИЧКИ ХРАМ У ЕВРОПИ (1929-1944)

*Историјски услови који су довели до формирања колоније Калмика у
Београду, изградње и рушења њиховог верског објекта¹*

ABSTRACT: *As a part of the numerous groups of refugees from the Russian Empire after the October revolution in the period from 1920 to 1941, five hundred Kalmyks moved in to Belgrade and found their shelter here. Kalmyks are people of the Mongolian origin, having Buddhist-Lamaist national religion. Among the refugees there was a number of monks and the higher priest Manchuda Borinov (1872-1928), contributing greatly to the initiation of activities aiming to obtain the space for their religious purposes shortly after the immigration. In accordance with their religion, calmly and unobtrusively, Kalmyks gained affinity of the Serbian authorities and the Minister of Religion himself, who assigned them one thousand dinars monthly support for the maintenance of the rooms, later the Temple in Belgrade, although the Buddhist confession was not recognized by the State Constitution. Besides understanding and support of the authorities, the construction of the Temple was helped by the numerous donors. The first to offer their support to Kalmycs were the manufacturer Miloš Jaćimović (1858-*

* Марга Вукотић Лазар је историчар умјетности а Наташа Даниловић Христић инжињер архитектуре и Урбанистичком заводу Београда. Ђурђија Боровњак Вукотић је историчар умјетности у Историјском архиву Београда.

¹ Рад под насловом "The Kalmyks Colony and Construction of the First Buddhist Temple in Belgrade and Europe", од истих аутора и у скраћеном облику, излаган је на Међународној конференцији "Архитектура и идеологија", Београд, 28-29. септембар 2012, организатори: Архитектонски факултет Универзитета у Београду, УЛУПУДС, Одбор Награде „Ранко Радовић“, Филозофски факултет Универзитета у Београду, ИАУС, Факултет техничких наука у Новом Саду и Задужбина Илије Милосављевића Коларца. Апстракт у зборнику ISBN 978-86-7924-083-5 стр. 34, цео рад на ЦД-у, стр. 86-93.

1940), by conceding them the complex of family property in 1928 in order to establish the Kalmyk colony there. The president of the Colony, ex colonel of the Russian Army Abuša Aleksejev initiated activities for the construction of the Buddhist temple in this location in Belgrade. The Temple was already sanctified the next year, on December 12th 1929, in the presence of the entire Belgrade Buddhist Colony. The construction of the first Buddhist temple in Europe was the greatest event in the life of Kalmyks in exile. As an attraction, in 1930 the temple got its place in the „Guide through Belgrade“, and the street where it was situated got the name „Buddhist street“.

KEY WORDS: *Belgrade, Russian refugees, Colony, Buddhism, temple*

Долазак Калмика у Београд и њихово прихватање

Крајем друге деценије XX века, превирања на светској историјској и политичкој сцени довела су до расељавања и пресељења читавих етничких група. Велика и разнородна руска избегличка колонија добила је уточиште и безрезервну помоћ у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца (Јовановић, 1996). Као део бројне групације избеглица Руске империје, након Октобарске револуције, у периоду од 1920. до 1941. године, у Београд се доселило и нашло уточиште око пет стотина калмичких избеглица. Религиозна историја групе западномонголских племена Оријата (предака Калмика) у неодвојивој је спрези са политичком и етничком историјом овог народа. Као крвни сродници куће Џингис-кана², Оријати су имали привилегован положај на просторима горњег тока Јенисеја, где су заузели територију западне Монголије, познате под називом Џунгарија. Период процвата Калмичког каната је XVIII век. Тибетански будизам је брзо заузео важно место у оријатском друштву и тако умногоме допринео и формирању калмичког етноса. Стожер калмичке идеолошке позиције била је будистичка вера, супротстављајући се политичким и верском ограничавањима које су донели крај XIX и почетак XX века.

² Др Еренжен Хара-Даван (1885-1941), лекар по струци и један од најеминентнијих међу ретким калмичким интелектуалцима тога доба, написао је књигу под насловом „Џингис-Кан као војсковођа и његово наслеђе, Културно-историјски прилог монголској историји XII-XIV века“ и објавио је у Београду о свом трошку 1929. године. Годину дана пре тога, као најаву објављивању књиге, одржао је предавање на Београдском универзитету под називом „Џингис -кан и најезда Монгола у Европу“, истичући значај овог народа за просторе Русије, али и Балкана. Ово је уједно био први научни рад који је написао један Калмик, након скоро три века, а повод за то је било седам векова од Џингис-канове смрти.

Након Октобарске револуције, од Кине до Балкана, бројне забране, између осталог и природног испољавања јединственог принципа *homo religiosus*, најавиће нови светски поредак и проглашаваће нове идеологије - новом и једином религијом. У периоду од 1920. до 1930. године сви будистички храмови у Калмикији су срушени, а Калмици који су већином били војници, уз армије генерала Антона Ивановича Дењикина (1872–1947) и барона генерала Петра Николајевича Врангела (1878-1928), напуштају земљу и све до 1957, када им је омогућен повратак, снажно чувају будистички *сангхе* који је стожер данашњој Републици Калмикији. Тако су се ови синови Амура из Бумба, земље јуначког епа Џангар, сплетом историјских и свих осталих околности, обрели на њивама и ливадама иза “Цветкове пијаце”³ (Ђурић-Замоло, Недић, 1994) настањујући улице периферних насеља око Булеvara Краља Александра (Поповић, 1939).

Београдски Калмици важили су за миран, ненаметљив и вредан народ. У својој земљи одликовали су их атрибути одличних коњаника, такође су били добри пољопривредници и запажени војници. У Београду, у емиграцији, најчешће су се, са само њима знаном стрпљивошћу, бавили најтежим физичким пословима. Неки од њих имали су и своје коње а бавили су се и земљорадњом. Њихова деца похађала су школу заједно са београдским малишанима. И поред простора намењеног за школу у будистичком храму, калмичка деца су се, дозволом управе школовала у основној школи „Ђурило и Методије“.⁴ У школи су имали и свог наставника за предмете будистичке веронауке, руског и калмичког језика, доктора филозофије Ердне Николајев⁵, председника Руско-калмичке колоније у Београду, који је био запослен и као чиновник у Општини града Београда.⁶

Од самог почетка у српској и београдској средини, Калмици су били окружени разумевањем и подршком у њиховим напорима

³ Овај назив је означавао територију са обе стране данашњег Булеvara краља Александра, од Липовог лада до Зеленог брда и од Звездаре до Пашиног брда. У овом крају је била кућа и циглана Милоша Јаћимовића, кућа и башта Денка Стојановића и кафана Цветка Јовановића позната као „Цветкова механа“.

⁴ ИАБ, фонд ОШ “Ђурило и Методије”, уписници под инв. бр. 5, 8 и 9. У уписницима школе, међу биографским подацима калмичке деце могу се ишчитати и подаци о њиховим родитељима, па се види да су њихова занимања најчешће била радничка; тек понеко од Калмика био је занатлија, кројач или кочијаш.

⁵ др Ердне Николајев је био угледан интелектуалац међу Калмичима. Написао је две студије од значаја за ову тему: “О Томасу Масарику” (1932), *Народна одбрана* бр. 44, Београд, п. 2-3; “Калмици, њихова историја, култура и уметност, Београд” (1932), *Живот и рад* књ. XIX, св.19, п. 909-915.

⁶ ИАБ, Писмо др Ердне Николајева председнику Општине града Београда, фонд ОГБ, ф-29-Р-7-1934.

да очувају веру и национални идентитет, уосталом као и сви остали представници руске емиграције (Suchy, 1932). Поставља се питање да ли смо као друштво увек и према свима били подједнако толерантни или се степен трпељивости временом мењао, у складу са другим друштвеним променама у области политике, идеологије, религије, благостања и кризе? Толеранција или трпељивост као појам из области друштва, културе или религије односи се пре свега на колективну и појединачну праксу прихватања и сарадње са особама које нису исте вере, не мисле на исти начин, имају другачији политички став или се разликују по неком другом основу. Из тог разлога је формирање калмичке колоније и изградња будистичког храма у периоду између два светска рата, један од најафирмативнијих примера за ту врсту отворености београдске средине. Из данашње перспективе, када још увек немамо довољно сазнања о далеким културама и религијама, упркос могућностима које нам пружају бројни медији (пре свега телевизија и интернет) и популаризација путовања, нисмо сигурни каква су реална сазнања имали становници ондашњег Београда, у време када су се први пут сусрели са припадницима далеког народа, са њиховим необичним изгледом, навикама и посебно са њиховом религијом, те да ли је општа друштвена атмосфера била испуњена толеранцијом и инклузијом или супротно томе - ксенофобијом и предрасудама? Можда је другачије и до тада невиђено, било довољно интересантно да постане и прихваћено?

Основне карактеристике будистичке вере и архитектонске одлике храмова

Велике расправе су вођене о томе да ли је будизам религија или филозофија. Ђузепе Тучи, професор индијских и далекоисточних религија и филозофија, санскрta и тибетског, сматра ова питања „безначајним“, јер у Индији оне никада нису биле одвојене. Будизам је настао током VI и V века п. н. е. у атмосфери великих интелектуалних расправа, као нов одговор на стара питања: како зауставити ток живота, који је због своје непостојаности бол и како постићи стање нирване (Тучи, 1982). Тачан датум увођења будизма у Кини, проблем је који историчари још решавају, али се претпоставља да је до тога дошло у првој половини I века н.е. (Ju-Lan, 1983). Појмови „кинески будизам“ и „будизам у Кини“ нису обавезно синоними. Извесне школе „кинески будизам“ су се ограничавале на религијску и филозофску традицију Индије, без успостављања везе са традицијом Кине, док је „кинески будизам“ облик будизма који је у тесној спрези са кинеском филозофском традицијом (Ju-Lan, 1983). Током вековног постојања будизам се раз-

вија и модификује, креће у многим правцима, који добијају својства независних система. Извесни обрасци остају непромењени, међутим, смисао се допуњује и разликује од школе до школе, од раздобља до раздобља, док је терминологија углавном истоветна (Тићи, 1982).

Будизам је доктрина која има за циљ потпуно умирење чула, заснивајући се на четири истине које је Буда⁷ кроз своје медитације открио: живот је бол и патња, карактерише га пролазност, сав бол потиче из једног извора – наклоњености животу и жеље да се буде срећан, уколико се отклони узрок и одбаци жеља, бол ће изгубити свој разлог постојања. Прихватање тзв. „средњег пута“ који води између два екстрема, аскетизма и хедонизма, је најпожељнији начин живота. Верујући у реинкарнацију, будисти прихватају утицај дела почињених у претходном животу, руководећи се филозофијом узрока и ефекта (карме), а једино стање нирване, тј. потпуног просвећења, може да прекине круг поновног рођења. Ова религија-филозофија је утицала на стварање цивилизација у Азији и изградњу националног идентитета, у смислу прихватања несталности, као основе живота, а сам ток живота одговара кармичком процесу, чије је средиште и покретач људска воља (Тићи, 1982). Њени следбеници се управљају кодексима понашања као што су толеранција, ненасиље и коегзистенција са другим веровањима и идеологијама. Религиозни обреди и празници у будизму се разликују, у зависности од земље, епохе или школе, али свима је заједничко поштовање историјске личности Буда (Балта, 2006).

Изглед будистичких храмова се такође разликује у зависности од земље, локалних климатских услова, расположивих грађевинских материјала, утицаја традиција и култура различитих народа и њихових међусобних мешања, друштвених услова и материјалног богатства, као и времена настанка, што је видљиво у обликовној појави храмова, њиховој величини и декорацији. Поједини храмови су делови великих комплекса, нпр. манастира или краљевских палата, подигнути на значајним и светим местима, са фортификацијама, са пратећим објектима - школама и болницама. Храмови се по могућству лоцирају тако да се обезбеди тишина потребна за молитве и медитацију и оствари хармонија са природом. Основна карактеристика у организацији основе је једноставан унутрашњи простор, квадратног или правоугаоног облика. У већим храмовима централни део – сакрална арена је оивичена стубовима. Због утицаја поднебља и климе, храмови имају обавезан трем на улазном делу, са стубовима, који се понекад простире око целог средишњег корпуса. У храм се улази босоног, те се обућа оставља на

⁷ Сидхарта Гаутама, рођен око 553 п.н.е. као владар, у племену Сакија, на граници данашње Индије и Непала.

улазу/трему. Обично стрм кров наткриљује целу грађевину. Однос према природи се јасно огледа у пространим и уређеним двориштима која окружују храм са доминирајућим зеленилом, воденим површинама, скулптурама и другим пратећим објектима. Мотиви су свето боди дрво из породице смокве, испод кога је Буда медитирао и достигао нирвану и лотос као симбол будизма и духовног открочења.

Сл. 1. Једноставна основа будистичког храма и китњаста стил спољашњости (Банкок, Тајланд)

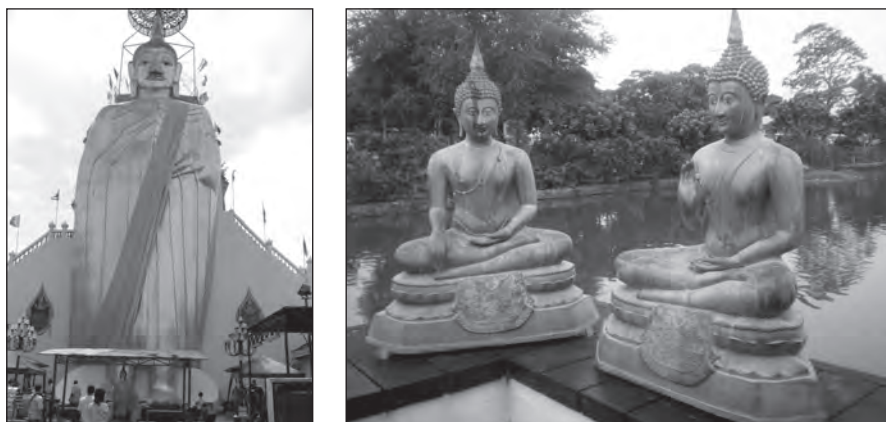
Ступе су посебне грађевине, више скулптуралног карактера, које се налазе у близини храмова или као меморијали на светим местима. Њихова основа је кружна, грађене су од камена или опеке, као „пуне“ грађевине, са занемарљиво малом унутрашњом просторијом у односу на цео волумен, у којој се чувају реликвије. Споља су углавном глатке, малтерисане или обложене неким материјалом (мермерним плочама, златом), док су неке друге (нпр. кмерске) грађене степенасто и богато декорисане скулптурама од разнобојне керамике (чувари у виду богова или животиња попут тигра, са цветним мотивима и сл.). Њихов облик преузет је од облика листа боди дрвета, што се сагледава у вертикалном пресеку. Могу бити најразличитијих димензија, од минијатурних до колосалних.

Будине статуе, пред којима се верници моле и остављају дарове, могу се наћи у најразличитијим величинама и положајима тела, који симболизују различите радње и стања духа, изведене у различитим материјалима. Стојећи Буда је онај без страха, седећи Буда заузима позу „цвета лотоса“ или медитације и држи руке у крилу, такође седећа скулптура на којој прстима леве руке додирује земљу симболизује тренутак када је демон покушао да прекине његову концентрацију за време медитације изазвавши земљотрес, у пози објашњења или учења, када Буда преноси своја знања следбеницима, он прстима једне руке формира круг и може бити како у

седећем тако и у стојећем положају и финално, лежећи Буда представља тренутак достизања нирване и упокојења. Њихова материјализација је најразличитија, најчешће су од камена, али постоје и бројне статуе од злата (изливане или опточене) или драгог и полудрагог камења (нпр. цела фигура од жада или богато украшена итд.).

Сл. 2. Ступа – облик изведен из листа индијске смокве (Шри Ланка, Тајланд)

Сл. 3. Будине статуе (Тајланд, Шри Ланка)

Изградња калмичког будистичког храма у Београду

У периоду између два светска рата, иако је становништво Београда било доминантно православне вере, грађене су и богомоље за потребе других конфесија (Група аутора, 2009). У то време на територији Београда изграђена је синагога у улици Маршала Бирјузова,

чија изградња је започела 1924, а освештана је и отворена 1926. године. Једна синагога се налазила у непосредној близини до XIX века, али је срушена у процесу урбанизације. Синагога у Земуну саграђена је 1850. и данас није активна као храм, али је Јеврејска општина покренула поступак за њен повраћај. Друга земунска синагога срушена је 1941. Бајракли џамија, саграђена између 1660. и 1688. године (раније Чокаци Хаџи-Алијина џамија) сачувана је и налази се у Господар-Јевремовој улици 11 и данас је једина преостала исламска богомоља од 273 џамија и месцида колико их је у турско доба било у Београду (Челеби, 1967, Ђурић-Замоло, 1977). На Звездари, у улици Краља Александра 264, пре Другог светског рата купљена је прва зграда за потребе баптистичке цркве, а до тада је ова верска заједница функционисала у изнајмљеним просторијама. Данас у Београду функционишу три баптистичке цркве, а најпознатија, у улици Слободанке Данке Савић 33, код Цветкове пијаце, је тренутно у реконструкцији. Више римокатоличких цркава и самостана на територији Београда и Земун је активно вековима. У периоду 1926-1933. године на земљишту између Брегалничке и Поп Стојанове улице, у близини Црвеног крста, саграђена је и црква Св. Антуна Падованског, по пројекту словеначког архитекте Јосипа Плечника.

О београдским Калмицима и њиховом храму у домаћој историографији писано је спорадично (Латичић, 1988, Šmitek, 1990, Миленковић, 1995). Будистички храм се налазио у Будистичкој улици, (данашњој Будванској) на Звездари у Малом Мокром Лугу, у предграђу Београда, на простору званом Пашина чесма (Голубовић, 2006), у коме је највећим делом била и смештена Калмичка колонија. Главни пројекат по коме је подигнут будистички храм није сачуван, као што није познато ни име његовог аутора. Постоје индиције да је план, као поклон пројекат израдио руски инжењер емигрант, Андреј Клепинин, али се његово ауторство не може поуздано утврдити. О архитекти Клепинину и његовој делатности у Краљевини Југославији такође нема довољно података, наводи се као аутор цркве Св. Ђорђа у Бору, саграђене 1940. Налази се у попису руских инжењера који су живели и радили у Југославији (Миленковић, 1997), а познато је и да је средином двадесетих година живео у Београду, у Петроградској 7 (подаци из боравишне пријаве његовог сина, Димитрија Клепинина, учитеља енглеског језика, у којима се наводи да је у овом периоду на наведеној адреси живео са родитељима, оцем Андрејом и мајком Софијом Клепинин, ИАБ, Управа града Београда, картотека грађана, слово К).

Није познато како и где су београдски Калмици упражњавали своју религију до 1923, али се зна да су до изградње храма, одмах по прибављању потребних дозвола, Калмици као простор за своје верске

потребе, у коме су несметано могли вршити обреде и молитве, користили две собе, у данашњој улици Војислава Илића 47, у тада новом приземном објекту, где су закупили две просторије и опремили их, истина скромно, за потребе свог храма. Потом су се 1925. преселили у простор у оближњој, данашњој Метохијској улици 51. За разлику од првог објекта у коме је била смештена будистичка богомоља и који и данас постоји, ова кућа је срушена. Нису познати разлози пресељења, али могуће је да потреба за већим простором била пресудна. Можда треба узети у обзир и то да је будизам, као потпуно непозната религија за ондашње локално становништво, био уједно и предмет подозрења, па чак можда и разлог за промену адресе. Реч је о локацијама где је становао најстарији по годинама и свештеничком чину Гави Џимба (Манчуда) Боринов, у чијим је скромним становима оформљен “молитвени дом” у поменутим улицама. Ове закупљене просторије, не само што нису наменски зидане, те нису могле у потпуности да задовоље потребе будистичких верника, морале су се плаћати, а биле су и удаљене од колоније емиграната, те је било неопходно да се ово привремено решење превазиђе, да се прибаве све потребне дозволе за изградњу, а уз помоћ прилога приступи градњи.

Сл. 4. Индустијалци Милош (отац) и Чедомир (син) Јаћимовић и њихова циглана (фотографија из приватне колекције М. Јуришића)

Те исте, 1925. године, бакша Боринов се обратио министру вера са молбом да се за потребе верских обреда одреди стална месечна помоћ Калмицима, пошто “Државна комисија за руске избеглице” није имала средстава за ове потребе. Министар вера “проналази решење” тако што тражи од министра унутрашњих дела да изда дозволу којом се Калмицима одобрава прикупљање добротворних прилога

у те сврхе.⁸ Калмици су освојили наклоност српских власти и самог министра вера, који им је уз благослов Српске православне цркве, са патријархом Димитријем на челу, упркос чињеници да исповедање будизма државним Уставом није било признато, одредио месечну помоћ од хиљаду динара за одржавање ових просторија, а потом и самог храма који је убрзо подигнут у Београду (Миленковић, 1998). Заправо, југословенске власти имале су разумевања за очување националне самосвести Калмика, такође и осталих представника руске емиграције, као и вољу да их припреме и подрже за толико прижељкивани повратак у отаџбину. При тражењу прилога Калмицима је помагало, поред осталих, и Посланство Сједињених Америчких Држава у Београду, где је бакша Боринов био чест гост. На његов позив посетили су колонију 15. маја 1927. посланик САД, Џон Д. Принс (John Duneley Prince, 1868-1945) и војни аташе Годсон и том приликом је и написан “Извештај”, који ће касније бити објављен као репортажа о београдским Калмицима у часопису “American Antropologist” (Prince, 1928).

Убрзо је формиран и Одбор за подизање калмичког будистичког храма у Београду. Његова изградња, као првог и јединог овог типа у Европи, изавала је општу пажњу у јавности. Гостољубиви Београђани радо су се одазвали позиву својих нових суграђана око помоћи у изградњи њиховог светилишта. Храм је подигнут добровољним прилозима, на земљишту које је београдским Калмицима такође као поклон уступио београдски индустријалац Милош М. Јаћимовић (1858-1940)⁹, а који их је и запошљавао у својој циглани. Плац за храм који ће постати центар не само вере већ и културе калмичког народа, налазио се на парцели бр. 3293, величине око 524 м², у делу Звездаре према Коњарнику и Малом Мокром Лугу (данас се у близини налазе три стамбене куле – тз. источна капија Београда), на падини са које се пружао поглед на Београд. Помоћ је пристизала и од других београдских привредника, чланова истакнутих породица, као и Калмика расутих по целој Европи, Француској, Чехословачкој, Бугарској.¹⁰ Један од донатора била је кнегиња Јелена Карађорђевић, а део средстава приложила је и

⁸ АЈ, фонд 169 Министарства вера КЈ, Ф 175.

⁹ Милош Јаћимовић (1858–1940) и његов син Чедомир Јаћимовић (1896–1959), били су истакнути београдски трговци и индустријалци, власници Циглане “Домус АД” која се налазила на месту данашње Цветкове пијаци. Милош Јаћимовић био је и председник Управног одбора и генерални директор Централне кредитне банке. Њихова Циглана налазила се у улици Краља Александра 293, а такође су поседовали и комплекс земљишта које се протезало на потезу улица Краља Александра, Великог и Малог Мокрог Луга, на коме су подигли око 500 кућица и продавали их на отплату углавном најсиромашнијем слоју становништва. (ИАБ, фонд Кредит-информ, Информативно одељење, бр. 962).

¹⁰ ИАБ, фонд ОГБ, ф-29-Р-7-1934.

Београдска општина (Миленковић, 1995). Како су несебично поклањани новчани прилози, тако је пристизала и помоћ у грађевинском материјалу, на првом месту од Милоша Јаћимовића и његовог сина Чедомира (1896-1959), који су им поклонили и велике количине цигли, црепа, цемента и друге грађе. Калмици су материјал сами допремали на градилиште и активно су учествовали у изградњи свог светилишта. Изградња је текла брзо и до краја 1929. објекат је стављен под кров, ископан је и озидан бунар са пијаћом водом. Тада су понестала финансијска средства која су потицала из прилога и поклона, те је требало прикупити нова и завршити радове (окречити богомољу, поставити ограду, опремити просторије и набавити реликвије).

Сл. 5. Храм у фази изградње и по завршетку.
Фотографија а).Фонд ИАБ. Фотографије б) и в) из приватне
колекције Милоша Јуришића.

Калмички храм подигнут је као невелико светилиште у виду *пагоде*, знатно скромније у односу на комплексе храмова који су подизани на њиховим матичним територијама. Било је то приземно здање, у основи у облику крста, уписаног у квадрат, копија мањих будистичких храмова у Русији из периода пре Првог светског рата. Највећи део грађевине је био храм, димензија 5х5м, са куполом, која је споља подсећала на мањи црквени звоник, са три нивоа крова. Кровна конструкција је била у облику пагоде (под утицајем далекоисточне архитектуре Кине и Јапана), са повијеним крајевима стрехе и окићена звончићима и прапорцима (за терање демона), који су на ветру производили пријатан звук. На самом врху кровне конструкције, у њеном највишем делу налазила се *ваџра*, ламаистички ритуални симбол непобедиве истине и апсолута. Будистички амблем, у виду две газеле између којих је на лотосовом цвету представљен точак Будиног учења са осам преграда, био је у виду плитког рељефа постављен на самом прочељу, изнад улазних врата храма.

Сви отвори храма били су забатно обликовани, а они са стране зачеља имали су и фину профилацију. Унутрашњост је била врло једноставна, висока таваница је била ослоњена на четири осликана стуба, а цео простор је био декорисан будистичким симболима. Осим молитвеног дела, у комплексу се налазила мања остава, просторија за седнице калмичког вођства (3,5x4м), предсобље (2,5x4м) и учионица (4x4м). Сам храм, тј. његово светилиште, било је органски везано и са помоћним, световним просторијама храма, пројектованим у његовој подужној оси. Унутрашњост храма такође је била пригодна опремљена (Латичић, 1988). Олтарски простор био је испуњен Будиним статуама и пратећим културним предметима и реликвијама, зидови украшени религијским композицијама и фотографијама калмичких верских великодостојника, док су са плафона, чију су конструкцију подупирала четири стуба живописно осликана будистичким симболима, висиле заставе у будистичким бојама. Цео калмички дом имао је око 103 м² корисне површине. Двориште, површине од око 421 м² је било ограђено, па се са улице није могла видети његова унутрашњост, испуњена засадима воћа и хладовином.¹¹

Свечано освећење храма обављено је 12. децембра 1929. године¹², уз присуство врховног свештеника, бакше Намђал Нимбушева из Париза, и београдског бакше, Санђи Умаљдинова, затим представника Калмика настањених у Чехословачкој и Француској, као и целе колоније Калмика, те представника руских организација као и мноштва Београђана. По завршетку обреда сви гости су послужени чајем, а ово београдско приградско радничко насеље тог дана одисало је посебном свечарском атмосфером (Миленковић, 1998).

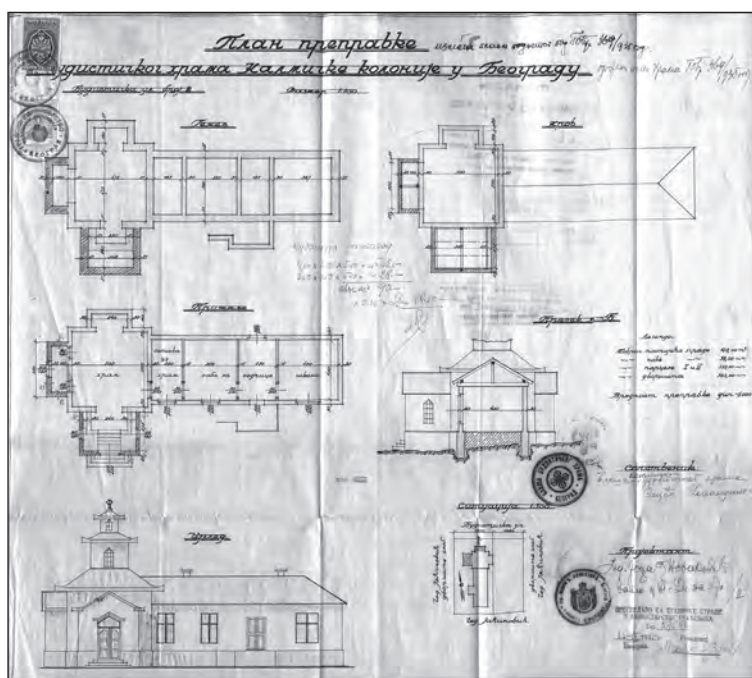

Сл. 6. Унутрашњост калмичког храма. Фотографија а) Хелмут Клар, б) Архив Југославије, сигнатура АЈ-69-175-276.

¹¹ АЈ, фонд 169 Министарства вера КЈ, Ф 175.

¹² Освећење будистичког храма у Београду, *Политика*, 13. 12. 1929, 7.

Убрзо, увидевши да им је постојећи простор као централно место за обављање њиховог верског и друштвеног живота постао недовољан, калмичка заједница је већ 1934. поднела Београдској општини захтев за проширење храма. Током 1934. и 1935. израђена су два пројекта која су обухватала предвиђене измене.¹³ По првом плану, који је потписао пројектант инжењер, Цветко Анђелковић, планирана преправка састојала се у увећању улазног простора у храм, као и додавању једне собе и предсобља за, како су назначили, црквењака, уз саму постојећу зграду. Такође, било је предвиђено и рушење једног преградног зида храма како би се добио већи простор за седнице Клуба Калмика који је заседао у храму, а чија би улазна зона била обликована љупком дрвеном верандом. Пројекат је са техничке стране био прегледан и оверен у Архитектонском одељењу Министарства грађевина, што је својим потписом потврдио и ревидент, архитект Предраг Зрнић. Разлози што ове измене у пројекту нису и реализоване није познат, те је септембра, наредне 1935. израђен још један пројекат који је, овај пут, обухватио нешто скромнију интервенцију, која се односила само на

Сл. 7. Пројекат реконструкције из 1935 (ИАБ)

¹³ ИАБ, фонд ОГБ, ф-19-49-1935, пројекти, технички описи и грађевинске дозволе калмичког будистичког храма у Београду.

проширивање улаза у храм и његове олтарске зоне, што је у коначном облику и изведено. Ову измену пројекта израдио је инжењер Јован Новаковић, а као сопственик пројекат је потписао бакша калмичког будистичког храма Санђи Умаљдинов (1882-1946), који је након смрти бакше Манчуда Боринова (1872-1928), од 1928, старешина храма. И за овај пројекат ревизију је израдило Министарство грађевина које је и одобрило његово извођење. Представницима будистичког храма у Београду убрзо је издата и грађевинска дозвола у улици Будистичкој 2, на основу које су могли извршити дозиђивање храма по одобреном плану.

Значај и утицај будистичке богомље на окружење

Лепота београдског калмичког храма била је у његовој елеганцији и једноставности. Представљао је јединство религије, историје, архитектуре и уметности комбиноване у светилишту, једином овог типа у Европи у периоду између два светска рата. Одисао је својеврсном посебношћу и верно осликавао душу калмичке и ламаистичке сензибилности. Као такав, у општој силуети града изазивао је посебну пажњу, и није случајно што је у „Водичу кроз Београд“ још 1930. имао своје заслужено место (Група аутора, 1930). Калмичка принцеза Нирцидма Торгутска је посетила београдски храм 20. септембар 1933,¹⁴ и том приликом успела да преко посланика Јапана у Букурешту, из Токија добије за београдски храм велики бронзани кип Буде, чије је освећење извршено 25. марта 1934. Недуго потом београдски будисти су одржали помен у свом храму краљу Александру Карађорђевићу, убијеном те године у атентату у Марсељу у Француској.¹⁵ У време прослављања десетогодишњице изградње будистичког храма у Београду, добар познавалац Калмика и њихове историје, др Стеван Поповић, 1939. је написао: “Скроман је тај храм, али он има и Буду и олтар, и све што је потребно за обављање обреда (...) Тај њихов храм је понос Калмика. У њега долазе Калмици из најудаљенијих земаља када наиђу на Београд, јер је једини у Европи (...). Ја сам сигуран да ће сваки Београђанин који мало ближе упозна ту велику децу са наивним погледима на свет и живот, морати да их заволи, као што смо их заволели и ми који смо их донекле упознали. А они су захвални и кад год могу помогну својим сиромашним комшијама на периферији Београда” (Поповић, 1939). Пред избијање Другог светског рата, др Хелмут Клар је на путу за Беч обишао Калмике и њихов храм

¹⁴ *Политка*, 27.5.1933, 7.

¹⁵ *Политка*, 27.11.1934, 6.

у Београду и том приликом је написао репортажу о томе и начинио цео низ драгоцених фотографија, како храма тако и бакше Умалдинова (Klar, 1980).

У борбама за ослобођење Београда, вођеним током 1944. године страдао је и калмички храм у Малом Мокром Лугу коме је том приликом оштећена горња конструкција. Како се калмичка колонија раселила крајем рата, нове власти су сматрале да храм није потребно обнављати. Напротив, његова кула је у потпуности девастирана и претворена, првобитно у Дом културе, а потом је у овај простор радна организација „Будућност“ уселила и свој сервис „Хлађење“.¹⁶

Интересантно је да је ова интервенција педесетих година XX века изведена самоиницијативно и нелегално од чланова „28. Основне организације Народног фронта В реона“, против којих је надлежни грађевински инспектор поднео пријаву, али нема података како је овај поступак окончан. Касније је простор дат на коришћење Социјалистичком савезу радног народа, да би затим некадашњи храм био потпуно срушен и на његовим темељима подигнута је двоспратна зграда (димензија 20x7,8м) пословног простора, за потребе тадашњег предузећа ООУР „Хлађење“ РО Будућност (Миленковић, 1995).

Закључак

Први Калмици избеглице стигли су у Србију почетком априла 1920. и било их је неколико десетина. Претпоставља се да су стигли до Истамбула са генералом Петром Николајевичем Врангелом, који је те године напустио Русију. У прилог те теорије иду следеће чињенице: у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца генерал Врангел је као најугледнији Бели емигрант у изгнанству, постао вођа свих руских избеглица, а 1924. је основао Руски-општевојни савез (*Русский общевоинский союз*) чији је циљ било очување јединства белогардејаца у изгнанству; Врангел је 1927. напустио Србију и настанио се у Бриселу, где је 1928. изненада умро, али су већ идуће године, његови земни остаци, а у складу са његовом изричитом жељом, пренети и поново сахрањени у Београду, у Руској цркви Свете Тројице на Ташмајдану.

Најбројнија група Калмика, око 200 избеглица, приспела је у Србију крајем 1920, а у наредним годинама Калмици ће долазити у мањим групама и њихов укупан број у Србији неће прелазити 500 људи. Већина их се настанила у Београду (300-400) где је априла 1928. оформила највећу камичку колонију у Европи, са изабраним председником, бившим пуковником руске војске Абушом Алексејевим

¹⁶ ИАБ, фонд народног одбора В рејона, несрећена грађа.

на челу, који ће заједно са будистичким старешином бакшом Манчуда Бороновим покренути акцију за изградњу будистичког храма, који је 1929. године и подигнут у Београду. Калмици су се брзо прилагодили Београду и његовим становницима, који су их због источњачког изгледа назвали „Кинези“. На питања колико је Калмика било у Русији, др Ердне Николајев, калмички интелектуалац је рекао: „Нас и Руса 180 милиона“. Овај одговор је објавио др Стеван Поповић у својој студији о Калмичима, као занимљив, јер се такав став, како је навео, углавном приписивао „нашим Црногорцима“.

Београдска колонија Калмика је престала да постоји 1944. године, када су њени чланови избегли у Немачку, а касније у САД, а храм у борбама за ослобођење Београда делимично био порушен. После рата та оштећења су поправљена, да би се објекат заштитио од пропадања, али то је уједно било последње што је учињено за очување јединственог будистичког храма. Када су Калмици напустили Београд, поново бежећи од Црвене армије и комунистичке идеологије, нова власт је проценила да је, пошто више нема ни верника ни реликвија, храм изгубио своју функцију, те се може пренаменити у неку другу намену. Остало је сећање на историјску чињеницу да је Београд између два рата, једини у Европи имао будистички храм. Иако у грађевинском смислу скроман, он је био одраз толеранције и симбол отворености једног, у основи врло традиционалног друштва, да прихвати иностране утицаје и новине.

Marta VUKOTIĆ LAZAR, Nataša DANILOVIĆ HRISTIĆ,
Đurđija BOROVNJAK VUKOTIĆ

THE FIRST BUDDHIST TEMPLE IN EUROPE

The Historical Conditions that Resulted with Setting up Kalmyks Colony in Belgrade, Construction and Demolition of their Confessional Structure

Summary

The first Kalmyks who settled in Serbia came in April of 1920, most probably following the general Wrangell. In the next years, this number constantly raised up to the level of some 500 people, mostly in Belgrade. They have built a Buddhist temple in this city in 1929, which was partially destroyed in battle for Belgrade in 1944. After the Kalmyks left the Belgrade, fleeing again from the Red Army and communist ideology, new authorities judged that the temple became useless without both the relics and believers, so the purpose of the building transmogrified.

Литература

- Балта, П. et al (2006) *Све религије света*. Београд: Новости, Хришћански културни центар, стр. 210-225.
- Голубовић, В. (2006), *Стари Београд топографски речник*, Београд: Бео Синг, стр. 44.
- Група аутора (1930), *Водич кроз Београд*, Београд: Штампарија Д. Глигоријевића, стр. 68.
- Група аутора, (2009), *Београдски странци*, Београд: Туристичка организација, стр. 27–29.
- Ђурић-Замоло, Д., Недић С. (1994), Стамбени делови Београда и њихови називи до 1941. године, *Годишњак града Београда (ГГБ)* књ. XL/XLI, Београд: Музеј града Београда, стр. 84.
- Ђурић-Замоло, Д. (1977), *Београд као оријентална варош под Турцима, 1521-1867*, Београд : Музеј града Београда.
- Јовановић, М. (1996), *Досељавање руских избеглица у краљевину СХС 1919-1924*, Београд ; Стубови културе.
- ЈУ-LAN, F. (1983), *Istorija kineske filozofije*, Beograd : Nolit.
- Klar, H. (1980), Die Kalmücken und ihr Tempel in Belgrad und München, *Bodhi Baum*, 5.
- Латичић, О. (1988), Будистички храм у Београду, *Архивски преглед, 1–2/1986*, Београд: Савез друштава архивских радника и Заједница архива Србије, стр. 212-214.
- Миленковић, Т. (1995), Калмици у Београду од 1920-1944. године, *Годишњак града Београда* књ. XLII, Београд: Музеј града Београда, стр. 139-155.
- Миленковић, Т. (1997) *Руски инжењери у Југославији*, Београд: Савез архитектата Србије, стр.180.
- Миленковић, Т. (1998), *Калмици у Србију (1920–1944)*, Београд: Тресо и Институт за савремену историју.
- Поповић, С. (1939), Београдски Калмици, *БОН бр. 12*, стр. 749–754.
- Prince, J. D. (1928), A Note on Kalmucks in Belgrade, New York: *American Anthropologist*, стр. 341-345.
- Suchy J. (1932), U poseti Budistima, *Jutro*, Ljubljana, br. 171, str. 5.
- Тући Ђ. (1982), *Istorija indijske filozofije*, Beograd : Nolit.
- Челеби Е. (1967) *Путонис*. Превод, увод и коментар Хазим Шабановић. Сарајево: Свјетлост.
- Šmitek, Z. (1990), Kalmička zajednica u Beogradu, *Kultura Istoka*, 25, Beograd, str. 57–59.

Списак скраћеница

AJ – Архив Југославије

БОН – Београдске општинске новине

ИАБ – Историјски архив Београда

ОГБ – Општина града Београда

УГБ – Управа града Београда, картотека грађана, слово У

МГБ – Музеј града Београда

БГБ – Библиотека града Београда

Златко ИВАНОВИЋ*

ЈУГОСЛОВЕНСКО-СОВЈЕТСКИ ОДНОСИ У СВИЈЕТЛУ МАЂАРСКЕ КРИЗЕ 1956.ГОДИНЕ

ABSTRACT: Yugoslav reaction to the Hungarian revolution in 1956 was contraversial and mainly determined by its unique position as a communist country trying to balance its looming non-aligned position between East and West. Yugoslavia supported the uprising to the extend it believed it lead to a reformist - communist system similar to the Yugoslavian, as a counter balance to the Soviet hegemony. However, following uncontrolled and escalated hostilities, Tito increasingly started to fear that the anti-Soviet sentiment in Hungary could turn into a general anti-communist attitude, which would spill over into Yugoslavia and imperil the country's specific path to socialism, as well as Tito's power. Yugoslavia was dragged into the events, following which the Soviets realized Yugoslavia will never return into the socialist camp. Just like the Western democracies, Yugoslavs did not meet the expectations of those in Hungary seeking freedom.

KEY WORDS: Tito, Nikita Khrushchev, Imre Nagy, Hungarian Revolution

Овај рад представља прилог проучавању, анализирању и оцјењивању аспеката југословенско-совјетских односа у свијетлу бурних догађаја у Мађарској 1956.године, као и покушајима изналажења одговора на питање какво је мјесто и улога Југославије у тим збивањима. Мада су неки детаљи везани за југословенско и совјетско учешће у бурним мађарским догађајима добро познати, а неки не, они су значајни за боље разумијевање начина функционисања и природе укупних међународних односа у једном од најтурбулентнијих хладноратовских периода.

* Аутор је докторант на Факултету политичких наука у Подгорици.

Под мађарском револуцијом у политичко – историјском смислу подразумевамо устанак и догађаје од 23. октобра до 4. новембра 1956. године. Пољуљан међународни углед и на Истоку и на Западу, нови сукоб са Совјетским Савезом и бројне избјеглице, неке су од посљедица ових догађаја по Југославију, у којима је на неки начин сама учествовала. Евидентна је и веза између дешавања у Мађарској и англо – француско - израелског напада на Египат. Знамо да не можемо дати коначну слику о улози Југославије у Мађарској револуцији 1956. године, али се надамо да можемо понудити одговоре на нека битна питања, у ширем међународном контексту хладноратовског свијета педесетих година прошлог вијека.

Од Београдске декларације до Мађарске револуције

Потписивање Београдске и Московске декларације 2. јуна и 20. јуна 1956. године о односима између Савеза комуниста Југославије (СКЈ) и Комунистичке партије Совјетског Савеза (КПСС)¹, Јосип Броз је доживљавао као велику побједу. У успостављању дијалога са Хрушчовом Тито је видио добру прилику да се ослободи загрљаја америчке администрације која је већ отишла „сувише далеко у препоручивању политике коју треба слиједити.“ Хрушчов је везао своју политичку судбину за питање увлачења Југославије у лагер, како би спријечио његову дезинтеграцију 1955. и 1956. године, тако да су додађаји у Мађарској 1956. били употребљени као средство за постизање тог циља. Међутим, иза Тита је већ стајало поприлично искуство у маневрисању у односима између Истока и Запада, колико је то „кримска формула допуштала.“²

Новији совјетски истраживачи, као А. С. Аникеев, истичу стални и појачани југословенски страх од совјетске инвазије као посљедице рата у Кореји. Он такође истиче да и након помирења са СССР-ом, Југославија чврсто остаје опередијелена правцима своје нове спољнополитичке оријентације - повезивању са лидерима земаља Трећег свијета.³

Извјештај америчких обавјештајних аналитичара о међународној позицији Југославије и предстојећим догађајима у земљама социјалистичког лагера се показао тачним: „Као посљедицу свог увјерења да га је Москва прихватила на *принципу различитих путева у социјализам*,

¹ Декларација о односима између Савеза комуниста Југославије и Комунистичке партије Совјетског Савеза, Југословенско-совјетски односи 1945-1956, Зборник докумената, Београд 2010, стр.916.

² Љубодраг Димић, *Јосип Броз Тито, Никита Сергејевич Хрушчов и мађарско питање 1955-1956, Токови историје*, Београд, 1998, стр. 23-27.

³ A.S. Anikееv, *Kak Tito ot Stalin Ushel: Jugoslaviia, SSSR i ssha v nachal'nyi period kholodnoi voiny 1945-1957*, (Moscow, Russia: In-t.slavianovedeniia RAN, 2002).

Тито очекује постепено снажење националистичких снага и јачање аутономије међу комунистичким партијама у сателитским земљама. Он се, међутим, плаши да би развој догађаја у појединим сателитским земљама могао измаћи контроли, што би за посљедицу имало рестаурацију стаљинистичких метода контроле.⁴

Односи Југославије и Мађарске до маја 1955. године, до када је на челу владе био Имре Нађ, битно су се поправили. У демократским реформама у Партији мађарских трудбеника (ПМТ) и њеним залагањима за већа национална обиљежја могао се препознати темељ за ослобађање од совјетске власти, као и тежња да се разрачуна са култом личности стаљинисте Ракошија, Герее у економији и Фаркаша у унутрашњим пословима. Југословенски примјер је имао снажног утицаја на реформска дешавања у Мађарској, а „реорганизација“ мађарске власти (смјењивање Нађа и његово избацивање из ПМТ и постављање стаљинисте Ракошија) мјесец дана пред историјски долазак Хрушчова на помирење у Београд, маја 1955. године, само је поменута као изузетак од свих догађања у земљама народне демократије од стране Хрушчова, који је Нађа тада описао као опортунисту.⁵ „Тада је била реорганизација мађарске владе. Берија је предложио Нађа. Међутим, он је прави правцати опортунист. Но мађарска партија се ипак расправила са њим. Сада су нам наши пријатељи послали изјаву коју је он написао и у којој је признао своје грешке. Зато ћемо му дати могућност да се поправи.“⁶

За Југословене је Мађаш Ракоши означавао као протагониста антијугословенског става, још увијек на позицијама Информбироа из 1948. године и главна сметња приснијем равоју односа Југославије и Мађарске. „У првој половини 1956. је југословенској амбасади у Будимпешти наложено да испита могућности за ревизију Рајковог процеса (који је представљао основу активности Информбироа против Југославије у Мађарској), чиме се желио ослабити Ракошијев положај кога су Руси подржавали.“⁷

Страх совјетског руководства од могућности да југословенски примјер слиједи и друге истичноевропске државе, у великој мјери је да-

⁴ National Intelligence Estimate, Number 31-56, July 24, 1956, *Yugoslavia's International Position*, стр. 219 (http://www.dni.gov/nic/PDF_GIF_declass_support/yugoslavia/Pub16_NIE_31-56.pdf).

⁵ Lj. Dimić, *n.dj.*, стр. 29-32; Csaba Bekes, *The 1956 Hungarian Revolution and World Politics, Institute for the History of the 1956 Hungarian Revolution Budapest, Hungary Working Paper No. 16, Woodrow Wilson International center for Scholars, Cold War international history project*, Washington D.C., Septembar 1996, стр. 5.

⁶ Радојица Лубурић, *Помирење*, Подгорица, 2007, стр. 403.

⁷ Архив Југославије (АЈ), ЦКСКЈ, IX, 75-II-80, АЈ, ЦКСКЈ, IX, 75-II-71 (Цитат из Љ. Димић, *n.dj.*, стр. 32).

вао тон хитно сазваном састанку са партијским лидерима земаља социјалистичког лагера 22. јуна 1956. у Москви. Незадовољни Московском декларацијом о односима СКЈ и КПСС, коју су Тито и Хрушков потписали 20. јуна у Кремљу, Руси су јасно ставили до знања лидерима земаља лагера да оно што су потписали са Титом не важи за остале државе и земље комунистичког лагера, предочавајући да очување лагера и совјетске доминације остају императиви социјалистичке политике.⁸

Покушај промјене односа у Пољској, гдје на чело партије долази Wladislaw Gomulka који је провео пет година у затвору због девијација од Стаљинове политике, и сличан процес који је све више узимао маха у Мађарској, увјерили су совјетско руководство у потребу најстроже контроле и дозирања политике дестаљинизације. Једна од првих мјера била је упућивање тајног писма Президијума КПСС свом чланству, а потом и свим комунистичким партијама социјалистичког лагера, 13. јула 1956. године, у коме се негира право осталих комунистичких партија да инсистирају на односима базираним на принципима сарадње КПСС и СКЈ, намеће да морају бити дио „јединственог фронта“ и руководити се начелима „пролетерског интернационализма“,“⁹ На тај начин Руси су желели да покажу какве су све резерве према Југославији остале на снази.¹⁰ У исто вријеме, 26. августа, Тито је послао осам страница дуго писмо предсједнику Ајзенхауеру.¹¹

Послије догађаја у Пољској, гдје Совјети узмичу због опасности да буду увучени у крвав обрачун са 30 милиона Пољака спремних да оружјем бране слободу, Кремљ је био суочен са још озбиљнијим проблемом у Мађарској.¹² Догађаји у Будимпешти, међутим, нису ишли само у једном смјеру, спонтани устанак је пробудио демократска очекивања, али и духове хортијевске прошлости који су и Тита, и Хрушчова, али и Американце и читав хладноратовски поредак ставили на велико искушење.¹³

Алармантне вијести о појачаном притиску „с десна“,“ које је из Будимпеште слао совјетски амбасадор Јуриј Андропов, уздрмале су Кремљ: оживљавање непријатељских елементата и опозиције, неодлучно-

⁸ Драган Богетић, *Нова стратегија спољне политике Југославије 1956-1961*, Београд 2006, стр. 59.

⁹ Архив Југославије, ЦК СКЈ, 507/IX, 119/1-69. *Информација о резултатима совјетско-југословенских разговора одржаних у јуну 1956.* (Цитат из Д. Богетић, *н.дј.*, стр. 60-61).

¹⁰ Veljko Mićunović, *Moskovske godine 1955-1958*, Zagreb 1977, str. 130.

¹¹ Clissold Stephen, *Yugoslavia and the Soviet Union 1939-1973*, The Royal Institute of International Affairs, Oxford Univesity Press, 1975, str. 263.

¹² Драган Богетић, *н.дј.*, стр. 63-64; Хенри Кисинџер, *н.дј.*, стр. 494.

¹³ Предраг Симић, *Тито и НАТО, Успон и пад друге Југославије*, Београд 2008, стр.86.

сти комуниста, захтјеви за повратак Нађа, као и расправе у кружоку Петефи. То је био разлог да у Будимпешту 7. јуна буде послат Михаил Сулов, главни совјетски партијски идеолог, који је ситуацију описао мање драматичном и дао подршку Ракошију, а cjелокупну одговорност пребацио на министра унутрашњих послова Фаркаша.¹⁴

Девет и по милиона становника Мађарске пролазило је исти циклус совјетске репресије као и сусједни народи. Од четрдесетих година прошлог вијека на власти се налазио ортодоксни комуниста Мађаш Ракоши, кога је Стаљин буквално откупио из једног будимпештанског затвора 1940. године. У Мађарску се вратио заједно са Црвеном армијом и постављен је за првог секретара Комунистичке партије. Као „најбољи ђак друга Стаљина,“ Ракоши је посебно окрутну улогу одиграо према Југословенима који су се затекли у Мађарској последице резолуције Информбироа 1949. године.¹⁵ Тито свакако није могао бити задовољан совјетским стајалиштем да би, у приликама када се стање у Мађарској заоштрава, на власти и даље требало да остане стаљинист који је Београду био упоредив само са Енвером Хоџом, чије је одстрањивање он прижељкивао.¹⁶

Овакав развој догађаја није био ублажен нити интензивним покушајима да се нађу рјешења путем личних разговора на високом нивоу. Тако је Тито боравио у Совјетском Савезу од 2. до 23. јуна 1956. године и том приликом водио обимне разговоре са Хрушчовом и другим совјетским шефовима. Тито је тада споменуо извјесне потешкоће са Ракошијем у успостављању економских аранжмана, али је Хрушчов за лоше стање у Мађарској кривио Стаљина.¹⁷ Микојан је 21. и 22. јула 1956. године боравио на Брионима. Хрушчов је са породицом дошао у Југославију на разговоре од 12. до 27. септембра, а отпутовао је у Совјетски Савез са Титом на Крим, на Црном мору. Тито се вратио 5. октобра.¹⁸ „Други пут је заиста изненадио све,“ рекао је генерал Cabell, замјеник директора ЦИА-е, током састанка Вијећа за националну безбједност, тим више јер су до тога времена совјетски државници љетовали искључиво у земљама лагера.¹⁹

¹⁴ Леонид Гибјански, *Совјетско-југословенски односи и мађарска револуција 1956*, Југословенски историјски часопис, 1-2. Београд 1996, стр. 152-154.

¹⁵ Иван Ивањи, *Мађарска револуција 1956*, Самиздат Б92, Београд 2007, стр. 50-51.

¹⁶ Tvrtko Jakovina, *Socializam na američkoj pšenici*, Matica hrvatska, Zagreb 2002, str. 98.

¹⁷ *Записник са преговора између совјетске и југословенске владине делегације 5. јуна 1956. године*, Југословенско-совјетски односи 1945-1956. Зборник докумената, Београд 2010, стр. 877.

¹⁸ Лео Матес, *Међународни односи Социјалистичке Југославије*, БИГЗ Београд, 1976, стр. 181.

¹⁹ *Спољнополитичка документација Сједињених Америчких Држава (ФРУС)/1956/Во-*

Током љета 1956. године, ситуација у Мађарској се све више погоршавала, а захтјеви за демократским реформама Петефи кружока (оставка Ракошија, рехабилитација Нађа, даља демократизација ПМТ) све гласнији. Немире у Мађарској, јављао је амбасадор Јуриј Андропов Москви, морално подупиру неки југословенски листови и новосадска радио-станица, као и новинари и дипломати акредитовани у Будимпешти.²⁰ Хрушчов је преко Мићуновића обавијестио Тита о совјетској ријешености да по сваку цијену разбију кризу у Мађарској.²¹ То је разлог што је у току љета, од 13. до 19. јула 1956, у Мађарској боравио члан совјетског политбироа Анастас Микојан. Он је желио неутралисати утицај идеолошких ставова Београда на опозициони покрет у Мађарској: Централни комитет ПМТ је упутио писмо СКЈ 13. јула 1956. године о нормализацији односа, а Хрушчов је инсистирао на томе да Тито прими Микојана по повратку из Будимпеште, управо да би се у свјетској јавности створило убјеђење како је Југославија учествовала у совјетском рјешењу кризе у Мађарској. Југословенско руководство је невољно прихватило наметнуту посјету високог совјетског руководиоца, свјесно да ће на тај начин бити увучено у руско-мађарске перипетије.²² Чињеница је да је мађарска штампа нагло постала пријатељски расположена према Југославији.²³

Микојан је, преиспитавши ситуацију у Мађарској и увидјевши да Петефи кружоци ипак кличу Партији, „предложио“ Ракошију да из „здравствених разлога“ сам поднесе оставку и подржао избор Ерне Героа, релативно блиједу фигуру у ПМТ-у, вјерног, али не исувише бучног сљедбеника Ракошија и Стаљина.²⁴

Смјењивањем Ракошија са свих функција на Пленуму ЦК ПМТ 18-21. јула 1956. наступиле су бројне промјене: враћени су у партију сви они који су били искључени због десног скретања, рад Министарства унутрашњих послова стављен је под већу контролу партије, а знатно је ублажен однос према Нађу и Петефи кружоку. Истицано је да ће враћање Нађа у политички живот несумњиво на дневни ред ставити питање односа совјетског руководства према ПМТ. У Будимпешти је јавно призната кривица учињена Југославији, а са највиших мјеста у државном апарату и партији је изражено жаљење што су мађарски комунисти дуго били заведени „фалсификованим оптужбама“ а наглаше-

л. XXVI/ док.287/п. 747 (Цитат из Т. Јаковина, *н.дј.*, стр.101).

²⁰ Леонид Гибјански, *Совјетско-југословенски односи и мађарска револуција 1956, Југословенски историјски часопис, 1-2*. Београд 1996, стр. 155.

²¹ В. Мићуновић, *н.дј.*, стр. 107.

²² В. Мићуновић, *н.дј.*, стр. 109, Љ. Димић, *н.дј.*, стр. 43.

²³ Т. Јаковина, *н.дј.*, стр. 101.

²⁴ Т. Јаковина, *н.дј.* стр. 98; И. Ивањи, *н.дј.*, стр. 30 – 33.

но је изражена жеља за продубљивањем пријатељских односа са Југославијом.²⁵

Совјетски врх је од самог почетка догађаја у Мађарској учествовао на врло високом или највишем нивоу, а Југославију је укључивао у то што је више могао. На југословенску политику се, међутим, истовремено, мада наивно, ослањала и група око Имре Нађа, као огорченог противника потчињености Мађарске совјетским интересима и притисцима.²⁶ Ако је вјеровати мемоарима новинара Францоиса Фејтоа, Тито није упознао Нађа у вријеме кад се сријетао с Ракошијем, Гером и Реваио-м.²⁷ Југословенско руководство га је цијенило због његових пројугословенских осјећања, интересовања за радничке савјете и веза са неким београдским дипломатама у Бидимпешти.²⁸

Приликом интимне вечере Јосипа Броза са Хрушчовом у Београду 20. септембра 1956. било је ријечи о Мађарској, при чему је Хрушчов, не упуштајући се у анализу развоја догађаја, Нађа поново означио, као и годину дана раније, опортунистом. Он је тада укорио Југословене због незадовољства према Гереу и чињенице да југословенске дипломате у Мађарској позивају на пријеме опозиционе елементе који су пуштени са робије. Тито је одбио оптужбе да се Југославија мијеша у унутрашње ствари Мађарске, истакавши да је према Нађу учињена грешка те да му треба помоћи. Том приликом Тито је прихватио сарадњу са Гереом и новим ЦК ПМТ истичући да је у питању и даље стаљинист.²⁹

Процјењујући да успостављање односа са Титом може новом руководству донијети значајан капитал, Гере је 19. јула упутио захтјев³⁰ Титу за успостављање истинских добросусједских односа двију земаља и партија, на шта је Тито одговорио тек 11. септембра³¹ дајући могућност сусрета у септембру или октобру. Хрушчов се такође својски трудио да до тог сусрета дође, надајући се да би тај сусрет утицао на смањивање узаврелих прилика у Мађарској, учвршћивању лагера, те умањио углед и утицај југословенске политике у Мађарској и на Западу.

²⁵ Архив Југославије, ЦК СКЈ, IX, 75-II-70; АЈ, ЦК СКЈ, IX, 75-II-71 (Цитат из Љ. Димић, *н.дј.*, стр. 44-46).

²⁶ И. Ивањи, *н.дј.*, стр. 30.

²⁷ Т. Јаковина, *н.дј.*, стр. 103.

²⁸ Џон Р. Лемпи, *Југославија као историја, Била двапут једна земља*, Београд, 2004, стр. 238.

²⁹ Архив Југославије, ЦК СКЈ, IX, 119-1-73 (Цитат из Љ. Димић, *н.дј.*, стр. 46-47).

³⁰ Архив Југославије, ЦК СКЈ, IX, 75-I-32 Писмо Гереа ЦК СКЈ од 19.7.1956. (Цитат из Љ. Димић, *н.дј.*, стр. 48).

³¹ Архив Југославије, ЦК СКЈ, IX, 75-I-32 Писмо Тита ЦК ПМТ од 11.11.1956. (Цитат из Љ. Димић, *н.дј.*, стр. 48).

Југословенска делегација је, према југословенском амбасадору у Совјетском Савезу Вељку Мићуновићу, који је са Титом и Ђуром Пучаром боравио на Криму крајем септембра, била више него изненађена када се на Криму појавио Ерно Геро, први секретар ПМТ. Намјера је била да се створи утисак да Југославија сарађује са лагером, као да је Југославија заједно са Совјетима донијела одлуку о рјешавању кризе у Мађарској (о избору Героа умјесто Ракошија).³²

Ситуација у Мађарској се драстично погоршавала, а разговори Гереа и Кадара са Нађом нијесу дали резултата. Совјети су тражили да се у интересу мира Нађ и његове присталице врате у Партију, али да им се не дозволи било какав утицај у државном и партијском апарату јер Нађ подржава осамостаљење. Нађ је наводно био спреман да подржи руководство под условом да оно изврши самокритику.³³

Разговори које су Тито и Гере започели на Криму настављени су Београду од 15. до 22. октобра 1956. године. Непосредно пред полазак у Југославију, Гере ће примити извјештај органа безбједности о очекиваним немирима. Генерал Јово Капичић тврди да је Моша Пијаде током посјете био посебно оштар према Мађарима због држања Ракошијевој влади током напада СССР-а на Југославију 1948. године, који су се „бранили, али углавном слагали са нама.“³⁴

Дан након повратка делегације ПМТ, у Мађарској су почели немири. Расуло државног система и саме структуре ПМТ, већинско изјашњавање мађарских грађана за вишепартијски систем а против совјетске доминације, указивали су да се раније стање не може задржати ситним уступцима или тактизирањем. Постало је очигледно да се социјалистичком систему болшевичког типа противи већина мађарског становништва и да се он у Мађарској не може одржати без употребе голе силе.³⁵

Мађарска револуција 1956. године

Устанак је у Мађарској кренуо од напредних студената и писаца окупљених у кружоцима, названим по највећем мађарском пјеснику Шандору Петефију, несталом 1849. године послје битке против руских Козака који су похитали у помоћ бечком двору против мађарских устаника. Иван Ивањи, један од југословенских свједока и хроничара Мађарске револуције, цитира М. Реинера, аутора по њему најсолидни-

³² В. Мићуновић, *н.дј.*, стр. 137- 151.

³³ Архив Југославије, ЦК СКЈ, IX, 75-I-76 (Цитат из Љ. Димић, *н.дј.*, стр. 49-51).

³⁴ Тамара Никчевић, *Голи отици Јова Капичића*, Подгорица 2009, стр. 197.

³⁵ Csaba Bekes, *н.дј.*, стр. 5-7.

је биографије Имре Нађа, да је у току љета 1956. године у оквиру рада кружока Петефи било највише три стотине присталица. Он надаље помиње познатог мађарског писца Тибора Дерија, једног од страсних дискутаната на кружоцима Петефи, који у својим мемоарима истиче да су дискусије у кружоцима припремане искључиво као прилог интерном препороду Комунистичке партије, никако нису били интонирани антикомунистички, чак ни социјал-демократски. Догађаји који слиједе се најчешће дијеле у три етапе:

- прва руска интервенција, трајала од 23. до 27. октобра;
- хаос и привремено повлачење совјетских војних јединица, од 28. октобра до 3. новембра;
- друга руска интервенција, почела 4. новембра 1956. године.³⁶

У Мађарској је, према објављеним совјетским сазнањима, почетком педесетих година било покренуто око милион и по поступака против појединаца. Убрзо је ЦК ПМТ донио одлуку против рада кружока Петефи, а нови генерални секретар Гере критиковао дотадашње политике партије, из које је искључен и озлоглашени министар одбране Фаркаш. Поред званично објављених чињеница, тврди се и да је Имре Нађ позван натраг у ЦК ПМТ под условом да изврши самокритику – али је он то одбио.³⁷

Једна од кључних фигура мађарског устанка је био Ласло Рајк, иако је већ био мртав. Иако бивши илегалцац у фашистичкој Мађарској, активни учесник у шпанском грађанском рату, ратни херој, бивши министар унутрашњих послова, бива ухапшен 1949. године, осуђен на смрт као „титоистички шпијун“ и објешен. Импутирало му се да је по налогу Југославије покушавао да организује ликвидацију Ракошија, Гера и Фаркаша. Чин поновне сахране његових посмртних остатака, 6. октобра 1956. године, коме је присуствовало око 60.000 људи, по некима много више, показао се као повод за побуну против власти. Учесници сахране су исте вечери организовали прве протестне демонстрације пред Стаљиновим спомеником и сједиштем тајне полиције АВХ, као и скуп подршке пред југословенском амбасадом.³⁸

У ноћи између 23. и 24. октобра 1956. дошло је до великих демонстрација и оружаног сукоба у Будимпешти.³⁹ Министар унутрашњих послова Ласло Пирош је забранио сва окупљања и манифестације, а Ерно Гере се преко свих радио-станица обратио нацији. Немири против

³⁶ И. Ивањи, *н.дј.*, стр. 14-15, 58-64.

³⁷ И. Ивањи, *н.дј.*, стр. 60.

³⁸ И. Ивањи, *н.дј.*, стр. 55-56; В. Мићуновић, *н.дј.*, стр. 109.

³⁹ Walter LaFeber, *America, Russia and the Cold War 1945-1984*, Cornell University, New York, 1985, str. 187.

руководства предвођеног Гереом прерасли су у спонтани социјални покрет за радикалну друштвену реформу и убрзо су се проширили на цијелу земљу. Демонстранти су избацили четрнаест захтјева од којих су најважнији били: повлачење свих совјетских јединица, избор новог руководства ПМТ; нова влада Имре Нађа; истрага и суђење Фаркашу и Ракошију (после оставке се склонио у СССР), нови избори, преиспитивање односа са Совјетским Савезом и Југославијом, као и остале реформе јавног и привредног живота.⁴⁰

Интересантно је да у југословенској штампи од 24. октобра нема никаквих извјештаја о устанку у Будимпешти. Тек 25. октобра 1956. појављује се вијест о именовану Имре Нађа за предсједника владе, као и његов говор и списак нових чланова Политбироа ПМТ. У „Борби“ се 26. октобра појављује извјештај о смиривању ситуације у Будимпешти и вијест да је Јанош Кадар постао нови први секретар ПМТ, његов говор, као и порука Имре Нађа. Такође се објављују вијести о подршци која се у Мађарској даје новом руководству мађарске државе и партије. Од тога момента па све до средине децембра, упоредо са растућом драматиком мађарских догађаја, расте и одржава се интензитет извјештавања о њима у југословенским медијима.⁴¹

На хитно сазваном састанку, Президијум ЦК КПСС (Молотов, Первухин, Сабуров, Суслов, Шепилов, Кириленко и одсудно – маршал Жуков) са Хрушчовом на челу је већ 23. октобра одлучио о извођењу војске на улице. Совјетски амбасадор у Мађарској Јуриј Андропов у својим извјештајима је констатовао „нарастање политичке кризе, анти-партијско наступање интелигенције, безобзирно критиковање власти, јачање империјалистичких снага реакције и антисовјетског расположења.“⁴²

Демонстранти су 23. октобра увече срушили Стаљинов споменик, а југословенски амбасадор у Будимпешти Солдатић и војни изасланик, пуковник Милан Дробац, у одвојеним депешама јавили су да се пред југословенском амбасадом смјењивало око хиљаду демонстраната узвикујући „Живио Тито“.⁴³ Окупљеној маси се испред Парламента обратио Имре Нађ, а иза њега су стајали Гере, Кадар и читаво државно-партијско руководство. Нађ је покушао да смири ситуацију и позвао демонстранте да се разиђу. Међутим, први метак испален испред радио станице био је увод да борбе почну не само у Будимпешти него и

⁴⁰ И. Ивањи, *н.дј.*, стр. 70-73.

⁴¹ Владимир Попин, *Мађарски октобар 1956. у светлу београдске и војвођанске штампе*, Издавачко предузеће Форум Нови Сад, 2006, стр. 5.

⁴² Љ. Димић, *н.дј.*, стр. 53; И. Ивањи, *н.дј.*, стр. 32-33.

⁴³ И. Ивањи, *н.дј.*, стр. 91-93

у цијелој Мађарској. Под притиском маса, 23. октобра увече смијењен је Ерно Геро и на мјесто првог секретара ПМТ дошао је Јанош Кадар (Ракошијев затвореник од 1951. до 1954. године), а за предсједника владе Имре Нађ (универзитетски професор, академик и члан КП Мађарске од 1918. године).

Наступило је вријеме безвлашћа, при чему се ни војска, ни полиција, ни партија нијесу снашле. Међу устаницима се већ од 26. и 27. октобра јављају антисемитске и антикомунистичке паролe. До сада није објављена документација о ком се броју произвољних убистава ради.⁴⁴

На покрете народа, руске трупе су одмах реаговале, 24. октобра, запосиједањем свих кључних пунктова у Будимпешти, такозваном „првом интервенцијом“, интервенцијом ограничених размјера, у сарадњи са снагама мађарског режима у покушају да силом угуше револуцију у Мађарској. Ограниченост акције, колебљивост, страх од међународне јавности и социјалистичког лагера само је заоштрио сукоб у још већој мјери.⁴⁵

Савјет безбједности Уједињених нација почео је да разматра ово питање на захтјев Француске, Велике Британије и САД 28. октобра 1956. СССР је на то уложио протест, квалификујући ситуацију у Мађарској као проблем који улази у област унутрашње надлежности држава према чл. 2(7) Повеље, што би значило да његово разматрање значи мијешање у унутрашње ствари једне државе. Југославија се уздржала, „...јер не гледа повољно на изношење овог предлога у Савјет безбједности из увјерења да ће мађарска влада и народ наћи рјешење из садашњих тешкоћа које ће бити у складу са интересима њихове земље.“ На једној страни, Суецка криза је тражила будну пажњу Савјета безбједности, док је на другој, формирање Нађове владе давало наде да ће се ситуација смирити сама од себе.⁴⁶

Неславан завршетак расправе у Савјету безбједности о суецком питању ставио је југословенску дипломатију пред нова искушења. Поред тога, револуционарна дешавања у Мађарској преклапала су се са дешавањима на Блиском истоку. Посебна совјетска заинтересованост за Мађарску и југословенски ставови по том питању утицали су на карактер спољне политике Југославије у том моменту. Тек стабилизирани и ојачани југословенско-совјетски односи дошли су пред нова искушења. У тим моментима Југославија је покушала да обезбједи сопствену бе-

⁴⁴ И. Ивањи, *н. дј.*, стр. 111-132.

⁴⁵ Д. Богетић, *н. дј.*, стр. 62.

⁴⁶ С/3690, Др. Јадранка Јовановић, *Југославија и савет безбедности 1945-1985*, Институт за савремену историју, Београд, 1990, стр. 240-24.

збједност, али и да помогне Египту. Повезаност и хронолошка подударност ове двије кризе условиле су начин југословенског дјеловања.⁴⁷

Утицај, умијешаност и став Југославије

Београд је сматрао да су дешавања у Мађарској дио немира и реформи које је иницирао сукоб са стаљинизмом, процјењујући да су снаге социјализма у Мађарској биле сувише деформисане и да то погодује појави реакције. Уочавана је појава „националиста и антисоцијалистичких елемената,“ али у југословенском врху нису прихватили совјетски поглед да је ријеч о „фашистичким бандама“ и контрареволуционарима.⁴⁸

Југословенско руководство пажљиво је пратило збивања у Мађарској и осудило мијешање руских трупа у унутрашње ствари Мађарске. Тито је 29. окобра 1956. године послао поруку ЦК СКЈ Председништву ПМТ, изражавајући забринутост над развојем догађаја у Мађарској, а истовремено и подршку тежњама за демократизацијом унутрашњег живота у земљи.⁴⁹ Међутим, та порука је, како истиче Ивањи, који се у том тренутку 29. октобра налазио у Будимпешти и био свједок линча Градског комитета ПМТ, када су на Тргу Републике убијена двадесет четири члана Градског комитета, изазвала разочарање међу његовим бројним саговорницима, који су сматрали „да их је Југославија издала јер је позвала да се послуша она влада која је у међувремену промијењена.“⁵⁰

Релативно позитиван југословенски однос према мађарској револуцији у том тренутку био је резултат специфичних интереса Југославије, као земље комунистичке оријентације, али ван социјалистичког лагера и истовремено у знатној мјери супротстављене и томе лагеру и његовом предводнику СССР-у. У том смислу, Београд је и те како био задовољан смјеном Ернеа Гереа, вјерног сљедбеника Мађаша Ракошија, кога су Тито и његови сарадници сматрали најозлоглашенијим представником постстаљинистичких фигура Источне Европе. Либерализација још једне земље ван совјетског блока би свакако користила геополитичком положају Југославије, али у дозвољеној форми - да не угрози комунистички систем и престиж југословенског модела социјализма.⁵¹

⁴⁷ Александар Животић, *Југославија и суецка криза 1956-1957.*, Инис, Београд 2008, стр. 220.

⁴⁸ Димић, *н.дј.*, стр. 53-54.

⁴⁹ В. Мићуновић, *н.дј.*, стр. 153.

⁵⁰ И. Ивањи, *н.дј.*, стр. 133-149.

⁵¹ Д. Богетић, *н.дј.*, стр. 63.

Совјетска акција, ограничених размјера, завршена је потпуним крахом. Дана 28. октобра, совјетске трупе су почеле повлачење тенкова на периферију Будимпеште.⁵² Она је само још више подстакла ерупцију народног незадовољства у Мађарској и ширење оружаног сукоба и крвопролића. Неочекивана бурна реакција у Мађарској и оштро реаговање међународне јавности приморали су Москву да се сагласи са промјенама. За Првог секретара МПТ именован је Јанош Кадар, а за предсједника владе Имре Нађ. Совјетска војска се скоро потпуно повукла из Будимпеште 29-30. октобра.⁵³

Имре Нађ је 30. октобра 1956. прокламовао вишепартијски систем, какав је постојао 1945 године, коалицију четири партије: комунистичке, социјалдемократске, сељачке и странке малих посредника, али је већ тада стигло преко 60 захтјева за регистрацију нових политичких партија, међу њима и неких са отворено иредентистичким програмом.⁵⁴ Поред њега ослобођен је и кардинал Миндсенти, дугогодишњи симбол отпора комунизму.⁵⁵ Ствари су отишле предалеко, много даље него што је, на примјер, Гомулка урадио у Пољској.⁵⁶

За то вријеме америчка политика је била упадљиво опрезна. Сједињене Државе су биле растрзане између жеље да што је могуће више помогну и страха да би таква политика Совјетима дала повода за интервенцију.⁵⁷ Тумачење америчких ставова је на себе преузела радио станица „Слободна Евопа“ која је подстицала Мађаре да убрзају темпо револуционарне борбе и која је 29. и 30. октобра веома негативно извјестила о постављењу Имре Нађа на положај предсједника владе, изразивши велику сумњичавост према коалиционој влади састављеној од представника странака које су учествовале на изборима 1946. године.⁵⁸

Велика Британија и Француска су 29. октобра, уз савезништво са Израелом, одлучиле да војно интервенишу против Египта због његове одлуке да национализује Суецки канал. Избор момента за интервенцију управо кад се најважнији египатски савезник (Совјетски Савез) налазио у веома компликованој ситуацији због дешавања у Будимпешти и кад су његови источноевропски савезници, такође заступници египатских интереса, заокупљени мађарским проблемом, није био без везе са кри-

⁵² Walter LaFeber, *America, Russia and the Cold War 1945-1984*, Cornell University, New York, 1985, str. 188.

⁵³ Д. Богетић, *н.дј.*, стр. 62.

⁵⁴ И. Ивањи, *н.дј.*, стр. 122.

⁵⁵ Н. Kisinger, Henri Kisindžer, *Diplomatija II, Verzal press*, Beograd, 1999, str. 498.

⁵⁶ W. LaFeber, *н.дј.*, str. 188.

⁵⁷ Н. Kisinger, *н.дј.*, str. 495.

⁵⁸ Tibor Meray, *Thirteen Days That Shook the Kremlin*, Frederick A. Paeger Publishers, New York, str. 169.

зом унутар источног блока. Мање је битно, али свакако важно и то да у тренутку инвазије на Египат један од његових најчвршћих савезника - Југославија, иако ван Источног блока али социјалистичка и сусједна земља Мађарској, била заинтересована за дешавања у њој, покушавајући да на различите начине, директно и индиректно утиче на темпо и интензитет револуционарног револта. Ипак, тврдња да су дешавања у Мађарској пресудно утицала на одлуку против Египта, нема пуно утемељење у до сада доступној грађи, мада су мађарска догађања имала великог удјела у избору тренутка за војну интервенцију.⁵⁹

Пошто је практично већ створио коалициону владу, Нађ је 1. новембра повукао и последњи потез - објавио неутралност Мађарске и њено повлачење из Варшавског пакта, као и да ће преговарати са СССР-ом о повлачењу његових снага. Покламација коју је преко радија достојанствено прочитао нацији, постаће његова смртна пресуда.⁶⁰

Мађарска влада је послала телеграм Генералној скупштини Уједињених нација са апелом великим силама (без СССР-а) да одбране мађарску неутралност и да помогну у отпочињању преговора о повлачењу совјетских војних трупа, уз захтјев да се мађарско питање стави на дневни ред XI засједања Генералне скупштине.⁶¹ У Југославију, чија је граница са мађарске стране била готово херметички затворена, већ су масовно пребјегавали мађарски грађани.⁶²

У Савјету безбједности, САД су поднијеле резолуцију у којој се каже да мађарски народ има могућност да одреди своју судбину без спољашњег мијешања, а од СССР-а је тражено да прекине интервенцију у Мађарској и да склопи одговарајуће споразуме са мађарском владом о повлачењу свих совјетских трупа. Постављање овог питања, као и Ајзенхауеров захтјев Савјету безбједности за разматрање хитних мјера које би омогућиле успостављање фундаменталних права мађарског народа, имало је у позадини двије неповољне чињенице: присуство совјетских трупа у Мађарској било је дозвољено Варшавским уговором, а њихова интервенција услиједила је на позив неколико чланова Гереове владе.⁶³

Президијум ЦК КПСС је 28. октобра 1956. године расправљао „о границама“ до којих може бити толерисана побуна и политичком курсу који треба заузети према „контрареволуцији.“ Констатовано је да је си-

⁵⁹ Александар Животић, *Југославија и сусједна криза 1956-1957.*, Инис, Београд 2008, стр. 219.

⁶⁰ Paul E. Zinner, *National Communism and Popular Revolt in Eastern Europe: A Selection of Documents on Events in Poland and Hungary, February-November 1956*, Columbia University Press, New York, 1956, str. 463.

⁶¹ . Др. Ј. Јовановић, *н.дј.*, стр. 241.

⁶² В. Мићуновић, *н.дј.*, стр. 154.

⁶³ E. Ebel, *Hungary Calls on Russia to Discuss Trup Exit Now*, New York Times, 1.X.1956.

туацију у Мађарској све теже контролисати, упркос настојањима Имре Нађа да смири ситуацију и објављивања амнестије за све учеснике немира који положе оружје. Совјетски врх се тада одлучио за подршку Нађу.⁶⁴

Пошто су успјели да убиједу Нађа да би о његовим приједлозима могло да се преговара, Микојан и Суслов су се вратили у Москву, наводно да би се припремили за наредну рунду преговора. Исте вечери, 31. октобра, и „Правда“ и „Извјестија“ су пренијеле званичну одлуку Кремља, дату дан раније, по којој стране трупе могу да буду стациониране у некој пријатељској комунистичкој земљи само уз њен пристанак и сагласност свих чланица Варшавског пакта, што је јасно указивало да Совјетски Савез неће дозволити да тамо пропадну „социјалистичке тековине“ и да ће их бранити заједно са осталим социјалистичким земљама.⁶⁵ То је значило да је, заправо, декларација имала улогу „политичке припеме за војну интервенцију совјетске армије у Мађарској.“⁶⁶

Резултат свих совјетских настојања за „смиривање ситуације“ није уродио плодом и процјењујући да Нађова влада увођењем вишепартијског система ради против интереса Совјетског Савеза и нарушава јединство лагера, совјетско руководство је 31. октобра 1956. године увече донијело одлуку о војној интервенцији и успостављању нове владе подређене Москви. Одлучено је да се у вези са планираном војном акцијом обаве претходно разговори ради обезбјеђивања подршке не само са лидерима држава социјалистичког лагера, него и са југословенским руководством.⁶⁷ Совјетски став о неопходности војне интервенције подржали су кинеско руководство (Лиу Шао), бугарско (Живков, Југов и Дамијанов), румунско (Георгију Деж), чехословачко (Новотни), њемачко (Улбрихт, Гротевол и Штоф) и албанско руководство (Енвер Хоџа). Међутим, новоизабрани први секретар ПУРП Владислав Гомулка и пољски премијер Јосеф Цзранкиевич нису се сагласили са таквим мјерама током састанка са Хрушчовом и члановима Президијума ЦК КПСС Маљенковим и Молотвом у Бресту 1. новембра 1956. године. Хрушчов и Маљенков су већ наредног дана отпутовали на Брионе, оче-

⁶⁴ Љ. Димић, *н.дј.*, стр. 54.

⁶⁵ Декларација Владе Совјетског Савеза од 30. октобра 1956. године „О принципима развоја и даљем јачању пријатељства и сарадње између Совјетског Савеза и других социјалистичких земаља“, објављен у дневним листовима *Правда* и *Извјестија*, 31. октобар 1956. (Цитат из Kisinger, *н.дј.*, стр. 498).

⁶⁶ Мићуновић, *н.дј.*, стр. 175.

⁶⁷ Vogetic, str. 68, Csaba Bekes, *The 1956 Hungarian Revolution and World Politics, Institute for the History of the 1956 Hungarian Revolution Budapest, Hungary Working Paper No. 16, Woodrow Wilson International center for Scholars, Cold War international history project*, Washington D.C., Septembar 1996 str. 11.

кујући, према ријечима Хрушчова, да ће ти разговори бити још компликованији, али десило се супротно.⁶⁸

Брионски сусрет Тито – Хрушчов

Хрушчов је затражио хитан „инкогнит“ састанак с Титом у вези са ситуацијом у Мађарској. Тито је Хрушчова и Маљенкова примио на Брионима, гдје су стигли преко Пуле ноћу 2. новембра 1956. Вељко Мићуновић описује ситуацију за вријеме разговора као необичну, без преводиоца и записничара. С југословенске стране били су Тито, Ранковић, Кардељ и Мићуновић. Карактеристично је да руска амбасада није била укључена, мада је припремила долазак. Хрушчов је инсистирао на интервенцији, истичући да развој догађаја у Мађарској скреће у контрареволуцију, да се ради о рестаурацији капитализма, те да би Запад, уколико би Москва попустила сматрао да је она слаба и то искористио. Тон сусрету је ипак давала чињеница да је совјетска страна већ донијела одлуку о интервенцији и да мађарско питање представља као „заједничку ствар“. Хрушчов је сматрао да је вријеме за интервенцију „право“ и да су Енглеска, Француска и Израел „заглибили у Египту као ми у Мађарској.“ Он је сматрао да ће совјетска интервенција проћи уз мању буку због глобалне преокупираности суецком кризом.⁶⁹ Потврдио је да су Јанош Кадар и Ференц Миних пребјегли код њих и намјеравају да Миних буде предсједник владе. Сматрајући да војна акција мора бити праћена политичким рјешењем, југословенска страна је инсистирала на формирању револуционарне народне владе Кадара а не Миниха, бившег мађарског амбасадора у Београду и Москви. Тито је критиковао стаљинизам као узрок ситуације у Мађарској, а улогу Микојана и Сулова оцијенио као негативну⁷⁰

Чудни тајни састанак се завршио без записника, без заједничке изјаве. Једина свједочења о том догађају су мемоари југословенског амбасадора Вељка Мићуновића и Никите Хрушчова, те југословенска службена забиљешка сачињена неколико дана касније, по Мићуновићевом сјећању, која се чува у архиву Јосипа Броза. Мићуновићева забиљешка нема помена о томе да ће Југославија пружити азил Нађу и другим мађарским политичарима са породицама.⁷¹

⁶⁸ Leonid Gibjanski, *n.dj.*, str. 151-170; Csaba Bekes, *n.dj.*, str.12.

⁶⁹ Архив Јосипа Броза Тита, КПП, I-3a /1-2 Биљешка о разговорима југословенске и совјетске делегације (цитат из. Александар Животић, Југославија и суецка криза 1956-1957. Инис, Београд 2008, стр. 237).

⁷⁰ В. Мићуновић, *n.dj.*,стр. 156-164, И. Ивањи, *n.dj.*, стр. 38-45, Јб. Димић, *n.dj.* стр. 55-56.

⁷¹ *Ибид.*

Кардељ у својим мемоарима нуди сљедећу верзију: „О овим догађајима нећу говорити, јер је о томе доста говорено и писано. Оно о чему би можда само још нешто требало рећи јесте судбина Имре Нађа. Он је затражио азил у нашој Амбасади. Прије него што је наше руководство заузело дефинитиван став о тој молби, Имре Нађ је већ дошао у нашу амбасаду и наш амбасадор га је примио, односно пружио му је азил. Отворено говорећи, помало сам се плашио те наше одлуке, јер сам био увјерен да војска која је имала главну ријеч у Мађарској неће попустити пред дипломатским правилима о азилу. Јанош Кадар је вјероватно хтио да спријечи крвави обрачун, па је зато предложио интернацију Имре Нађа у Румунију. Али, по свему судећи, изгледа да Кадар није имао довољно снаге да оствари тај приједлог.“⁷²

Тако је Тито, прихватајући совјетску оцјену о неопходности војне интервенције у Мађарској, Југославију претворио у саучесника у акцији која је била супротна начелима мирољубиве коегзистенције и постулатима на којима се заснивала (нова) југословенска спољнополитичка оријентација. Иако је совјетска страна већ донијела одлуку о војној интервенцији и била одлучна да је спроведе независно од подршке Југославије, југословенско одобравање примјене силе ради рушења легитимне владе која је уживала безрезервну подршку народа, озбиљно је поткопало углед Југославије у свијету.⁷³

Због Титовог страха да промјене у Мађарској могу промијенити и дестабилизovati друштвено-политички систем у Југославији, као и могућности да се Мађари у Војводини поведу за примјером из Будимпеште, Тито се сагласио са совјетском акцијом чиме би задобио повјерење Совјетског Савеза и задржао престижност југословенског примјера у земљама народне демократије, а и на Западу. За југословенско руководство је било у цјелини неприхватљиво увођење вишепартијског система и рушење монопола комунистичке партије у друштву. Рестаурација буржоаског система у сусједној држави би неминуовно подстакла и сличне захтјеве у Југославији. Југословенско руководство се окренуло против Нађа процјењујући да је једино рјешење мађарске кризе његово уклањање са политичке сцене.⁷⁴

Југословенска подршка планираној совјетској интервенцији укључивала је и обавезу Југославије да се ангажује на добровољном повлачењу Имре Нађа са функције премијера и да подржи акције усмјерене на формирање нове Револуционарне радничко - сељачке владе.⁷⁵ Тај

⁷² Едвард Кардељ, *Борба за признање и независност нове Југославије 1944-1957*, Државна zaloжба Словеније, Љубљана и Радничка штампа, Београд, 1980, стр. 148

⁷³ Д. Богетић, *н.дј.*, стр. 66-67.

⁷⁴ Архив Југославије, ЦК СКЈ, 507/IX-75/1-37, Богетић, *н.дј.*, стр. 65.

⁷⁵ В. Мићуновић, *н.д.*, стр. 161.

чин би омогућио легитимитет новој влади устоличеној совјетском војном акцијом, а Тита једноставно учинио одговорним за наступајуће догађаје. Још није јасно јесу ли амбасадор Солдатић и његови сарадници у Будимпешти доиста нешто чинили у том смјеру. Поуздано се зна да је Савезни секретаријат са иностране послове дао сагласност Солдатићу за издавање азила члановима мађарске владе, дође ли до „антикомунистичких погрома.“⁷⁶ Солдатић је о томе 2. октобра разговарао са Золтаном Сантом, Нађевим сарадником.⁷⁷

Значај акције уклањања Имре Нађа из матице догађаја обје стране су тумачиле потребом умањења жртава и непотребног проливања крви.⁷⁸ Међутим, мотивација за реализацију таквог плана произилазила је из других, не толико хуманих разлога. Југословенско руководство је на тај начин покушало да умањи штету нанесену његовом престижу у земљи и свијету због подршке совјетској војној интервенцији, а Совјети су у томе видјели могућност да се ослаби отпор њиховој акцији у Мађарској и олакша устоличење нове владе подређене њиховој контроли.⁷⁹

Нова влада Јаноша Кадара и друга совјетска интервенција

На сједници совјетског Политбироа одржаној 3. новембра 1956. године, којој присуствују Хрушчов и Маљенков после сусрета са Титом, одлучено је да се Кадар постави за предсједника владе. Кадар потом представља програм који се заснива на „одбрани народне демократије и социјалистичких тековина пријатељства са СССР-ом и свим социјалистичким земљама, а и на сарадњи са свим земљама које воле мир.“⁸⁰

Кадар и његови саговорници објављују врло кратко саопштење: „Доље потписани Антал Апро, Јанош Кадар, Иштван Коча и Ференц Миних, министри, чланови бивше владе Имре Нађа објављују да су 1. новембра 1956. године прекинули сваку везу с том владом, иступили из владе и подузели иницијативу за стварање Мађарске револуционарне радничко-сељачке владе.“ Четвртог новембра ће објавити и састав своје нове владе и вратиће се у Будимпешту под заштитом совјетских тенкова.⁸¹

⁷⁶ Леонид Гибјански, *н.д.*, стр. 164.

⁷⁷ Јаковина, *н.д.*, стр. 105.

⁷⁸ В. Мићуновић, *н.д.*, стр. 161.

⁷⁹ Д. Богетиц, *н.д.*, стр. 69.

⁸⁰ И. Ивањи, *н.дј.*, стр. 160.

⁸¹ John.P.C.Mathews, *Explosion, The Hungarian Revolution of 1956*, New York, 2007, str. 368.

„Друга“ совјетска интервенција је започета 4. а завршена 10. новембра 1956. године, када је и угушен мађарски устанак против стаљинизма. Из извјештаја маршала Жукова види се да су совјетске јединице после тешких борби сломиле отпор устаника и опколиле најважније гарнизоне мађарске војске, од којих су многи положили оружје без озбиљнијег отпора. Жуков лично потписује извјештај да је у операцијама погинуло 377 припадника совјетске армије, те да је разоружано 35.000 Мађара, не наводећи број погинулих и рањених Мађара.⁸²

Послије снажне совјетске интервенције у Мађарској у рано јутро 4. новембра 1956. године, Нађ је, супротно југословенским инструкцијама, објавио проглас преко мађарског радија којим осуђује совјетску акцију као незакониту. Од тог момента у први план избијају драматични догађаји везано за људски аспект трагичне судбине и окончање политичке каријере актера за ослобађање од совјетске доминације и антинародног репресивног режима.⁸³

Крива око азиланата у југословенској амбасади

Схвативши неминовност совјетске војне интервенције и одсуство спремности Запада да енергичније одговори на апеле, Имре Нађ, Геза Лошонци, Донат, неки њихови наближи сарадници и чланови породица (укупно 42 особе) се склањају у југословенску амбасаду с образложењем да им пријети „опасност од контрареволуционарних, терористичких група.“ Почиње један од најконтроверзнијих момената југословенско-мађарске трагедије тога октобра.⁸⁴

Ко је у име кога затражио спас, зашто је одобрен и искоришћен, да ли је дио совјетско-југословенске завјере, као што тврди већи дио литературе о овој теми? На основу депеша између југословенске амбасаде у Будимпешти и Београда и свједочаства о састанку на врху на Бриони-ма (забиљешке Вељка Мићуновића) произилази да су блиски сарадници Нађа (Золтан Санто) у његово име затражили азил, а да га је Београд последице извјесног колебања одобрио. Међутим, зборник под насловом „Топ сецрет“ и под насловом „Мађарско-југословенске везе 1956. године“ штампан на основу архивског материјала који је у Београду 27. фебруара Стипе Шувар предао тадашњем генералном секретару Мађарске партије Карољу Гросу, који се чувају у архиву мађарског Министарства иностраних послова, наводи се да су у вези са Имре Нађом „Југословени поступали у хармонији са совјетском политиком,“ чиме се сугерише

⁸² И. Ивањи, *н.дј.*, стр. 174-176.

⁸³ Богетић, *н.дј.*, стр. 69.

⁸⁴ J. P.C. Mathews. str. 443. Богетић, *н.дј.*, стр. 69.

да су Нађ и остали били намамљени да дођу у југословенску амбасаду да би на тај начин били удаљени из активне политике.⁸⁵

Депеша из Београда којом је саопштено одобравање уточишта од 3. новембра, веома кратко каже: „Лично Солдатићу - У вези с разговором вођеним са Санто Золтаном саопштите му – примамо их.“ Цијела игра око Нађа ће се показати као изговор. У дебати која ће формално започети између Београда и Кадарове владе, испоставиће се да се водила у ствари између СССР-а и Југославије.⁸⁶

Остаје велика дилема зашто се Нађ и група одлучила да потражи заштиту баш у југословенској амбасади. Кратка порука послата из Београда не даје одговор на питање са каквим је аргументима југословенска влада то учинила. Остаје наслућивање да је одлуку донио директно Тито, ослањајући се на разговоре са Хрушчовом на Брионима 2-3. новембра, о којима већи дио апарата није ништа знао. Недостатак комплетнијих сазнања о брионском састанку омогућава интерпретације доцнијих коментатора које су посебно неповољне по Тита и југословенску политику.

Тито је, преузимајући обавезу ангажовања на добровољном повлачењу Имре Нађа са функције предсједника владе, намјеравао да искористи чињеницу да се Имре Нађ, преко својих посредника, обратио југословенској амбасади у Будимпешти за добијање азила. Југословенска влада му је сугерисала да се у једној изјави огради од актуелног антикомунистичког и антисовјетског курса у Мађарској, што би практично значило његово повлачење из владе и осуду њеног политичког дјеловања. Ту сугестију мађарски лидер није био спреман да прихвати.⁸⁷

Веома брзо пошто су Нађ и остали ушли у југословенску амбасаду, руски тенкови и оклопна кола опколили су зграду и ставили је под потпуну блокаду. Руси су жељели да Нађ да оставку и призна Кадарову владу да би се тиме добила легитимност, а то је управо оно што он није никако хтио. У југословенској депеши упућеној амбасади у Будимпешти 4. новембра, Ранковић истиче да Југословија не условљава пружање азила давањем изјаве, као и настојање да се група пребаци у Југославију. Међутим, из Ранковићеве кореспонденције са југословенском амбасадом од 5. новембра већ се помиње закасњелост Нађове изјаве, а тенкови пред амбасадом „обезбјеђују амбасаду у којој се налази група мађарских другова.“⁸⁸

⁸⁵ И. Ивањи, *н.дј.*, стр. 166-173.

⁸⁶ И. Ивањи, *н.дј.*, стр. 178-180, J. P.C.Mathews, *н.дј.*, стр. 469-471.

⁸⁷ Богетић, *н.дј.*, стр. 68; J. P.C.Mathews, *н.дј.*, стр. 469-470.

⁸⁸ И. Ивањи, *н.дј.*, стр. 182-184

После 4. новембра главна тема у југословенско - совјетским и југословенско мађарским односима постала је судбина Нађа, поготову с обзиром на ситуацију на Блиском истоку. Између двије владе и два централна комитета Југославије и Мађарске почела је жива преписка о Нађовој субини. У Будимпешту је послат државни подсекретар за иностране послове и високи партијски функционер Добривоје Видић. Совјети су енергично одбили варијанту да се Нађу омогући одлазак у Југославију уз гаранцију да одатле неће полтички дјеловати против нових власти у својој земљи. Друга варијанта је подразумевала да се Нађу и свима који су се склонили у амбасаду да писмена гаранција да неће бити позвани на одговорност за учешће у догађајима од 23. октобра до 4. новембра.⁸⁹

На састанку Савјета безбједности 4. новембра, предсједник Савјета је изнио трагичну ситуацију у Будимпешти, као и апел Нађа у ком подсећа на депешу мађарске владе од 2. новембра. Амерички представник је поново поднио резолуцију у којој је осуђена совјетска интервенција и позване совјетске трупе да повуку своје снаге из Мађарске. Југословенски делегат није гласао за резолуцију САД.⁹⁰

Опкољена руским тенковима, с Нађом и његовим друговима у згради амбасаде, југословенска дипломатија се нашла у веома тешкој ситуацији. Пред властитом јавношћу и Западом изручење је било равно издаји, док је Хрушчов јасно рекао 5. новембра како би одлазак Нађа у Југославију био знак солидарности с контра-револуционарима и нанио „непоправљиву штету билатералним односима.“⁹¹

Видјевши да је подржавајући војну интервенцију у Мађарској већ предалеко отишао у попуштању СССР и да мора наћи излаз ситуације који је обострано прихватљив и који неће водити даљој ерозији његовог личног дигнитета, Тито је 8. новембра 1956. године послао писмо Хрушчову, у коме у име ЦКСКЈ изражава разочарање југословенских комуниста, које је „дубоко погодило помањкање разумијевања СССР-а“ и предлаже амнестирање Нађа и осталих и њихов несметан повратак кућама.⁹² На то је Хрушчов одговорио предлогом да Нађ и члан његове владе Геза Лошонци буду пребачени у Румунију, а остатак групе би, уколико потпише лојалност Кадаровој влади, могао остати у Мађарској.⁹³

Пошто је такав предлог био неприхватљив за Југославију, преговори су пребачени на ниво Београда и Кадарове владе. Међутим, Титов

⁸⁹ И. Ивањи, *н.дј.*, стр. 196-199.

⁹⁰ Др. Ј. Јовановић, *н.дј.*, стр. 243.

⁹¹ Л. Гибјански, *н.дј.*, стр. 165.

⁹² Архив Југославије, ЦК СКЈ, 507/IX, 119/1-78, Д. Богетић, *н.дј.*, стр. 70.

⁹³ В. Мићуновић, *н.дј.*, стр. 178.

говор у Пули од 11. новембра 1956. године, објављен 16. новембра, био је очигледан покушај дистанцирања од совјетске политике у Мађарској, карактеришући кризу као последицу совјетске подршке стаљинистичком режиму Ракоши – Гере, која је и условила совјетску интервенцију 24. октобра и која је „апсолутно погрешна.“⁹⁴ Из Броза је говорио ригидни комунизам, обложен осјећајем за прагматичност.⁹⁵

Оштром реакцијом совјетског руководства на отворену критику Београда је започињао други сукоб Југославије и СССР-а у послеријатној историји односа двије земље. Терет критика је поднио југословенски амбасадор Мићуновић који је био изложен бујици тешких оптужби од Хрушчова и његових сарадника 17. новембра у Москви. Југословенско руководство је упозорено да ће на овај напад бити адекватно одговорено, али да се неће ићи на промјену односа по државној него по партијској линији.⁹⁶ Москва је источноевропским партијама упутила поруку да су Југословени одговорни за трагедију у Мађарској таквим тоном, као да ју је Београд изазвао. „Када је ријеч о борби против империјалиста,“ урлао је Хрушчов љутито, „сви смо ми стаљинисти!“⁹⁷

Нађ из принципијелних разлога није хтио да формално поднесе оставку, јер је сматрао да је на силу смијењен, а за Кадара је сматрао да није свој човјек него да поступа по руским директивама. Кадар, односно Руси су пак сматрали да је Нађ затражио азил усљед бјекства од „надлежности мађарске револуционарно-сељачке владе.“⁹⁸

Ради објашњења цијеле ствари Револуционарној радничко-сељачкој влади Народне Републике Мађарске Јаноша Кадара, Влада ФНРЈ упућује писмо 18. новембра 1956. године у коме наводи да „нема апсолутно никакве везе с оваквом или онаквом дјелатношћу групе Имре Нађа, као ни са догађајима у Мадјарској, она је једино заинтересована да се нађе споразумно и пријатељско рјешење по питању азила и тражи писмену гаранцију да мађарски азиланти могу слободно да напусте југословенску амбасаду и врате се својим домовима уз гаранцију за личну безбједност.“⁹⁹ Мађари су писмом Савезном извршном вијећу, на руке Едварда Кардеља, 21. новембра одговорили да... „У интересу окончања ствари мађарска влада ... овим путем понавља више пута усмено дату изјаву да према Имреу Нађу и члановима његове групе не жели примијенити казну због прошлих дјела. Примамо к знању, да на овај начин

⁹⁴ Josip Broz Tito, *Govori i članci, knj. XI, Zagreb 1959- 1987*, str. 228-230.

⁹⁵ Т. Јаковина, *н.дј.*, стр. 106.

⁹⁶ Мићуновић, *н.дј.*, стр. 184-187.

⁹⁷ Jules Archer, *Red Rebel, Tito of Yugoslavia*, New York, 1969, str. 161.

⁹⁸ И. Ивањи, *н.дј.*, стр. 201.

⁹⁹ И. Ивањи, *н.дј.*, стр. 181; АЈ, ЦК СКЈ, 507/IX, 75/1-37; Д. Богетић, *н.дј.*, стр. 71; J. P.C. Mathews. *н.дј.*, стр. 470.

престаје азил пружен групи; они ће напустити југословенску амбасаду и слободно отићи својим кућама.¹⁰⁰

Нађ је са својим друговима потписао изјаву да амбасаду напушта добровољно. Међутим, одмах по изласку из амбасаде, два руска војна возила су зауставила аутобус са Мађарима и, истјеравши југословенску пратњу, похапсила их и са члановима њихових породица пребацила их у Румунију.¹⁰¹ Југословенске протесте због кршења споразума, мађарска влада је одбацила, понављајући тезу о мијешању Југославије у њене унутрашње ствари и одбивши сваку расправу на ту тему, истакла да то питање „треба сматрати окончаним“.¹⁰² Двадесет година касније амбасадор Солдатић је казао да му се атмосфера на дан изласка Мађара из зграде амбасаде 22. новембра није свиђала, иако је стекао дојам да је Кадар током преговора био искрен.¹⁰³

Поновно захлађење југословенско - совјетских односа

Тито је у писму Хрушчову од 3. децембра 1956. године¹⁰⁴ протествовао због насилног одвођења мађарских комуниста у Румунију, док је много оштрији иступ према совјетској политици силе у Мађарској заузео Кардељ 7. децембра 1956. године пред Народном скупштином.¹⁰⁵ Кардељев оштар говор је схваћен као изазов општег анти-совјетског курса у југословенском руководству. Хрушчов је упозорио Мићуновића 12. децембра 1956. године да је то „непријатељски напад на Совјетски Савез у цјелини, на руководство, на систем. Није у питању Мађарска, већ СССР“.¹⁰⁶

Послије пораза мађарске револуције, у Аустрију је побјегло близу 200.000 грађана, иако је једна од заповјести совјетске врховне команде била да се затворе сви путеви у том правцу. Према званичним југословенским подацима, око 20.000 мађарских избјеглица се нашло почетком и у прољеће 1957. године у прихватним центрима широм Федеративне Народне Републике Југославије, која их је послије неуспјелог покушаја затварања државне границе коначно невољно примила. У року од годину и по дана, 16.374 лица су емигрирала на Запад, 2.733 се вратило у домовину, док се свега 600 Мађара интегрисало у југословенску за-

¹⁰⁰ В. Мићуновић, *н.д.*, стр. 93; И. Ивањи, *н.д.*, стр. 202; J. P.C. Mathews, *н.д.*, стр. 470.

¹⁰¹ J. P.C. Mathews, *н.д.*, стр. 470-471; И. Ивањи, *н.д.*, стр. 203-204.

¹⁰² Државна архива савезног МИП-а, Мађарска, стр. пов, ф-50, 420587, цитат из Д. Богетић, *н.д.*, стр. 71-72.

¹⁰³ Т. Јаковина, *н.д.*, стр. 106.

¹⁰⁴ АЈ, ЦК СКЈ, 507/IX, 119/I-83, Д. Богетић, *н.д.*, стр. 72.

¹⁰⁵ Борба 16. новембар 1956.

¹⁰⁶ В. Мићуновић, *н.д.*, стр. 204-206.

једницу, која је материјалну подршку за насталу ситуацију добила веома касно, а свакако и недовољну у поређењу са насталим трошковима.¹⁰⁷

Након интервенције, над Мађарима је спроведена страховита одмазда и у мноштву разних докумената тешко је рећи шта је права истина. Према мађарским подацима погубљено је око 2.000 учесника мађарске револуције. Међутим, мађарски часопис „Мир и социјализам“ 1982. године признаје само 70 погубљења и 5.913 пресуда на казну робије, од тога 2.382 на робију дужу од године дана.¹⁰⁸ Цхарлес Гати, амерички професор мађарског поријекла који је и сам избјегао из Мађарске током догађаја 1956. године, тврди да је на смрт осуђено 229 особа.¹⁰⁹

На II хитном ванредном засједању Генералне скупштине Уједињених нација (од 4. до 10. новембра 1956) совјетска војна акција је оштро осуђена, али након позива за „повлачење без оклијевања“ није успиједило формирање било каквих тијела за концилијацију или међународних трупа. Југославија је подржала предлог да генерални секретар посјети Мађарску, али је одбила да прихвати на свом тлу истражне органе ОУН ради испитивања ситуације у Мађарској, наводећи да би то створило „опасан прецедент.“ Југословенски став који је њен представник Ј. Брилеј изнио у основи је био „компромисан“, то јест у смислу почетних осуда совјетске интервенције, али „не спремности“ за даље заостравање односа са Совјетским Савезом.¹¹⁰

Све више је долазило до паралелног посматрања догађаја на Блиском истоку и у Мађарској. САД и земље Запада су настојале да истакну мађарски проблем, чему су се супротстављали СССР и представници земаља Источног блока. Југославија је сматрала да таквом политиком САД жели да ојача своје позиције у региону и наметне своју хегемонију у оквиру Западног блока.¹¹¹

Совјети су настојали да мађарска збивања максимално искористе. Када већ није било могуће привући Југославију у лагер, накнадно се барем могла због Мађарске нападати да је утицала на те догађаје.¹¹² У писму 10. јануара 1957. године Хрушчов је изнио бројне оптужбе на рачун југословенског руководства, као подстрекача немира у Мађарској,

¹⁰⁷Катарина Ковачевић, *Мађарске избеглице у Југославију 1956-1957. године, Токови историје 2003, бр. 1-2*, стр. 91-124.

¹⁰⁸И. Ивањи, *н.дј.*, стр. 207.

¹⁰⁹Charles Gati, *Hungary and the Soviet bloc* (Durham, NC: Duke University Press, 1986), стр. 127-155.

¹¹⁰Др. Ј. Јовановиц, *н.дј.* стр. 245.

¹¹¹Александар Животић, *Југославија и суецка криза 1956-1957.*, Инис, Београд 2008, стр. 269.

¹¹²Т. Јаковина, *н.д.*, стр. 110; Dušan Bilandžić, *Historija Socijalsitičke Federativne Republike Jugoslavije, Glavni procesi*, Školska knjiga Zagreb, 1985. стр. 218-219.

пропагирањем сопственог пута у социјализам, оптужујући га за потпуно другачији став током тајних преговора на Брионима уочи совјетске интервенције у Мађарској.¹¹³ Маргинализујући активности на политичкој сарадњи са Југославијом, СССР је покушао да у други план потисне негативан утицај југословенског примјера на сусједне земље социјалистичког лагера, који се појачавао упоредо са интензивирањем југословенско-совјетског заостравања, док је Југославија час одбрамбеном, час офанзивном политиком покушала да амортизује пад свог престижа због држања према збивањима у Мађарској и докаже да се није промијенио њен спољнополитички курс, за шта је оптуживана у појединим круговима на Западу.¹¹⁴

Неки кругови у Сједињеним Државама били су разочарани југословенском политиком према збивањима у Мађарској. Бијела кућа, ипак, није била незадовољна. Они су знали да Тито не може пристати ни на шта више од онога што је већ постојало у Југославији.¹¹⁵ Ајзенхауер је препознао улогу коју је Тито имао на развој догађаја у Источној Европи. У писму Титу 12. новембра 1956. године каже: „Заслуге за многе позитивне догађаје, сигуран сам, могу се приписати Вашим напорима, које сте, како разумијем, уложили у Београду 1955. године и Москви 1956. године да убиједите совјетске лидере да се ангажују на политици немијешања у унутрашње ствари других земаља. Овакав тренд је, чини се, отварао могућност стварања бољих услова у Источној Европи, док их није поништила бескрупулозна и свеопшта интервенција у Мађарској.“¹¹⁶

Погубљење Нађа и реакција југословенске политике

Руси су сматрали да би присуство Нађа у Мађарској било стална пријетња и опасност за смирење како су га они замислили.¹¹⁷ Према службеном саопштењу које је у Мађарској објављено, Имре Нађ је погубљен 16. јуна 1958. године, заједно са Пал Малетером, Миклос Ги-

¹¹³ Архив Југославије, ЦК СКЈ, 507/ИХ, 119/И-92, Д. Богетић, *н.дј.*, стр. 72-73.

¹¹⁴ Д. Богетић, *н.дј.*, стр. 73.

¹¹⁵ У писму Титу, Ајзенхауер са жаљењем констатује да Југославија није била у могућности да заузме став у Уједињеним нацијама око појединих фаза совјетске репресије над мађарскион народом. Он је ипак поздравио подршку коју је Југославија дала акцији Уједињених нација којом се захтијевало моментално повлачење совјетских трупа из Мађарске. (Ајзенхауерово писмо Титу, *The Papers of Dwight David Eisenhower, The Johns Hopkins University Press, Volume 17, part 11. chapter 22*, стр. 2384).

¹¹⁶ Ајзенхауерово писмо Титу, *The Papers of Dwight David Eisenhower, The Johns Hopkins University Press, Volume 17, part 11. chapter 22*, стр. 2383.

¹¹⁷ В. Мићуновић, *н.дј.*, стр. 202.

месијем и Јожефом Силађијем. Даљња петорица су осуђени на временске казне од пет година до доживотног затвора.¹¹⁸ Мићуновић, међутим, запажа да „има претпоставки да је Нађ био раније погубљен или да је подлегао за вријеме истраге, али да је вијест о томе објављена тек сада.“¹¹⁹

Објављивањем вијести мађарског Министарства правосуђа о погубљењу Имре Нађа и тројице чланова његове владе 17. јуна 1958. године, био је нови повод за заоштравање не само југословенско-мађарских, него и односа СКЈ са већим дијелом комунистичких партија из Европе и свијета.¹²⁰ Југословенско руководство је оптужено да се мијешало у унутрашње ствари Мађарске и да је подстицало групу Имре Нађа на побуну и рушење државног поретка.¹²¹ У западној штампи се све више постављало питање да ли је егзекуција повезана са ескалацијом југословенско-совјетског сукоба и са намјером Москве да застраши југословенско руководство и руководства осталих социјалистичких земаља у контексту евентуалног даљег оживљавања самосталног пута у социјализам.¹²² У том контексту је амерички државни секретар Далес на конференцији за штампу, на питање да ли погубљење Нађа има везе са актуелним југословенско-совјетским спором, одговорио: „Могло би да има везе и можда је наговјештај предсједнику Титу да, ако не буде покорнији, и он може, прије или касније, доживјети исту судбину.“¹²³

Оптужбе земаља чланица социјалистичког лагера о политичкој активности Имре Нађа на његовом суђењу тешко су погађале Београд: национални комунизам, улога југословенске амбасаде у надахњивању оружаног отпора и прије и после стварања нове владе, издавање илегалног листа, итд.). У име Државног секретаријата изјаву је одмах дао Јакша Петрић, наводећи како то „представља ново, забрињавајуће смишљено заоштравање у склопу кампање која се води против наше земље.“¹²⁴ Такође пада у очи чињеница да Кадар и његови сарадници нису били склони антијугословенској кампањи ни у ранијем периоду (када је КПСС озбиљно оспоравао Нацрт програма СКЈ)¹²⁵, а после сусрета Тито-Кадар у Карађорђеву 27. марта 1958. ти односи су крену-

¹¹⁸ Мићуновић, *н.дј.*, стр. 463.

¹¹⁹ Мићуновић *н.дј.*, стр. 464.

¹²⁰ Д. Богетић, *н.дј.*, стр. 199-200.

¹²¹ Борба, 24. јун 1958.

¹²² Д. Богетић, *н.дј.*, стр. 200.

¹²³ J. Cambell, Tito's Seperate Road, 42-43; Elie Ebel, "Soviet Said to Bid Yugoslavia Obey or Face Penalty," New York Times, 12 May 1958, 1, 5; DSB, 7 July 1958, 39:7 (L. M. Lis, *н.дј.* str. 230-231).

¹²⁴ Т. Јаковина, *н.дј.*, стр. 109.

¹²⁵ Бранко Петрановић, *Историја Југославије 1918-1978, Нолит Београд, стр. 551-553.*

ли узлазном путањом.¹²⁶ За Русе је посебно било важно Гомулкино изјашњење у прилог погубљењу Нађа, у говору 28. јуна 1958. који је московска „Правда“ пренијела 30. јуна. Оно је било драгоцјеније него иступање било које земље лагера против Југославије, јер је као својевремена жртва Стаљинове политике и противник Информбироа, уживао репутацију „пријатеља Југославије“ више него што би се то могло рећи за било којег другог вођу лагерских комунистичких партија.¹²⁷ Покрећући питање погубљења у разговорима са Хрушчовом, Мићуновић приговара „да је Нађ политички све мање значао у Мађарској; они су га сада физички ликвидирали, а политички васкрснули.“¹²⁸

Међународне импликације кризе у Мађарској

Пошто је побуна у Мађарској брутално угушена, поставило се питање да ли је одлучнија и вјештија западна дипломатија могла да је предуприједи. Амерички политичари нијесу били спремни да ризикују животе својих грађана ради рјешавања кризе која није директно угрожавала америчку националну безбједност, без обзира што се то косило с њиховом савјешћу. Послије револуције, Ајзенхауерова администрација се нашла на удару критика западне штампе због оптужби да је прво подстицала мађарско незадовољство, а потом их оставила на цједилу.¹²⁹ Совјетски Савез је, уводећи крвави мир и осуђујући бројне побуњенике,¹³⁰ очигледно био спреман да се изложи већим ризицима да би очувао своје позиције у Европи него што су Сједињене Државе биле спремне да се одупру у име ослобођења Мађарске.

Југословенско ангажовање током суецке кризе довело је до драстичног погоршања односа са Великом Британијом и Француском. Основна линија југословенске политике по том питању поклапала се са настојањима СССР да изврши снажан продор на овом простору па је у комбинацији са претходним југословенско-совјетским настојањима на плану нормализације међусобних односа током 1955. и 1956. године, југословенски став током суецке кризе дјеловао као додатни импулс у процесу међусобног политичког приближавања. Ипак, то зближавање није могло да отупи оштрицу југословенског неслагања са совјетском интервенцијом у Мађарској током новембра 1956. године, што је

¹²⁶ Д. Богетић, *н. дј.*, стр. 200-201.

¹²⁷ В. Мићуновић, *н. дј.*, 473.

¹²⁸ В. Мићуновић, *н. дј.*, 465.

¹²⁹ David James Marchio, „*Rhetoric and Reality: The Eisenhower Administration and Unrest in Eastern Europe, 1953-1959*” (Ph.D. diss., American University, 1990), стр. 24.

¹³⁰ Radovan Vukadinović, *Међународни односи од хладног рата до глобалног поретка*, Zagreb 2001, стр. 435.

имало низ последица на укупан интензитет југословенско-совјетских односа.¹³¹

Суецка криза је подстакла арапске земље и лидере несврстаних земаља, као што су биле Индија и Југославија, на жестоку критику Велике Британије и Француске. Међутим, када је у питању била Мађарска, исте те земље нису биле вољне да коментаришу совјетске поступке, а камоли да их осуде у Уједињеним нацијама.¹³² Југословенска дугорочна безбједносна политика се заснивала на очекивањима да ће доћи до ерозије блокова и окончања хладног рата, као и увјерењу да ће све више земаља у својој борби за независност, усвајати политику несврставања и неповезивања са било којом супер силом у хладноратовској констелацији.¹³³

Епилог мађарске кризе

Нема сумње да је тајно суђење и егзекуција Имре Нађа и његових сарадника послје 4. новембра 1956. утицала на погоршање југословенско-совјетских односа. Југословенско руководство је пристало на сарадњу са Совјетима ради елиминације ове групе из политичког живота Мађарске како би помогли обнављању уздрманог комунистичког система. Међутим, Тито је цијенио да је давање политичког азила Нађу и његовим сарадницима у југословенској амбасади у Будимпешти само тренутно рјешење. Надао се да ће сређивањем ствари они бити рехабилитовани и имати удјела у креирању мађарске политике. Идеја је била да, ако се Нађ врати на власт, национал – комунистичка политика, пријатељски окренута према Титу, коју је Нађ спроводио прије октобра 1956. године била би до неког нивоа уграђена у нови политички систем. Ипак, компромис Кадара и Нађа, за који су Југословени сматрали да представља историјски императив, није могао бити реализован у датим околностима, што је значило да је давање политичког азила убрзо ставило Београд у велике неприлике. Заједничке махинације совјетског и мађарског руководства, хапшење и депортовање Нађа и његових сарадника послје добровољног изласка из југословенске амбасаде, ставили су Југославију у неизвјесну ситуацију и промијенили њен имиџ у очима међународног јавног мњења. Југословени нису могли урадити ништа осим да протестују. Случај Нађа није био ништа више осим катализатор тог

¹³¹ Александар Животић, *Југославија и суецка криза 1956-1957.*, Инис, Београд 2008, стр. 315.

¹³² Kissinger, *n.d.*, str. 500-501.

¹³³ Alvin Z. Rubenstein, *Yugoslavia and the Nonaligned World*, Princenton Univesrity Press, 1970, str. 77.

процеса, јер је погоршање дипломатских односа првенствено била посљедица чињенице да су Совјети схватили да се Југословени никада неће вратити у совјетски блок, и што је још било горе са московске тачке гледишта, Југославија је преузимала све активнију улогу у несврстаном покрету.¹³⁴

За Совјетски Савез, Мађарска револуција је значила накратко заустављање процеса дестаљинизације. Тврдорукаши у совјетском руководству су, узимајући мађарски примјер, накратко били у прилици да зауставе даљу либерализацију. Међутим, након обрачуна са „анти-партијском групом“ у љето 1957. године, Хрушчов је наставио мјере започете на XX конгресу. Коначни резултат догађаја у Мађарској из 1956. године био је напуштање било каквих идеја које су још увијек постојале у Источној Европи да се револтом могло ослободити совјетских стега. Пасивност Запада, бруталност совјетске интервенције, и на крају ирационално велики степен одмазде, све то заједно допринијело је рушењу такве илузије.¹³⁵

Устанак у Мађарској су покренуле реформско-комунистичке снаге, без јасне визије шта желе. Имре Нађ је више размишљао о реформама комунистичког система, него да он буде њихов покретач или теоретичар. Москва је била затечена развојем догађаја у Мађарској од 23. октобра, а Хрушчов се борио за пуну превласт. Не мање затечене су биле и Сједињене Државе. Након револуције, Мађарска недвојбено остаје дио земаља народне демократије, можда због временске повезаности догађаја у Мађарској са онима на Блиском истоку. Југославија је била увучена у замку вјеште совјетске политике из које се ипак извукла. Нађу је приписан терор који су неколико дана спроводиле разне групе по Мађарској. Преовладава оцјена да се претежно радило о устанку за ослобођење од совјетске доминације, а да су све друге појаве биле узгредне. У том контексту треба сагледати улогу Југославије, чије дипломате нису успјеле да изнуде Нађову оставку. Шта је њено руководство учинило свјесно, а шта само неспретно да су га критиковале обје стране, и Москва и западне силе? С једне стране осуђена је да је подржала устанак, па чак и учествовала у његовом разбуктавању, а с друге стране да се вратила у комунистички лагер и издала Мађарску револуцију и њене вође. Досадашње студије још увијек не нуде све одговоре.

¹³⁴Csaba Bekes, *The 1956 Hungarian Revolution and World Politics, Institute for the History of the 1956 Hungarian Revolution Budapest, Hungary Working Paper No. 16, Woodrow Wilson International center for Scholars, Cold War international history project*, Washington D.C., September 1996 str. str.25-26.

¹³⁵C. Bekes, *n.dj.*, str. 26-28.

Zlatko IVANOVIĆ

YUGOSLAV - SOVIET RELATIONS WITH REGARD
TO THE 1956 HUNGARIAN CRISIS

Summary

Normalization of Yugoslav-Soviet relations after the death of Stalin inevitably determined Yugoslav relations with other socialist countries. The new Yugoslav foreign policy established at the beginning of 1950s had an immense influence on other socialist countries of the Soviet camp, in particular Poland and Hungary. The intensification of Yugoslav – Hungarian dialogue initiated by Yugoslav – Soviet reproachment followed the currents of political events in Hungary (Imre Nagy vs. Matyas Rakosi and Erno Gero), with Yugoslav leadership actually supporting Nagy. The sheltering of Nagy and his followers in the Yugoslav Embassy in Budapest after Soviet troops brutally crushed the rebellion, Yugoslav-Soviet-Hungarian negotiations about the group departure from the Yugoslav Embassy, and the inter-party negotiations which started after Nagy's abduction, resulted in the repeated worsening of diplomatic relations between Yugoslavia and Soviet Union. The Soviets realized that Yugoslavia would never return to the Eastern block and, still worse from Moscow's point of view, that Yugoslavia would play a more and more active role among the non-aligned states. For United States, Yugoslavia was supposed to serve as a model to be followed by other socialist countries in their efforts to become more liberal and independent from the Soviet Union.

СЈЕЋАЊЕ

на академика Богумила ХРАБАКА*
(11. 01. 1927 - 12. 12. 2010)

ЦРНА ГОРА У АВНОЈСКОЈ ЈУГОСЛАВИЈИ 1945-1966. ГОДИНЕ

ABSTRACT: The paper brings an overview of political, economical and social position of the Socialist Republic of Montenegro within socialist Yugoslavia. Analysis of the main factors powering the movements in mentioned spheres was given according to relevant and available archival sources and press. Special emphasis was given to the role, importance and influence of the Montenegrin cadres upon the federal level, both in the state and party realms.

KEY WORDS: *Montenegro, Yugoslavia, Communist party, Blazo Jovanovic*

Саопштење које доносимо мало је могло бити састављено на архивском материјалу, који се под знаком да је несређен фактички

* Поводом смрти универзитетског професора Богумила Храбака, на овај начин, изражавамо дубоко поштовања према његовој личности и пуној посвећености историјској науци. Захвални смо му за незаобилазан допринос који је као спољни сарадник Историјског института Црне Горе, и као писац бројних текстова у Историјским записима, дао развоју научне историографије о Црној Гори, од средњовјековног периода до најновијег времена.

не издаје. Архив ДСИП-а је консултован до средине 1962. године, а нека партијска грађа пре него што је добила ознаку одлагања, тј. да је несређена, такође је прегледана. Коришћени су објављени извори. Посебно су била корисна издања Савезног статистичког завода. Скупштински записници и необјављена грађа архива Савезне народне скупштине није прелиставана, јер на молбу није дат позитиван одговор. Титоградска Побједа и београдска штампа регистровале су дневна догађања и помогле су да се саставе анкетне прологомене. Обухваћени период није мали, није мањи од трајања Краљевине СХС-Југославије и омогућио је да се сагледа развој ствари.

Најпре ћемо дати неке енциклопедијске податке о Црној Гори у склопу југословенске федерације. Република је обухватала 13.967 км² и тиме 5,4% површине државе. У односу на границе установљене у Лондону 1913. године, Црна Гора је изгубила Метохију (Хвосно немањићког периода) која се никад није налазила у саставу Црне Горе нити је ту дотад живело црногорско становништво. С друге стране, без натезања Ђуро Пуцар се сагласио у име Босне и Херцеговине да Херцег-Нови (и околина) који је током прошлости увек припадао Херцеговини, припадне Црној Гори. Таквом рокадом Црна Гора је више добила него што је изгубила, иако је квадратура добитка нешто мања.

Федерална Црна Гора имала је 1. марта 1945. године 365.625 становника са 26,4 житеља на км². Тридесетог јуна 1954. Црна Гора је бројала 434.000 становника, са 31,4 житеља на км². Увећање је било и механичко због довођења радне снаге за Никшићку жељезару и друге индустријске објекте. Пораст популације био је висок од 1921. до 1940. године, а отад је увећање било нешто умереније. Према националном саставу, у попису од 30. марта 1953 - 366.000 пописаних су се изјаснили или били уписани као Црногорци (од 419.625 становника укупно), 12.000 као Срби, 10.000 као Хрвати, 1000 Словенци, 600 као национално неопредељени, 23.000 као Арбанаси; међу национално неопредељене уврштени су и остали Словени. На 1000 мушкараца (1945) долазило је 1293 жена, али већ 1953. само 1075. Старосна структура је 30. марта 1953. показивала следеће односе: деца до 4 године — 14,3%, деца 5-9 година и 11-14 година - 11,8%, омладина 15-19 година -10,7%, од 30. до 34. године -5%, од 40.-44 године -5,2%, са 60 и виш година -6,9%. Црна Гора је имала највише старог становништва у ФНРЈ. Популација Црне Горе била је млада, јер је већ 1929. сачињавала готово две трећине (63,8%). Становништво је најгушће било насељено на Приморју и у Зети, а најређе у бившем херцеговачком делу Републике, са Никшићем и Дробњаком. Прираштај становништва показивао је обрнуту пропорцију: највише деце рађало се у зони Пљеваља, Бијелог Поља, Бе-

рана и у области Никшића, а најмање у Боки Которској, око Цетиња и у Дробњацима. Густина становништва у Приморју постигнута је досељавањем из осталог дела Републике.

Према попису становништва, 1961. године Црна Гора је имала 471,894 житеља, од којих 383.988 Црногораца, 14.087 Срба, 10.664 Хрвата, 30.665 Муслимана, 25.803 Арбанаса итд. У исто време Црногораца је било у Србији 104.753, у Хрватској 7465, у Босни и Херцеговини 12.828 итд. Тада је у Црној Гори 34,2 људи живело на км² а у осталој Југославији 72.¹ Тридесет првога марта 1961. у Југославији је живело 518.000 Црногораца (или 2,5% укупне популације). У Црној Гори Црногорци су сачињавали 61,7%, Срби 7,5%, Муслимани 13,3%, Арбанаси 6,7%, а Југословена било је 10.943. У Србији Црногорци су сачињавали 1,5%, на Космету 2,5%.² У Србији је, дакле, живела готово четвртина Црногораца. Срија је била најсигурнија имиграциона област за вишак црногорске популације, посебно оне школоване.

Иако мала по површини, Црна Гора се делила на три субрегије — северну, средњу и јужну. Северна (са око 51 територије Републике и 39% становништва) је располагала са 67% обрадиве земље, поседовала 71% укупне дрвне масе, 70% сточног фонда, а у својој утроби имала је велику резерву угља, олова и цинка и располагала је претежним делом хидропотенцијала Републике. Субрегија је учествовала са 24% основних средстава, запошљавала је 27% радне снаге, имајући чак 43% незапослених. У друштвеном производу пољопривреда је суделовала са 44%. Средишна субрегија, изузев богатих налазишта боксита, имала је знатан део хидропотенцијала, а располагала је и другим природним ресурсима. Ту је живело 41,3% популације, која користи 22,6% сточног фонда и 25,5% дрвне грађе. Средњи део Републике учествује у друштвеном производу са 49,5% односно има 44,8% запослених. Та субрегија представља индустријску зону Републике, у којој је запослено 53,3% индустријског радништва. Она прима вишак становника, нарочито из северног дела Републике. Јужна субрегија располаже природним условима за развој туризма, поморску привреду и неких грана пољопривреде. Тај регион је најразвијенији део Републике. Обухвата 11,2% површине, 19,6% становништва, суделује са 25% у друштвеном производу и запошљава 23,4% популације.³

У току II светског рата окупатори су порушили а савезници избомбардовали 21.000 стамбених зграда и готово исто толико привредних јединица, срушили 80% мостова и изровали путева; без крова се нашла

¹ Савезни завод за статистику, Попис становништва 1961, Београд 1970., 10-11.

² Политика 19. В 1972,7.

³ Развој Црне Горе до 2000. године, Подгорица 1996, 1619-71.

четвртина становништва, 40% ученика остало је без учioniца; неки градови су били скоро порушени (Подгорица, Колашин, Бијело Поље). Све је то требало хитно обновити, како би се створили нормални услови за живот. Није било саобраћаја и саобраћајних средстава. У току 1945, 1946. и првих месеци 1947. године средствима Фонда обнове оспособљено је око 12.000 стамбених зграда. Ратом су упропашћена 24 индустријска предузећа. Током 1947. године закони су омогућили држави да преузме сва индустријска предузећа и све племенске, сеоске и приватне шуме. Већина трговачких радњи и пиљарница прешла је већ првих година народне власти у власништво државе и задруга. Обнова је 1945-46. године изведена домаћим средствима и домаћом радном снагом, пре свега омладинском и народнофронтовском.⁴

Црна Гора је била пасиван крај, без довољно хране и других дневних потреба. Храна је довлачена из Војводине и Србије, камо су се одмах одселиле многобројне породице. Под италијанском окупацијом Црна Гора је знатно боље пролазила него области под немачком окупацијом, али од јесени 1943. немачки освајачи су се појавили и у Црној Гори. То нарочито важи за текстил и неке намирнице новим условима. Они индустријски погони који су могли да се ослободе, производили су без обзира на рентабилитет.⁵ Већ 1945. године Црна Гора је морала тражити дотације да покрије своје расходе. У годинама обнове главна пажња посвећена је обнови стамбеног фонда и саобраћаја,⁶ али се радило и на обради зиратне земље и на пошумљавању голети.⁷ Индустријска производња била је 1946. мања за 30% а 1947. за 10% од оне 1939-40. године.⁸ У прво време шумарству је поклоњена посебна пажња и експлоатација дрвне масе била је поприлична.⁹ Кадрова за политичке послове било је у Црној Гори после рата много, али није било стручних снага за покретање економике.¹⁰ Снабдевање храном и индустријском робом било је стално на дневном реду у Црној Гори.¹¹ Расподела довозених артикала налазила се у средишту пажње, па су се варошани активирали против несавесних трговаца.¹² У погледу откупа житарица и вуне Црна Гора је боље пролазила него друге области државе, које

⁴ Б. Јовановић, Извјештај о политичком раду Покрајинског комитета КПЈ за Црну Гору, Цетиње 1948, 35-38.

⁵ Преглед историје Савеза коинуниста Југославије, Београд 1063, 61.

⁶ Б. Јовановић, Извјештај, 24, 39-40.

⁷ Б. Ковачевић, Комунистичка партија Црне Горе 1945-1952. године, Титоград 1986, 40.

⁸ Р. Вукчевић, Индустријализација и деетатизација Југославије, Титоград 1983, 315.

⁹ Привредна политика владе ФНРЈ. Записници Привредбог савета владе ФНРЈ, I, Београд 1996, 691 (I. III 1949); I, 727 (8. I 1949).

¹⁰ Исто, I, 136 (1949).

¹¹ Исто, 383-83.

¹² Б. Петрановић, Историја Југославије 1918-1978, Београд, 384.

су стално приказиване као богате, од којих се могло стално узимати; Црној Гори су често умањиване обавезе, јер органи власти нису просто намирили обавезе, а истовремено су јој повећавани контингенти шећера, масти и текстила.¹³ Целокупни млинови у Војводини су демонтирани и превезени у Црну Гору, што је рађено и за Албанију.¹⁴

Оно што мора да чуди јесте да Црна Гора није имала довољно радне снаге, и то ни оне најједноставније, кад су (1949) почели радови око Скадарског језера, као и за рад у шумама.¹⁵ Чланови Привредног савета стално су указивали на тоталну пасивност црногорског села. Та се чињеница мање осетила, јер је целокупна југословенска привреда блокадом од средине 1948. године била у стагнацији све до 1953. године.¹⁶ Успеси 1947. године нису се понављали. Тада је извршен највећи део теренских радова на прузи Никшић -Титоград.¹⁷ У таквим условима доходак по глави становника Црне Горе у односу на Словенију (100%) износио је: 1947. г. 43,8%, 1956. -36,3, 1963. -33,5%. У односу на Југославију он је износио: 1947. г. 72,2%, 1956.-66,8%, 1963. -63,3%¹⁸

У политичком погледу, током 1945. године било је још нешто четничких група које су крстариле по Црној Гори, али без могућности да привлаче народ. Приликом избора за Уставотворну скупштину (лл. новембра 1945) 11% %популације је апстинирало.¹⁹ Кампања Информбироа је битније продрмала Црну Гору него друге делове државе, пре свега због ранијих традиционалних веза са Русијом. За време политичке и економске блокаде Арбанаси су се отуђено односили према органима власти. Муслимани су се најпре (16. августа) конституисали као политичка скупина, доневши одлуку о скидању фереца и успостављању веза са органима власти.²⁰

Период обнове (1945, 1946) одликовао се у Црној Гори тиме да у раду није било неког нарочитог плана, него се више радило на брзину да се обезбеде прве потребе. Ипак, успеси нису изостали.²¹

Први петогодишњи план (1947-52) значио је већ почетак изградње социјализма, који се огледао у првом реду у економском преображају. Планска предвиђања за прву годину петолетке углавном су извршена.

¹³ Записници Привредног савета I,324,322.

¹⁴ Исто, 415 (1948).

¹⁵ Исто II,418,483,497.

¹⁶ Р. Вукчевић, Проблеми привредног развоја, Цетиње 1967, 49.

¹⁷ Б. Петрановић, н.д., 448.

¹⁸ Р. Вукчевић, Проблеми, 49.

¹⁹ Б. Петрановић, н.д., 393.

²⁰ D. Bilandžić, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*, Zagreb 1979, 24.

²¹ Б. Јовановић, Извјештај, 40.

Основни вишегодишњи задатак - исушење Скадарског језера - није могао бити обављен због држања Албаније. У пољопривреди, прокопан је канал у Љешкопољу и појачано је гајење индустријских биљака - дувана и памука. Но, показали су се и основни недостаци - немање метода у планирању инвестиција и мањак радне дисциплине.²² До изражаја су дошле и старе негативне околности: знатна удаљеност од главних центара снабдевања, неразвијена саобраћајна мрежа, високи транспортни трошкови, неинтегрисаност у југословенски привредни систем, па и слаба координација предузећа у оквиру властите републике.²³

Откуп житарица у Црној Гори 1949. године био је необично слаб и неажуран, те је црногорска влада тражила да се квота обавезе радикално смањи. Сетва 1950. била је минимална. Црногорци нису ништа давали од масноћа, а тражили су масноће из увоза. Ниједна друга република се није усуђивала да тако извољева. Сушне 1950. године стока из других република је пребацивана на прехрану у шумске ливаде Црне Горе²⁴ и ту су се нашле користи и за земљу која је дала гостопримство. У Црној Гори, навикнути да се скробна храна увек довози са стране, досетили су се да смање сетвене површине а да их онда поору и посеју за свега 53%.²⁵ Тако је било мање посла а храна је морала доћи са стране. После је нађен нов разлог да се Црна Гора потпуно ослободи давања природних обавеза - она је била поприлично одсечена од осталог дела државе,²⁶ али зато није могла да својом производњом себе покрива, јер је она и за довоз са стране одсечена!

Већ 1950. године у Црној Гори су се исказале неке негативне карактеристике, које ће се касније стално показивати. С једне стране, постојала су сувишна радна места и у чиновничком апарату па и у оно мало индустрије која је обновљена или подигнута, а с друге није било радне снаге оне најнеквалификованије (на пример у грађевинарству).²⁷ Августа 1950. обављена је дебиократизација радних места, те је за све министарске ресоре образовано једно привредно министарство. По предузећима је извршена децентрализација и распуштене су управе у ресорним централама.²⁸

Филип Бајковић установио је (1952) да се и у оквиру Републике шаљу нетачни извештаји о извршењу планских задатака.²⁹ Као и у

²² Исто, 43; Б. Кидрич, Привредни проблеми ФНРЈ, Београд 1950, 13.

²³ Р. Вукчевић, Проблеми, 60.

²⁴ Записници Привредног савета III, 146, 225, 240, 308, 330, 353, 378, 514, 546, 547.

²⁵ Исто, III, 158, 78, 484.

²⁶ Исто, III, 161.

²⁷ Исто, III, 567 и 200.

²⁸ Исто, III, 564, 181.

²⁹ Исто, IV, 706.

другим републикама, али ипак не у толикој мери као у Црној Гори, постојало је хипериздавање купона за “Р” — карте за снабдевање, које су давале право на обилатије добијање намирница.³⁰ Било је и апсурдних случајева у располагању друштвеном имовином. Предузеће “Радоје Дакић” продало је титоградској општини неку зграду за 13 милиона динара, а затим су исти објект узели у закуп за 37 милиона годишње³¹, вероватно да се ту дође малверзацијом за какав већи општински стан. Није тешко закључити да је такво поступање било готованско, не само на рачун шире заједнице, него и на рачун властитог предузећа.

Пошто резултати привредне делатности у Црној Гори првих година нису ништа добро обећавали, централна планска институција почела је да штеди средства кад је у питању била Црна Гора. Стога су ресорни министри-начелници преко гласила “Побједе” и тек основане “Народне борбе” почели кампању, чланцима у којима су приказивали велике привредне могућности Републике, ако се добију потребна средства. Један такав чланак објављен је на саму Нову годину 1951; истицао је поседовање обилних ресурса, а не и финансијских средстава и вршио притисак да федерација коначна изгради пругу Београд-Бар. То је био чланак Ј. Шћепановића “Ка даљем порасту наше индустрије”. Нарочито се много очекивало од солане у Улцињу, од боксита у широј околини Никшића. У чланку је учињено и једно признање: “Потрошња је увијек била кудикамо већа од производње, прије свега прехранбених артикала.” Привредни савет ФНРЈ означио је црногорске сељаке изван задруга као привредне пасивце и готоване, јер се природно очекивало да село треба да обезбеди нестручну радну снагу индустрији.³²

Обични физикалци за индустрију у Црној Гори слати су из Дебра. Стручни кадрови (чије је трошкове подмиривала савезна каса) нису послати средином 1952. године.³³ Желело се да се виде фабричке хале и административне зграде као и што више машинерије, уз илузију да је то довољно да се друштвени фонд Републике повећа и отворе нова радна варошка места.³⁴ И само подизање зграда трајало је веома споро, а још спорије монтажа машина, те је стварна и пунија индустријализација Црне Горе почела тек средином 1958, а ти погони су почели да избацују производе тек 1962. године. Рокови изградње и монтаже прекорачили су

³⁰ Исто, III, 215.

³¹ М. Зечевић, Почетак краја СФРЈ, Београд 1998, 52.

³² Народна борба (Подгорица), бр 1/1951; Побједа (Подгорица) 6. I 1951, 2-3; 1. I 1951, 1-2.

³³ Записници IV, 697 (16. VII 1952).

³⁴ Исто, IV, 525 (19. V 1952).

сва очекивања и битно су утицали на поскупљење радова и исцрпљивање фондова.³⁵

Сељачке радне задруге су префорсиране у Црној Гори, и ту је постигнут већи и бржи успех него у другим деловима државе. Сиромашни сељаци су радо улазили у такве задруге, сматрајући да их држава прима на исхрану, здравствено обезбеђење, за студентске стипендије итд. Задруге су основане и тамо где за њих није било услова - недовољно ораница, немогућност проширења производње, без саобраћајних могућности. И варошка пијаца је радо дочекала оснивање сељачких радних задруга, јер се сматрало да ће тржнице увек бити пуне намирница по ниским ценама, које ће одредити градски комитети.³⁶ И опет готовански однос на туђ рачун!

Према врстама привредних делатности, становништво Црне Горе је 1953. године показивало следећу структуру: пољопривредом се активно бавило 101.000 а издржавано је још 150.000 особа; шумарством се занимало 1.000 а издржавало још 2.000 чељади; рударство је било заступљено са 1.000 радника и 2.000 издржаваних; индустријом се бавило 6.000 са још 10.000 издржаваних; грађевинарство је било стално предимензионирано, са 10.000 запослених уз још 1.600 издржаваних; саобраћај је обухватио 3.000 људи уз још 6.000 издржаваних; производним занатством и домаћом радиношћу занимало се 5.000 уз 8.000 издржаваних; услужним занатством и осталим услугама бавило се 1.000 уз 2.000 издржаваних; у трговини, угоститељству, банкама и осигурању радило је 5.000 људи са 10.000 издржаваних; у државној и локалној управи било је заступљено 13.000 уз 20.000 издржаваних; ван делатности било је 2.500 са 16.000 издржаваних. Запажа се претерана заступљеност у администрацији и грађевинарству, као и превелики број - издржаваних код људи ван делатности, али је постојао мањак радне снаге за индустрију и рад у шумама. Док су шуме у Словенији и Србији претерано сечене, дрво из Црне Горе било је изузето од извоза, наводно због великих транзитних трошкова, али и зато што је околно становништво пружало отпор сечењу шума.

Из година првог петогодишњег плана, никако није могао могло да се изравна задужење Црне Горе код Народне банке преко оних средстава добијених неповратно с обзиром на план.³⁷

Руководећа политичка снага у федералној Црној Гори био је Савез комуниста (КПЈ). Но, ту се одмах појављује дилема: КП Хрватске

³⁵ Р. Вучковић, Проблеми, 78-9; Б. Јовановић, Извјештај, 45.

³⁶ Седнице Централног комитета КПЈ (1948-1952), приредили Б. Петрановић, Р. Кончар, Р. Радоњић, Београд 1985485, 452-3; Б. Ковачевић, н.д., 71, 72.

³⁷ Записници IV, 624 (2. VII 1962).

и Словеније су образоване још у лето 1937. године, дакле пре него што је Ј. Броз Тито преузео у земљи руководство у КПЈ. Комунистичке организације будућих република основане су знатно касније — у Македонији 1944, у Србији маја 1945, у Црној Гори тек октобра 1948, у Босни и Херцеговини још касније. Каснији конгреси КП Црне Горе заказивани су после конгреса СКЈ: други 1954, трећи 1959, четврти марта 1965. Стиче се утисак да су те републичке партије имале углавном задатак да санирају политичку ситуацију, да се супротставе сепаратистичким странкама и тенденцијама, а у Македонији и пропаганди Бугарске комунистичке партије. Слично совјетској пракси, основно језгро државе није имало своју посебну републичку организацију. Због те околности у последње време се у разговорима праве неоправдане комбинације да је београдско руководство стајало на сметњи националном оформљењу Црне Горе, односно посебности партије у Босни и Херцегови. Влада Црне Горе образована је тек крајем пролећа 1945, а дотад је постојао савет народних повереника. Слична ситуација је постојала и другде, на пример у Војводини, која је ослобођена још октобра-новембра 1944.

Прави разлози за такво поступање нису познати. Можда се чекао политички исход у Србији на изборима 11. новембра 1945, са могућношћу да се образује једна централна република, па би федерација била тројна или четворна, какве су комбинације постојале у грађанским странкама 1940. године у Србији.

Оснивачком конгресу КП Црне Горе (4. октобра 1948) претходио је V конгрес КПЈ. Како је проценат партијаца у Црној Гори који су се изјаснили за Информбиро био сразмерно највећи у односу на друге републике, Црна Гора се мало помиње у рефератима V конгреса. Наводе се фракционаши уочи ИИ светског рата - Петко Милетић, браћа Ђуфке и професор Блажо Раичевић. Пети конгрес је установио да међу црногорским партијцима жене заузимају 15,2%, дакле на другом су месту, јер су прво место држале еманциповане жене Војводине (22,24%).³⁸ Случај одметања Булатовића у једном месном комитету објашњен је тек касније, јер се он догодио после V конгреса. Представници врло бројног братства Булатовића и преломне 1918. године, али и раније су представљали политички ризик у одлучујућим моментима.

На III пленуму КПЈ (29-30. децембра 1949) Блажо Јовановић је говорио о важности кадрова, о питању мањка радне снаге у Црној Гори, о масовљењу сеоских радних задруга, којих је било и врло слабих, само на папиру да се стекну повластице, о производњи дрвне грађе која се из Југославије тада масовно извозила на Запад, о саобраћају и транспортним

³⁸ V конгрес Комунистичке партије Југославије. Извештаји и реферати, Београд 1948, 165.193,223,465.

средствима. На новом пленуму (28-30. јануара 1950) изложио је одметање Булатовића и ликвидацију 18 издајника, о идејно-политичком раду кад се већи број партијаца изјаснио за ИБ. (У целој земљи изјаснило се за ИБ 53.343 члана, од којих 14.500 радника и сељака.³⁹) У време II пленума највише партијских организација и чланства имао је Никишић (87:1582), захваљујући замаху индустријализације и електрификације; затим Титоград (43:1326), Цетиње (8:847) и Пљевља (23:301). На пленуму је Тито похвалио Вукмановића Темпа због радљивости у рударству; он је и касније био његов љубимац. У погледу доприноса и дохотка људи на селу, установљено је да је доходак у Црној Гори од пољопривреде десет пута мањи од просека за целу земљу. Ревизијом судских пресуда регистровано је да је у Црној Гори било 47%, у Србији 40%, а у Босни и Херцеговини 51% неоправданих хапшења. Негативно је оцењена фузија радних задруга у Црној Гори, где су се задруге окрупњавале без сагласности задругара. У Црној Гори једино у ФНКЈ нису успостављене области због малог пространства републике, што је довело до веће републичке централизације него у већим републикама, где би централизација била оправданија.

Почетком година 1946, 1947. и 1948. обављено је смењивање извршних већа а да то није јавно образложено, али је увек на челу владе остајао Блажо Јовановић. Блажо није повећао рејтинг после отпадања Милована Ђиласа, што се у јавности очекивало. То је можда било због недовољно јасног његовог става средином 1948. године. Арбанашки агитатори су југословенским бригадистима на радној акцији у Албанији говорили да се Блажо изјаснио за ИБ. Чудно је да је Енвер Хоџа имао илузија са Јовановићем, јер Блажо за време ратног боравка у Албанији као инспектор КПЈ стварно није много урадио. Од 1949. до 1952. КПЈ је радикално променила генералну линију у управљању земљом, прешавши од строгог централизма на самоуправљање. Са 1965. годином настала је промена у целокупном привредном систему. Код тих заокрета у Црној Гори није било посебних ставова, мада је Црној Гори одговарао централизам.

На IV конгресу СК Црне Горе (15-17. марта 1964) присуствовало је 322 легата, од којих су 232 били изабрани; њихов социјални састав био је: 46 радника, 85 службеника, 21 привредник, 55 политичких радника, два новинара, три ученика и студента, пет пензионера, три домаћице и 12 осталих; делегата жена био је 36. Запажа се велики број службеника и политичких активиста. Тада је било 34.000 организованих и 1.013 основних организација са 32% радника, 37,3% службеника, 14,5%

³⁹ Као нап. 36, 240.

земљорадника, 12% ђака и студената, 15,8% жена. Од III конгреса чланство је увећано за 6.741 члана, од тога 36,97% радника. У нови Централни комитет изабрано је 59,15% нових људи. Од привредно-друштвених питања наглашени су саобраћај, ефикасна употреба средстава, производних капацитета, снабдевања и потрошње односно стамбеног фонда. У то време секретар Централног комитета постао је Ђоко Пајковић. Саобраћај, велика потрошња и стамбени фонд били су у првом плану.⁴⁰

Ускоро је сазван Брионски пленум, следило је обарање А. Ранковића и смањење делатности УДБ-е. Као раније у Краљевини Југославији, Црногорци су важили за експоненте централизма, некад на Космету, Македонији и Војводини, а 1945-65. и у Босни и Херцеговини и Хрватској, где су слати као јекавци. Према анкети из 1991. године, у Хрватској су од представника нација Југославије најбоље били плаћени Црногорци, јер су држали шефовске положаје у политичкој и редовној полицији, у судовима, војсци, па и у школству.

У УДБ-и до 1966. године Црногорци су представљали 28,4%, док су кудикамо многобројнији Срби давали 58,3% службеника и функционера. Ипак, нико од Црногораца није на Брионском пленуму окрзнут, захваљујући Вукмановићу Темпу, са којим је Тито разговарао непосредно пре пленума. Тада су у Извршном комитету ЦК седели Блажо Јовановић, Темпо, Ђоко Пајковић и Вељко Зековић, дакле њих четворица на 19 чланова. У комисију о Ранковићевом случају ушао је Блажо, али се није истицао, док је жестину показивао Темпо. У име ЈНА одмах после Ранковића иступио је у дискусији Вељко Ковачевић, који је изјавио да армија сматра да је реч о Ранковићевој завери, што није доказивано. У исто време министар народне одбране Хрват Иван Гошњак имао је најкоректније држање према Ранковићу. Душан Мугоша је наговарао Војина Лукића да дискутује како би се сачувао. Око рушења Ранковића више се ангажовао Крсто Булајић. Темпо је доцније признао заблуду око свога иступања на Брионском пленуму. Од удбаша Црногораца ваља поменути Вељка Мићуновића, једног од Ранковићевих помоћника, који је УДБ-у увео у дипломатску службу (XII одељење), а политички је потонуо не због Ранковића, него због опирања општој Титовој линији, и то касније.⁴¹ Професор Факултета политичких наука у Београду М. Зечевић, у књизи *Почетак краја СФРЈ*, тврди да је поводом Ранковићева питања настало нејединство у ЦК СК Црне Горе па и у његовом Извршном комитету, јер су се уступци за даљи убрзани

⁴⁰ Конгреси Савеза комуниста република 1965, Београд 1965, 69, 76, 489, 86, 87, 89

⁴¹ В. Лукић, Брионски пленум и обрачун са Александром Ранковићем, Београд 1990, 183.

раст Црне Горе очекивали од централистичког курса и посебно српске владе у погледу Јадранске жељезнице.⁴²

Одмах пошто је завршено свргавање Ранковића, и кад се очекивало чишћење по републикама, одржана је (5. јула 1966.) седница Извршног комитета ЦК Црне Горе. У првим коментарима дошло је до изражаја чуђење како је до “случаја” уопште могло доћи, а расуђивања нису полазила од суштине одлука ЦК СК Југославије. Било је и појединих примедба шовинистичке природе (против “србијанштине”), не водећи рачуна да је припадник УДБ-е Црногорац долазио на најмањи број становника, тј. да их је процентуално било највише. Неки су очекивали реакцију непријатељских елемената против режима; закључак је био да се што пре одрже састанци са комунистима који су радили у органима безбедности, на којима би се расправљало о одлукама пленума ЦК и о конкретним деформацијама и неправилностима; једино је одлука била да се смене министар унутрашњих послова и његов помоћник у републичкој влади Црне Горе. Кад је извршена анкета Извршног комитета ЦК СК Југославије (19. септембра 1966) егзактно је установљено да је у савезној УДБ-и било највише људи из Црне Горе, Херцеговине, Далмације и Лике. Као спроводници Ранковићеве линије у дипломатији нарочито су се истицали: Р. Зец (шеф обавештајне службе и главни наредбодавац), Јевто Шашић, Вељко Мићуновић, Коста Вукотић (помоћник начелника Кадровске управе) те дипломате Гојко Божовић и Милутин Поповић. Познато је да су Титову приватну резиденцију (Ужичка бр.15) обезбеђивали Црногорци, али из Армије.⁴³

У променљивим односима са СССР-ом после 1955-6. године понекад се у дипломатији наводило да је Коча Поповић сматрао да је пребрзо настало измирење са Москвом.⁴⁴

У пролеће 1953. године дошло је до занимљиве критике Побједе од стране Вељка Милатовића, важног функционера УДБ-е, којим се циљало на Блажа Јовановића. Блажо је, наиме, био тесно повезан са редакцијом листа и мало је бројева штампано без бар једне његове слике. Критичке опаске су одасвуд напабирчене, те су могле деловати противречно: ударено је по локализму и племенском амбијенту, прозвани су неки локални главари, а у исто време замерано је да се изградња Титограда спроводи пребрзо, те је ангажовала трећину средстава; изградњом престонице, требало је афирмисати црногорску државност. Сличних примедба централистичког усмерења било је и раније (Б. Нилевић),

⁴² М. Зечевић, Почетак краја СФРЈ, Београд 1998, 65.

⁴³ Као нап. 41.

⁴⁴ Р. Петковић, Субјективна историја југословенске дипломатије, Београд 1995. 12.-Вид.и: В. Мићуновић, Московске године 1956-1958, Загреб 1977.

али их је редакција негирала. Подгорица је од почетака планске изградње уживала изузетно место⁴⁵, те је грађевинарство стално било пренаглашено, па је још 1966. године гутало два пута више средстава него инвестиције у индустрији републичним средствима.⁴⁶ У сазваном округлом столу министри и бивши министри су се у понечему слагали са критиком. Месец дана након округлог стола одржан је проширен пленум ЦК СК Црне Горе о идејним питањима. Несумњиво је да је Блажо Јовановић пре руководиоца Хрватске и Словеније наглашавао државност републике и Титоград изграђивао као достојну републичку престоницу.⁴⁷

Према федеративном концепту, све су републике у борби против евентуалне мајоризације имале једнак број посланика у Већу народности, што је сасвим у реду. Али није било бирократске уравноравноба на државним положајима, што је проналазак тек Жабљачког устава (1991-92), него је избор руководећег кадра извођен према способностима односно револуционарне прошлости и искуства. Стога су Црногорци стари партијци били заступљени кудикамо више него што би их хватала републичка квота. Ту треба поћи од Извршног комитета ЦК СКЈ. У комисији за уставна питања (од новембра 1960) налазили су се Блажо Јовановић, Темпо, Вељко Влаховић, Вељко Зековић (касније и као секретар) и Вељко Поповић; у ужој комисији од петорице Црногорци су били Вељко Влаховић и Вељко Зековић. Текст новог устава (1964) припремили су већином Црногорци: Никола Срзентић, Вељко Зековић, Милорад Вучковић, уз консултовање петорице других означених као експерти. У усклађивању савезног и републичког устава учествовали су и Вељко Мићуновић и Вуко Павићевић.⁴⁸ У војним врховима Црногорци су били доминантни у Главном генералштабу и у командама армија. Већ првих година заједничког живота имали су тројицу начелника Главног генералштаба (Велимира Терзића, Арсу Јовановића и Пека Дапчевића), а касније су држали значајне положаје и у Ратној морнарици. Црногорци су третирани и као представници Срба, као што су другостепени Личани важили за представнике

⁴⁵ Б. Ковачевић, н.д., 85.

⁴⁶ 30 година социјалистичке Југоославије, Београд 1975 (индекси цена: грађевинарство — 24,1, индустрија 12,5).

⁴⁷ О схватању државе у Црној Гори и њеним карактеристикама, а пре 1918. Политика је (23. XI 1923) објавила значајан чланак чији је аутор Т. А. - Мала држава у социјалистичкој републици, са паритетима, где је владало начело солидарности према неразвијеним а при томе су форсирани стари комунистички чланови представљала је уносан посао за Црну Гору. На основу дотација, без обзира на минималну производњу, Црна Гора је још 50-их година представљала потрошачко друштво, пре великих центара Београда, Загреба и Љубљане.

⁴⁸ Р. Петковић, н.д., пассим.

Хрватске (преузимали би дужност у Генералштабу за време годишњих одмора или путовања начелника).

У дипломатији су Црногорци били веома заступљени, па су се неки од њих изјаснили и за ИБ (Голубовић, Лале Ивановић, Божо Љумовић). За амбасадоре у Москви одређивани су Црногорци и Срби, а до Титове смрти, по прећутној сагласности, функција министра иностраних дела препуштана је Србима. Од 12 министара спољних послова Црногорци нису имали свога репрезента, мада су том положају били најближи Вељко Влаховић, Орландић а можда и Мишо Павићевић. Црна Гора је по “кључу” имала и председника државе и председника савезне владе. У врховним савезним инстанцама увек су имали више од “квоте” (шестине) места (чланова), мада је Црна Гора представљала до 2,5% укупног становништва. Црна Гора је дала и министра финансија у савезној влади, док је тај положај у Краљевини Југославији био резервисан само за Србијанце.

У авнојској Југославији постојале су три развијене (Србија наводно) и три неразвијене републике, па су развијени у име солидарности били дужни да одвајају средства за развој заосталих. Процентуално је највише добијала Црна Гора, захваљујући у великој мери својим представницима у првом политичком тиму, али и подршци Србије. Најмање је био развијен Космет, али је до 1966. године за његов напредак била задужена само Србија, која је, на примјер, 1947. године имала мање индустрије него Босна и Херцеговина.

Савезне дотације Црној Гори биле су вишеверсне и вишеструке: најпре глобалне, по стопи, потом за издржавање управног апарата, инвестиционе за индустријализацију и електрификацију, војне у инфраструктури, финансирање великих инвестиционих радова савезног значаја, плаћање стручних кадрова упућиваних у Црну Гору, пребацивањем готових индустријских објеката, посебно од средине 1948. године (на пример, млинови из Војводине, слично као што је нова шећерана из Зрењанина монтирана преко лета 1948. у Елбасану), дистрибуцијом УНР-иних пакета и робе, бесплатно слање хране или индустријских артикала по фабричким или гарантованим ценама. Политички прваци родом из Црне Горе особито су се залагали да се Црној Гори повере средства у вези са великим радовима (исушење Скадарског језера, трагање за нафтом у улцњском крају 1952, Темпов захтев да се савезно финансирају радови за планирани велики број и мањих хидроцентрали). Познато је да су те инвестиције омануле, па се ни нешто добијене зиратне земље око Скадарског језера није обрађивало као у годинама II светског рата. Због планирања на широком фронту из 1947. године, прве две године I петогодишњег плана појеле су у Црној

Гори 40 милиона тадашњих динара без икаквог резултата, наводно за припремне и истражне радове, али су паре лутале на стамбену и другу изградњу Подгорице. Стога су планови и бацање пара морали бити редуцирани. Априла 1951. обустављено је 110 програма, али је ту мало изостала Црна Гора, нешто више Македонија; ово изузимање чињено је не само из “протекције” Црногораца у првом државном тиму, него и из политичких разлога после резолуције ИБ и брже изградње Бугарске од 1948. године. Партиципација Црне Горе стално је смањивана и постала је симболична у подизању кључних објеката И петогодишњег плана. У своти од 11.833 милијарде укупне вишегодишње суме партиципација, Црна Гора је дала само 390 милиона а примила је кудикамо више. Потребне Космета срезане су на 190 милиона, од чега је Србија, не рачунајући учешће у укупној партиципацији, морала накнадно обезбедити 90 милиона. Такво планирање је касније мањинској реакцији послужило као аргуменат непријатељског третмана арбанашке бројне популације. Републички као и савезни органи су 1952. године суочени са нетачним извештајима о трошењу средстава и о вршењу плана у Црној Гори. На седници Привредног савета ФНРЈ представник Црне Горе Филип Бајковић је (априла 1952) признао да је Црна Гора произвела само 45% планираних из 100% финансираних обавеза, а да се никако неће моћи надоместити производња енергената и дувана, надајући се да ће обновљена солана у Улцињу дати 22.700 тона соли, те делимично компензирати средства поједена без ефеката на другим странама. До тога такође није дошло. Морала је бити извршена нова ревизија штимованих извештаја и буџетски ребаланс. Буџетски дефицит јавио се већ код локалних народних одбора који нису обавили инвестиције а потрошили средства; губици су били знатно већи због нерада и споре градње код већих, инвестиционих објеката. Није, наводно, могао да се изведе обрачун већих привредних предузећа у вези с накнадним кредитима Народне банке. Ипак, септембра 1952. савезна каса је попунила испражњен републички буџет, те је одлучено да Црна Гора прими као и дотада глобалну бесповратну дотацију, док су Босна и Херцеговина и Македонија добијале средства у виду правих кредита које су морали да се врате.⁴⁹ Таква одлука савезног врха изазвала је моралну девалвацију у трошењу средстава Федерације.

Нове велике финансијске ињекције Црној Гори дате су између VII и VIII конгреса Савеза комуниста Југославије (1958-64), тако да је планирано да индустријска производња у Црној Гори порасте за пет пута у односу на 1956. годину, да се за 2,6 пута увећа број запослених

⁴⁹ Побједа 1-2. I 1952, I.

у црногорској индустрији, да се лична потрошња увећа за 2,8 пута и да целокупна црногорска привреда порасте за два пута.⁵⁰ Неволје су, међутим, настајале јер су тражени додатни услови за нова предузећа. Планирање је у великој мери било без сагледавања локалних услова и непосредних произвођача, грађење је било споро и нерационално, објективне околности су стога условљавале поскупијавање изградње, тако да су колективи примали објекте са великим дуговима; опет је главни инвеститор морао да наплати спорост у раду и додатне промене. Један дискусант на VIII конгресу из Иванграда изјавио је да су таквим радом инвестиције у његовом месту поскупеле за седам милијарди.⁵¹

Поред финансирања из солидарности на савезном нивоу, постојала је бесповратна помоћ из република, у првом реду из Србије. Камioni који су шумској оперативи позајмљивани (касније и рудницима угља у Пљевљима) нису враћани или су враћане олупине. Школовање високошколске омладине на Београдском универзитету (са приоритетним и јефтиним смештајем по домовима) било је бесплатно, као и лечење у елитним београдским болницама. Било је, с друге стране, случајева да упућени стручњаци из Србије нису добили средства из савезне касе, тако да је њихово издржавање пало на рачун Србије.

Како се стање није поправљало, у централним партијским телима помало се сумњало да је Црна Гора спремна не само да троши без плана, него и да не мисли на свој привредни развитак и подизање своје радничке класе. Црногорско село било је пренапућено беспослених људи, а са инвестицијама је требало увозити и радну снагу, осим административаца и чувара објеката. Стога је црногорски Извршни комитет ЦК КП објавио оптимистички извештај о могућности привредног развитка Црне Горе.⁵² Такви светли надобудни глобални извештаји подношени су и касније. У свом експозеу 27. марта 1954. Велизар Шкерковић је навео да буџет Републике садржи већ 72,9% властитих средстава а да савезне дотације буџету износе само 27,1% и то у износу од четири милијарде и 83 милиона (али само као алиментација буџетских расхода на управне структуре). Буџет 1953. године пробијен је повећаним социјалним осигурањем од 10%, који је у Црној Гори 1954. године износио већ 45% буџета (он је увек био знатно већи него у другим републикама, без обзира на солидарност тих република код болничког лечења; у Црној Гори се лако добијало боловање и рекреација после болничког лечења); дефицит 1954. године износио је 540 милиона. Административни расходи од 1,262.714,000 динара били су готово једнаки са инвестиционим

⁵⁰ VIII конгрес СКЈ. Стенографске белешке, књ. I, Београд 1965 (Ђоко Пајковић).

⁵¹ Исто, књ. II, Миливоје Стијовић из Иванграда (11. XII 1964).

⁵² Побједа 6.1 1951,1—2.

расходима из буџета Републике од 1,295.516,000 динара. Буџетски расходи по глави становника у Црној Гори 1953. године износили су 11,522 а у 1954. планирани су на 13,900, али су на крају године били знатно већи. Република није имала могућности да издвоји нека средства за трошкове у просвети, те је било потребно да то изведу комуне, ако не мисле да се одрекну тих установа. Црногорским финансијама је увек више одговарао централистички а не федерални финансијски систем, јер је у централистичком систему све расходе ипак некако покрила дубља централна каса, те се могло комотно и планирати и трошити, што у ограниченом федералном буџету није било могуће, јер није било неког другог који би намирио губитке. Године 1954. настао је почетак сузбијања таквих обичаја у трошењу средстава која су други створили.⁵³

Са светлим перспективама се није штедело. Обновљена солана у Улцињу била би као неки перпетум-мобиле, која би без већег рада давала поклон сунца; планирано је и повећање од 75% (то је бар лако), али до све тога није дошло. Нереална је била и процена да у околини Никшића на 7 км² простора има богате руде боксита, па се већ 1951. тражио новац за печење боксита и отварање нових радних места. Слична је ствар била и са другим настојањима да се умири савезни врх. Новац па Новац, радна места и станови за нове раднике! Није остварен ни преамбициозни и хвалисави програм да ће се 1951. године 26.769 домаћинстава учланити у 45 узорних сељачких радних задруга. Ни ранијих година нису искоришћене природне погодности у сточарству и воћарству као и у пошумљавању голети, јер је можда требало увести и чобане. Производња ни издалека није могла да прати набујалу потрошњу света који је из села навалио у варошице. Непрестано је преко штампе и Народног фронта апеловано на штедњу и на неразбацивање материјала и сировина при раду, као и на правично разрезивање и сакупљање пореза у пољопривредним домаћинствима, на инспекцију у трговини, у издавању карата за снабдевање, нарочито оних "Р". Потрошња је увек и на свим странама и у привредним гранама била знатно већа од планираног и од производње. Потрошња је у јавности била најочљивија код исхране. Попис стоке (маја 1949) изазвао је критичке осврте у новинама, јер је велики број стоке био прикривен.

Неумереност у тражењу хране и текстила у годинама суше и глади (1950, 1952), кад су и главне произвођачке области биле гладне, јер им је храна одузимана, није деловало симпатично. У Побједи је 75% написа посвећено разним питањима везаним, директно или посредно,

⁵³ Ту се морало сетити да су и неки најугледнији црногорски историчари после II светског рата тврдили како је Краљевина Југославија економски израбљивала Црну Гору, иако је хектар земље у Црној Гори плаћао динар пореза, а у Војводини 2000.

за снабдевање храном и другим потрепштинама. Органи министарства обилазили су мензе и народне одборе и указивали помоћ у новцу и у организовању да се више производи у самој Републици и добавља без посредника. Акцент је био у довозу из Војводине, северне Србије и Славоније. Док је било УНР-ине робе, она је више задржавана у приморским областима, тобож због саобраћајних тешкоћа; она се готово није видела у Војводини. Откуп житарица 1948. године сведен је на само 80 вагона, али је из Војводине (већ августа 1946) за потребе других република, и поред лошег саобраћаја извучено 10.400 вагона; Црној Гори, после прве расподеле, додато је још 600 вагона. У откупу вуне Црој Гори је у пролеће 1947. године одређена испорука свега 150 тона, док је Србији узето 2000 тона. За извлачење дрва, Србија је била задужена да обезбеди Црној Гори камионе и возаче. Код откупа меса (јула 1949) Цма Гора је оманула за 35%, и то и поред неисправног пописа стоке. Док је у Војводини произвођач ишао у затвор за извршену испоруку, у Црној Гори је све пролазило без санкција, рођачки, па су се ствари понављале. Црна Гора је тражила волове за вучу, иако се саобраћај воловским запрегама мало обављао у Црној Гори. Потрошња меса у сеоским домаћинствима у Црној Гори чак и по неисправној статистици износила је 12 кг. годишње, више него у Македонији и другде, иако је у Црној Гори као месна храна служила и морска и језерска риба. Црногорска влада је интервенисала код дистрибуције индустријске робе, иако се ништа од текстила, примерице, није делило у Војводини, која је текстил производила; Црна Гора, као и Албанија, за време ратних година у том погледу је поприлично била снабдевана из Италије. У погледу откупа свиња, Привредни савет је одлучио да се оне не откупљују у Црној Гори, но да јој се свиње још допремају. При томе је тражен већи контингент, јер су свиње због десетодневног транспорта губиле у тежини. Само у једној потреби је Црна Гора трошила мање него друге републике - у струји; у Црној Гори је отпадало на становника 40 киловат-сати годишње, док у Словенији 26 пута више. У свему узевши, Црна Гора је у првим оскудним годинама кудикамо више трошила него друге републике, мада је незнатно прилагала у фонд за расподелу. Код индустријске робе, ако се она за Црну Гору у 1947. години означи са 100, она је у 1948. години и зносила већ 145%, у 1950 -212%. Подбачај у производњи електричне енергије је 1951. године износио 61,7%.⁵⁴

Привредни савет ФНРЈ означио је црногорског сељака ван задруга као привредног пасивца, па је (јануара 1949) пленум наложио да се у току године активира 10.000 сељачких домаћинстава у Црној Гори; такво село требало је да да потребну радну снагу у индустрији

⁵⁴ Подаци на овом и другим местима узети су из четири књиге Записника.

Републике, што је остварено у малом проценту, па је у виду братске солидарности из дебарског краја довлачена радна снага за теренске послове у никшићком крају, док су друге републике, па и мањинци из Војводине, давали стручно радништво, мајсторе. Показало се као тачно запажање Герхарда Геземана, који је идеализовао херојског човека Црне Горе, да Црногорац не воли занате па ни ратарство. Чак и за сечу и крчење шуме тражени су радници са стране, а неангажована радна снага у Републици живела је од прекорачења у финансирању инвестиција или од ренте са земље добијене у Војводини и дате у аренду. На инвестиционим радовима ангажовано је око 9.000 радника, од чега 700-800 на припремању објеката. Ти припремни радови стално се помињу и обилато финансирају. На Скадарском језеру радило је 1.400 физикалаца, док у обнови Шупље Стијене и код Бијелог Поља није у лето 1949. могла бити обезбеђена радна снага за 500 неквалификованих радника. Ове није давало црногорско село. Ни дрвна индустрија није испуњавала очекиване резултате, па је (априла 1951) у Словенији и Србији измењен систем рада, те се ишло и на раубовање да се осигурају уговорени извозни аранжмани. У Црној Гори су (као и у Албанији) стално тражени нови камиони, трактори, компресори и стројеви за резање грађе из увоза. Обавезе Црне Горе у погледу шумарства смањене су још септембра 1949, и то чак за 75%, а обавезе према ЈНА за 50%. У грађевинарству, где је Република болесно била заинтересована, на евиденцији у предузећима било је 7.600 а на лицу места 4.659 радника, тј. 32,7% налазило се на боловању и рекреацији, дакле, изван посла, али са платом.⁵⁵

Према експозеу председника Привредног савјета Црне Горе Андра Мугоше у Народној скупштини, пораст народног дохотка не би био могућ без два битна фактора: социјалистичког система и помоћи братских република. Савезна дотација прве петолетке у индустријализацији Црне Горе износила је 90%, док је Република издвајала само 10%. Године 1951. савезне дотације су смањене за 257 милиона, што је Република могла да компензује повећавајући средства за инвестиције у свом буџету за 11%, па су приходи из привреде у 1951. години у односу на 1950. годину повећани за 19%. Ако је то Црна Гора могла да изведе 1951. године, могла је и других година, тако да је удео савезне касе омогућавао притисак на потрошњу. У инвестицијама буџета за 1951. годину удео индустрије износи 22,9%, пољопривреде 18,8%, за шумарство 3,5%, за саобраћај 18,1%, за стамбену изградњу 11,2% уз даљих 1,2% за остало грађевинарство. Пораст у привреди у годинама 1952-58. износио је: 1952 -7,35, а у ФНРЈ 7,62; индустрија је

⁵⁵ Побједа 1.1 1951, 3. -Вид.и: Исто, 5.1 1954, 3.

ту суделовала са 7,15, у ФНРЈ са 11 поена; у грађевинарству 2,98 а ФНРЈ 6,84 поена; у саобраћају у Црној Гори 15,45, у занатству у Црној Гори са 9,73, у ФНРЈ 5,53; у трговини у Црној Гори 9,73 у ФНКЈ 8,39 поена. Виши ниво у занатству и трговини према ФНРЈ последица је повећане потрошње,⁵⁶ Стално и свуда потрошња, непокривена производњом.

И поред помоћи братских република, друштвени производ у Црној Гори је много заостајао иза других, произвођачких република. Године 1952. он је у Црној Гори износио 1.310 а у ФНРЈ 1.982 динара; 1963. 1.917 према 2.972; године 1966. друштвени производ у Црној Гори износио је 3.462 а у осталом делу Југославије 4.984. Најгоре је било што се распон повећавао. У привреди је доходак био још у већем раскораку.

За Црну Гору и њену потрошњу карактеристична је била изградња станова и уопште подизање Титограда као главног града државе Црне Горе. У време II светског рата, према званичним подацима, потрошено је 34.000 стамбених зграда а оштећено је 9300. Ове цифре су нетачне, јер Подгорица у току и пре рата није имала преко 43.000 житеља, да се претпостави да је у свакој кући становао само по један човек. У годинама 1946-48. обновљено је 1.200, што значи да зграде нису баш много биле оштећене, јер је та обнова обављена домаћим снагама и материјалом. Изградња стамбених објеката била је у Титограду најинтензивнија у земљи и ту су Црногорци показали да не морају да буду спори. То је типичан вид потрошње. У Титограду су и ситнији службеници добијали станове. У науци, и млади сарадници института стицали су нове конфорне станове и кредите за стамбену изградњу. У Београду институтски сарадници нису добијали станове, а на универзитету тек са рангом ванредних професора.

У периоду 1947-54. године уложена су знатна средства да се Црна Гора ослободи заосталости, да се коришћењем природних ресурса оспособи за самофинансирање. У том улагању савезна средства су опет учествовала са 70-90%. У пољопривреду је уложено 6,5% своте, у шумарство 0,6%, у индустрију и рударство 43,9%, у нестамбено грађевинарство 1,2%, у саобраћај 10,1%, у трговину и занатство 4%. Привреда је укупно ангажовала 74,9% средстава, друштвени стандард 20,3%, остало 4,8%. Доходак по глави становника био је 1954. већи за 36% него 1947, а 1954. у Црној Гори износио 54% дохотка на савезном нивоу. Укупна основна средства Црне Горе те године износила су само 0,9% основних средстава ФНРЈ.

Савезне дотације су се односиле и на цене. Постојала је двострукост цена: цена робе добијене из савезне дистрибуције, које су биле ниже, и републичке цене које су биле више него цене у осталој

⁵⁶ Побједа 31. I-1. II 1951, уводник.

ФНРЈ. Скупљи су били и пољопривредни и индустријски прехранбени производи, пића, огрев, саобраћајне услуге, а јефтине су биле само цене трајне робе за покућство, средства за одржавање здравља, грађевински материјал, средства за пољопривредне и занатске послове и комуналне услуге. Већина јефтине робе била је дотирана. Занимљиво је да је (крајем 1968) текстил у Црној Гори био јефтине него у осталој Југославији, иако није производјен у Црној Гори, а саобраћајне услуге су биле знатне.⁵⁷

Иако великим средствима пре свега шире заједнице, напредак је ипак постигнут. Производња и доходак 1954. године у односу на 1947. били су: у пољопривреди већи за 17%, у индустрији за 186%, у грађевинарству за 90%, у поморском, цестовном и поштанском саобраћају за 261%, у трговини за 49%, у угоститељству за 120%, у занатству за 274% а мањи су били за 90% у шумарству. Шуме су обухватале 44,5% укупне територије Републике и биле су изнад европског просека по глави становништва. Због ниске технике али и отпора народа да се шуме сувише секу, планови у шумарству нису се могли остварити.

Поред већ означених негативних околности и обичаја у трошењу и раду, постојале су и структурно-гранске па и субрегионалне неусклађености. Привреда Црне Горе била је хетерогена,⁵⁸ са знатним разликама које су се даље увећавале инвестирањем у средњој субрегији, а запостављањем северног дела Републике. Пољопривредно становништво учествовало је у националном доходу (1971) са 35% (у Југославији као целини са 38,2%),⁵⁹ или убрзо још знатно мање са непланираном а пребрзом деаграризацијом. Храна је ионако долазила са стране (осим свежег поврћа из Зете и воћа са југа и севера Републике). У Црној Гори одлазак са села у град или варошицу није значајно ступање у индустрију или продуктивно занатство, и просто је тешко знати где се бивши сељак све запошљавао. Запошљавање у друштвеном сектору од 1947. до 1973. увећало се пет пута.⁶⁰ Зато се и може разумети да се робна

⁵⁷ Статистика цена, Београд 1968, 91, 92; Кретање Привреде у прве две године привредне реформе, Београд 1967, 7.

⁵⁸ Р.Вучковић, Проблеми, 36.

⁵⁹ Ж. Калезић, Структурне промене на црногорском селу у XX вијеку, Титоград 1976, 64, 67, 53-4, 55. -Ф. Бајковић је у дискусији на VII конгресу СКЈ (25. априла 1958), говорећи о бесперспективности пољопривреде брдског подручја, тражио посебна средства за подизање прерађивачке индустрије у Црној Гори и за нагапање поља по вртачама (VII конгрес СКЈ, Стенографске белешке, Београд 1958, 302-4 (ако би то технички било изводљиво, уз астрономску цену таквог наводњавањем квадратног метра; стварно, тражена је лака индустрија (али које би домаће сировине прерађивала?) и наводњавање средњег дела Републике, чиме би се обавила деаграризација планинских крајева уместо да се развије сточарство.

⁶⁰ Тридесет година, 118.

привреда већ 60-их година у Црној Гори увећала у односу на године прве петолетке за 6,5 пута, док је у Југославији као целини само 3,5 пута.⁶¹ Црна Гора постала је пре других средњеразвијених република авнојске Југославије урбанизовано потрошачко друштво.

Донедавно сиромашна сточарска земљица, Црна Гора се за време авнојске Југославије претворила у варошку земљу, где ни становник села није морао бити пољопривредник, јер је постао сељак-радник, непродуктиван у обе професије. Стога је и разумљиво да је индустрија у Црној Гори стварала акумулацију од свега 8,9% док је у Југославији као целини давала 18,2%.⁶² Све је то омогућавала шира заједница, а за човека је било главно да је живот у граду леп, богатог садржаја и могућности, поготово ако се поред радног места дође и до стана. Али авнојска Југославија је ишчилела. Ко ће бити нови донатор лагодног варошког живота?

Bogumil HRABAK

MONTENEGRO IN THE AVNOJ YUGOSLAVIA BETWEEN 1945 AND 1966

Summary

Having been until only recently a small, cattle breeding entity, in times of AVNOJ based Yugoslavia Montenegro turned into some kind of urbanized society, where neither the villager was supposed to be true agriculturalist, becoming a farmer– worker, unproductive in both professions. It explains the fact that the industry in Montenegro was accumulating only up to the 8,9%, while the result on the federal level was reaching 18,2%. It is obvious that amortization of this difference and its consequences was managed by the activities of broader social community. For the common man, it was mainly important to enjoy the benefits of the city life, especially when the employment was accompanied with possibility of housing. But, this kind of state umbrella, in shape of AVNOJ's Yugoslavia, ceased. Years to come will impose the question of new donor of easy city life.

⁶¹ Д. Брезник Демографски и други аспекти радне снаге у Југославији за наредних 20 година, "Економист" бр, 1/1969, пассим.

ПРИКАЗИ

Батрић Марјановић: ВАСОЈЕВИЋКИ ГЛАВАРИ - репринт издање, Холмија, 2012.

Недавно је подгоричка издавачка кућа Холмија објавила репринт издање књиге професора Батрића Марјановића ``Васојевићки главари``, први пут штампане у Подгорици 1929. године.

Аутора је на писање ове књиге, како сам истиче, натјерао епски занос покољења које је 1912. године задивило свијет својим јунаштвом. Намјера му је била да представи читаоцима више интересантних типова васојевићких првака-главара, као и да њиховим психолошким особинама, духом и личним описом да примјер младим генерацијама које су стасавале у миру како се треба борити за слободу и права свог народа.

Приликом писања књиге аутор није стављао у први план историјске чињенице и оне му нијесу биле најбитније. Оно што је историјско у овој књизи записано је по народној традицији која је била врло жива у Васојевићима. Податке је прикупио од познавалаца традиције: Пунише Ђукића, Томаша Катанића, Милића П. Зечевића, Драга Војводића, Тодора Лекића, Радивоја Милошевића, Драга Дедовића, Тома Јоксимовића, Гавра Поповића, Илије Крцића, Милорада Ивановића, Мирка Дедовића, Мирка З. Бакића, Васа Делевића и Но-

ва Саичића. Уз то, и сам Марјановић је очигледно знао много чињеница из усмене традиције свог племена и занимљиво и литерарно је о њима приповиједао. Зато је ова књига драгоцен, сазнања су и данас непотпуна и још се користе предања људи који су били или су могли бити вјеродостојни свједоци. Да није ове књиге, неки од поменутих васојевићких главара потонули би у заборав. Захваљујући књизи сачувана су њихова дјела и подвизи.

У сваком случају, новине у обради ове проблематике могли су унијети усмено народно казивање о главарима и проучавање материјалних свједочанстава. Треба имати у виду да су детаљи везани за главаре углавном били непознати, па зато ова књига уноси ново свјетло у анализи њихових живота, јер разматра и нека питања и проблеме о којима до тада није било ријечи. Уз богатство фактографије доноси нам атмосферу и дух времена, начин размишљања, упознаје нас са човјеком, његовом судбином и искушењима. У средишту је универзална тема, борба за идентитет, за ближње, борба за слободан живот.

Књига је писана веома пажљиво и како није написана само с претезијом да представља научну истори-

јску публикацију, у њој је могуће пронаћи податке који су у стручној литератури остали незапажени. Марјановић слика и црте менталитета појединих главара овог краја, очигледно њему добро познатог. Први дио и једну половину другог дијела карактерише романтизам, а остало је дато по причању савременика. Једини додатак који је накнадно унијет у ову књигу, што су приређивачи јасно назначили, је кратки текст Јосефа Холечека о Миљану Вукову. Књига је подијељена на четири дијела насловљена тако да их аутор хронолошки сврстава у: Генерацију Крчева, Генерацију Суводола, Генерацију Рудеша и Букове Пољане - која заузима и највише простора у овој књизи и Генерацију Гребена и Скадра. На овај начин рад је конципиран у више фрагмената, хронолошки повезаних, који један из другог временски извиру, обухватно приказујући опште стање у Васојевићима од краја XVII вијека па до краја Првог свјетског рата. Сакупљене су и обрађене анегдоте и предања која нијесу била лако приступачна. Заправо, о догађајима у књизи није остало скоро никаквог писаног трага, па нам је ово занимљиво штиво и свједочанство о многим знаменитим људима који су својим дјелом исписивали странице историје племена.

И ова књига нам доказује да су Васојевићи, иако насељени на релативно малом простору, били изразито посебни у свом политичком, друштвено-економском и културном развоју, пролазећи кроз динамичне историјске периоде. Деценије и вијекови на овим просторима прошли су у ишчекивању боље будућности, и људи су свјесни пролазних тешкоћа и лажних вриједности били окренути својој цркви,

борби, главарима, што им је помогло да одрже, изборе и очувају извјесну самосталност током дуге турске владавине, да сачувају своје име и своју вјеру. Васојевићи су у овој борби за слободу били неустрашиви, привржени свом завичају, дубоко везани за своје племе и поријекло. Било је то вријеме племенског уређења када су јача племена и под турском влашћу била слободнија и представљала су једну политичку цјелину, његовала херојски дух. Свако племе у ствари било је војска са својим старјешинама унутар племена. Племенске старјешине су биле поштоване и народ је имао повјерење у њихову правичност. Војни главари су морали бранити славу свог оружја, а жртва за отаџбину увијек је била нешто најсветије. Официри, командири и харамбаше у ранијем периоду су у очима народа оличевале морала, патриотизма, части и достојанства. Будући да је ратовање било главно занимање, а жеља за доказивањем јунаштва готово свакодневна, војни главари су били гарант слободе, јер је племе за главаре регрутовало најспособније људе који ће бити узори херојства и умјешности у вођењу борби против непријатеља. Јунаштво је морало бити усмјерено на одбрану слободе, правде, части. Јунак је морао водити народ и у борби и у миру, морао је живјети за своје покољење, за образ и достојанство. У књизи се управо због тога појављује највише знаменитих људи - војних старјешина, јер су догађаји и анегдоте везане за њих снажно обиљежили једно вријеме и један простор. Аутор је успио да отргне од заборава многе детаље који се односе на харамбашу Милоша Марковог, Леку малог Ђиновиха, војводу Лакића (старијег), војводу

Сима, командира Мира Дедовића, Панта Цемовића, Рада Микића, бригадира Авра Цемовића и на многе друге. Уз народне прваке и племенске капетане они су били најпопуларније личности у племену, морално досљедни, одлучни, постојани, умни, храбри, високих етичких својстава, али често и самовољни и нетактични. С тим у вези је и улога и углед барјактара. Васојевићи су своје заставе цијенили као светиње, спремни у сваком тренутку да се жртвују за њих. Турске заставе су држали као ратне трофеје, као знак побједи над Турцима. У књизи се налазе детаљи из живота барјактара Јована Зечевића и Муша Миликића.

Нарочита је улога црквених главара који су се борили против племенске разједињености и који су прихватили вођство у народу када другог вођства није било, чувајући српски народ од исламизације, али и од братоубијаштва, водећи га ка коначном циљу - ослобођењу. Како су свештеници развијали слободњаштво и независност духа и дијелили судбину народа, уживали су велики углед у племену. Зато су у књизи приче о попу Катани, архимандриту Мојсију Зечевићу, архимандриту Никодиму Зечевићу, попу Луки Бојовићу, попу Дмитру Поповићу, попу Саву Јолићу, попу Јанићију Бојовићу, попу Богдану Лалевићу, попу Максиму Поповићу и попу Милићу Микетићу. Интересантна

је и прича о разлогу за масовно покрштавање исламизираних Васојевића, односно о казивању Зула Фатића, који је оживио уочи сахране, о мукама које је доживио пред рајским вратима која су била затворена за Турке а отворена за православне.

Давно штампана, ова књига се поново појављује у право вријеме. Занимљива је и сликовита, доприноси бољем разумијевању историје Васојевића и указује на традиционалне вриједности по којима су они били познати. Судбине познатих и мање познатих представника народа, које се смјењују на њеним страницама, због прегледног и занимљивог излагања, стила и језика, прате се с једнаким занимањем и лакоћом. Интересантност казивања не умањује ни то што се аутор није трудио да избјегне романтичан приступ, патетику и емотивност, иако то не одговара строгом научном казивању.

Истраживања везана за проблематику обрађену у овој књизи прави су допринос нечему што би требало у будућности ставити у средиште озбиљног научног истраживања на нивоу Црне Горе. Празнина која је евидентно постојала у нашој историјској науци на најбољи начин попуњава се овом књигом и сигурно је да ће она због културне вриједности и богатства садржаја изазвати пуно интересовање читалаца.

Др Жарко Лековић

Срђан Божовић, ДИВИЗИЈА „ПРИНЦ ЕУГЕН“,
Панчево 2011. године

Прошле године изашла је из штампе монографска публикација Срђана Божовића *Дивизија „Принц Еуген“* (Панчево, 2011). Издавач је Народни музеј Панчево, а рецензент књиге је проф. др Ранко Кончар. Аутор књиге историчар Срђан Божовић је виши кустос Народног музеја у Панчеву и овај његов рад је свеобухватно историографско дјело.

Монографска публикација *Дивизија „Принц Еуген“* састоји се из пет поглавља, на укупно 273 стране, богато је илустрована (карте, скице, табеле, фотографије), са богатом библиографијом и изводима из рецензије.

У првом поглављу који носи наслов *Досељавање Немаца у Средње Подунавље у 18. и 19. веку* аутор се бави питањима досељавања Немаца у датом периоду и на датом простору и приказује битне историјске процесе - колонизацију за вријеме Карла VI, Марије Терезије и у вријеме Јосифа II, пратећи живот њемачке мањине све до 1918. године.

Друго поглавље носи назив *Немачка национална заједница у Краљевини Југославији између два светска рата*. У њему се аутор посебно бави економском снагом и политичким животом њемачке мањине, али и контрастима између њеног повољног еконо-

мског положаја и политичких амбиција, нарочито послје доласка Хитлера на власт 1933. године.

У трећем поглављу, *Југословенски Немци у 1941. години*, аутор анализира понашање и дјеловање њемачке мањине у априлском рату 1941. године, окупацији и разбијању југословенске државе, субверзивној дјелатности, еуфоричном понашању према њемачкој војсци, активној улози Културбунда у окупацији Баната и успостављању фолксдојчерске власти, почетку репресивних мјера, убијању Срба и Јевреја и почетку антифашистичког отпора у Банату.

Средишњи дио рада је четврто поглавље под називом *Дивизија Принц Еуген*, у коме аутор анализира конституисање дивизије „Принц Еуген“ 1942. године, која је добила име по славном хабзбуршком војсковођи из 18. вијека. Аутор приказује њен етнички састав (понајвише Њемци из Баната, а онда из Срема, Бачке и Славоније, али било је и Немаца из Немачке, Румуније, Мађарске и Словачке) и начин формирања - добровољни приступ и мобилизација. Аутор систематски и увјерљиво приказује војне операције дивизије - Вајс I, Вајс II, Кугелблиц, Шнештурм и друге. Посебна пажња посвећена је сурово-

стима „Принц Еуген“ дивизије у Босни, Хрватској и Црној Гори, гдје се војно највише ангажовала. Све оцјене и анализе поткријепљене су документима, пробраним сјећањима свједока, како Њемаца, тако и Срба. У овим анализама аутор обраћа пажњу и на односе Њемаца са четничким покретом. Аутор посебно прати понашање домаћих Њемаца у војним операцијама дивизије, а ове информације и сазнања дају објективнију слику о дивизији која је била једна од најзначајнијих и најсуровијих јединица на југословенском ратишту (бројала је близу 23.000 људи и иза ње је остао велики број побијених цивила и партизана). На позиве партизанског руководства да као југословенски грађани престану да служе Трећем рајху, нијесу се обазирали. Све ће се то рефлектовати на дефинисање става према њемачкој мањини у Југославији након завршетка Другог свјетског рата.

У посљедњем поглављу, *Судбина Немаца из Југославије после Другог светског рата*, аутор анализира однос комунистичке власти према њемачкој мањини на крају рата. Божо-

вић пажљивије процјењује дешавања, не прикрива издају њемачке мањине, ратне злочине и почињену материјалну штету, али истовремено критички оцјењује мјере због којих је страдало невино њемачко становништво, посебно жене, дјеца и старија лица. Политика њемачке заједнице током рата и оштра реакција нове власти послје рата, учиниле су да подунавске Швабе готово у потпуности нестану са југословенских простора.

Рад се ослања на бројну литературу, домаћу и страну, али и документе из Архива Југославије, Архива Војводине и историјских архива у Панчеву, Белој Цркви и Зрењанину. У корпус извора треба споменути и сјећања, мемоаре, као и бројне фотографије.

Ова књига представља вриједан допринос у проучавању историје Југославије, а читаоцима у Црној Гори ово дијело је интересантно јер је дивизија Принц Еуген своја борбена дејства изводила и на простору Црне Горе, као и због чињенице да се послје Другог свјетског рата дио становништва са простора Црне Горе населио на некадашња њемачка имања у Војводини.

Васиљ Јововић

САДРЖАЈ

ЛУБИЛЕЈИ

*Број је посвећен 160. годишњици
проглашења Црне Горе за књажевину.*

- Радослав РАСПОПОВИЋ, *О дипломатији Црне Горе након
промјене облика владавине у земљи 1862. године* 7
- Маја ЂУРИЋ, *Раритетни портрети књаза Данила и
књегиње Даринке настали у бечким и париским атељеима
Диздерија и Ле Греја из фонда АРХИВА ЈУГОСЛАВИЈЕ.
Фотографија као друштвено-историјско свједочанство
након 1850. године у Црној Гори и свијету* 25

ЧЛАНЦИ

- Валентина ЖИВКОВИЋ, *Последње завештање которске
властелинке Јелене Медошеве Драго* 37
- Ђорђе СТАНКОВИЋ, *Државна управа у Зетској бановини* 49
- Милан ТЕРЗИЋ, *Црна Гора у Другом светском рату
(скица за тему)* 71
- Дмитар ТАСИЋ, *Оснивање и рад јединица КНОЈ у Црној Гори* 79
- Катарина КОВАЧЕВИЋ, *Милован Ђилас и мађарска
криза 1956. године* 103

ПРИЛОЗИ

- Марта ВУКОТИЋ ЛАЗАР, Наташа ДАНИЛОВИЋ ХРИСТИЋ,
Ђурђија БОРОВЊАК ВУКОТИЋ, *Први будистички храм у
Европи (1929-1944). Историјски услови који су довели до
формирања колоније Калмика у Београду, изградње и
рушења њиховог верског објекта* 127
- Златко ИВАНОВИЋ, *Југословенско-совјетски односи у
свијетлу мађарске кризе 1956.године* 145

СЈЕЋАЊЕ

Богумил ХРАБАК, <i>Црна Гора у авнојској Југославији 1945-1966.године</i>	175
---	-----

ПРИКАЗИ

Жарко ЛЕКОВИЋ, <i>Батрић Марјановић: Васојевићки главари - репринт издање, Холмија, Подгорица, 2012, стр.134.</i>	197
Васиљ ЈОВОВИЋ: <i>Срђан Божовић, Дивизија „Принц Еуген“, Панчево 2011. године</i>	201

СОДЕРЖАНИЕ

ЮБИЛЕИ

*Издание посвящено 160-летию
провозглашения Черногории княжеством*

- Радослав РАСПОПОВИЧ, *О черногорской дипломатии
после смены формы правления в стране в 1862 году* 7
- Мая ДЖУРИЧ, *Редкие портреты князя Данило I и княгини
Даринки, сделанные в венских и парижских мастерских
Диздери и Ле Грея из фонда Архива Югославии.
Фотография как социально-историческое свидетельство
после 1850 года в Черногории и мире* 25

СТАТЬИ

- Валентина ЖИВКОВИЧ, *Последнее завещание которской
дворянки Елены Медошевой Драго* 37
- Джордже СТАНКОВИЧ, *Государственное управление
в Зетской бановине* 49
- Милан ТЕРЗИЧ, *Черногория во время Второй мировой
войны (эскиз к теме)* 71
- Дмитар ТАСИЧ, *Образование и деятельность частей
КНОЮ в Черногории* 79
- Катарина КОВАЧЕВИЧ, *Милован Джилас и Венгерский
кризис 1956 года* 103

ОЧЕРКИ

- Марта ВУКОТИЧ ЛАЗАР, Наташа ДАНИЛОВИЧ ХРИСТИЧ,
Джурджия БОРОВНЯК ВУКОТИЧ, *Первый буддийский
храм в Европе (1929-1944). Исторические условия,
которые привели к образованию колонии калмыков
в Белграде, постройка и разрушение их религиозного
объекта* 127

Златко ИВАНОВИЧ, <i>Югославско-советские отношения в свете Венгерского кризиса 1956 г.</i>	145
--	-----

IN MEMORIAM

Богумил ХРАБАК, <i>Черногория в составе Югославии во время АВНОЮ в 1945-1966 гг.</i>	175
--	-----

ОБЗОРЫ

Жарко ЛЕКОВИЧ, <i>Батрич Марянович: Главы племени Васоевичей – репринт издания, Холмия, Подгорица, 2012 г, стр. 134</i>	197
Василь ЙОВОВИЧ, <i>Срджан Божович: Дивизия „Принц Ойген”, Панчево, 2011 г.</i>	201

CONTENTS

ANNIVERSARIES

The issue is dedicated to the 160th anniversary of Montenegro being proclaimed a principality.

- Radoslav RASPOPOVIĆ, *Montenegrin diplomacy after the country changed its form of government in 1862* 7
- Maja ĐURIĆ, *Rare portraits of Prince Danilo I and Princess Darinka taken at the Viennese and Parisian studios of Disderi and Le Gray in the funds of YUGOSLAV ARCHIVES. Photograph as a social and historical testimony after 1850 in Montenegro and worldwide* 25

ARTICLES

- Valentine ŽIVKOVIĆ, *Final legacy of Jelena Medoševa Drago, a Kotor landowner* 37
- Djordje STANKOVIĆ, *State government in the Zeta Banate* 49
- Milan TERZIĆ, *Montenegro in the Second World War (an outline for the topic)* 71
- Dmitar TASIĆ, *Establishment and operation of KNOJ units in Montenegro* 79
- Katarina KOVAČEVIĆ, *Milovan Djilas and the Hungarian Crisis of 1956* 103

CONTRIBUTIONS

- Marta VUKOTIĆ LAZAR, Nataša DANILOVIĆ HRISTIĆ, Đurđija BOROVNJAK VUKOTIĆ, *The first Buddhist temple in Europe (1929-1844). Historical conditions leading to the formation of a Kalmik colony in Belgrade, and to the construction and demolition of their religious facilities* 127
- Zlatko IVANOVIĆ, *Relations between Yugoslavia and the Soviet Union in light of the Hungarian Crisis of 1956* 145

MEMOIRS

- Bogumil HRABAK, *Montenegro in the AVNOJ Yugoslavia
between 1945 and 1966* 175

PORTRAITS

- Žarko LEKOVIĆ, *Batrić Marjanović: The Clansmen of Vasojevići –
reprinted edition, Holmija, Podgorica, 2012, p. 134.* 197
- Vasilj JOVOVIĆ, *Srdjan Božović, “Prince Eugene” Division,
Pančevo, 2011* 201

SOMMAIRE

JUBILEES

*Numéro consacré aux 160 ans de la
déclaration de la Principauté de Monténégro.*

- Radoslav RASPOPOVIĆ, *Sur la diplomatie du Monténégro
après le changement gouvernementale en 1862.* 7
- Maja ĐURIĆ, *Rares portraits du prince Danilo et de la princesse
Darinka faits dans les ateliers à Vienne et à Paris de Didier
et Le Gray – fond de l'ARCHIVE YUGOSLAVE.
Photographie comme témoignage socio-historique après
1850. au Monténégro et dans le monde* 25

ARTICLES

- Valentina ŽIVKOVIĆ, *Dernier héritage de la noble Jelena
Medoševa Drago de Cattaro* 37
- Đorđe STANKOVIĆ, *Administration de la banovine de Zeta* 49
- Milan TERZIĆ, *Monténégro dans la Deuxième guerre
mondiale (esquisse de la thème)* 71
- Dmitar TASIĆ, *Fondation et fonctionnement des unités
CYDN (Corpus yougoslave de la défense nationale)
au Monténégro* 79
- Katarina KOVAČEVIĆ, *Milovan Đilas et la crique
hongroise en 1956* 103

PIECES JOINTES

- Marta VUKOTIĆ LAZAR, Nataša DANILOVIĆ HRISTIĆ,
Đurdjija BOROVIJAK VUKOTIĆ, *Premier temple buddhiste
en Europe (1929-1944). Conditions historiques menant à la
formation de la colonie des Kalmouks à Belgrade, construction
et destruction de leur maison de culte* 127

Zlatko IVANOVIĆ, <i>Relations yougoslaves-soviétiques en conteste de la crise hogroise en 1956</i>	145
--	-----

MEMOIRE

Bogumil HRABAK , <i>Monténégro en Yougoslavie de CALNY (Conseil antifasciste de libération nationale) 1945-1966</i>	175
--	-----

PRESENTATIONS

Žarko LEKOVIĆ, <i>Batrić Marjanović: Les principaux Vasojević – nouvelle édition, Holmie, Podgorica, 2012, pg. 134</i>	197
Vasilj JOVOVIĆ: <i>Srdan Božović, Division “Prince Eugène”, Pančevo, 2011</i>	201

ТЕХНИЧКА УПУТСТВА САРАДНИЦИМА ЗА ПИСАЊЕ ЧЛАНАКА КОЈИ СЕ ПРЕДАЈУ ЗА ОБЈАВЉИВАЊЕ У *ИСТОРИЈСКИМ ЗАПИСИМА*

Научни часопис *Историјски записи (ИЗ)* објављује сљедеће категорије чланака:

1. уводна саопштења
2. изворне научне чланке
3. прегледне чланке
4. излагања са научних скупова
5. стручне чланке

Осим њих, *Историјски записи* објављују приказе књига и периодике, хронику научне активности, биљешке и слично. Категорију рада предлаже аутор, а коначну одлуку доноси Редакција. Сви радови морају имати краћи извод или сажетак (abstract), кључне ријечи (key words) и резиме (summary) на енглеском језику (до 1500 карактера)

Техничка упутства за писање чланака за Историјске записе

Сви прилози (чланци, прикази, реаговања, биљешке, извори...) морају бити написани у електронској форми, у некој од верзија програма MS Word (или у неком другом компатибилном програму) и снимљени у формату MS Word документа (*.doc). Такође, молимо наше сараднике да користе фонт Times New Roman, величине слова 12 и 1,5 величине проред. У критичком апарату у фуснотама је величина слова 10, а проред једнострук (single). Рад се предаје у електронској форми (CD, DVD, Flash memory stick или via e-mail), а уз који треба приложити и једну копију штампану на папиру. Радови не би требало да прелазе два ауторска табака (32 стр).

Аутор рада је обавезан да Редакцији достави своју регуларну, као и е-маил адресу, као и свој тренутни радни статус. Прилог се може предати лично у Историјском институту Црне Горе, са назнаком „за *Историјске Записе*“, или послати поштом на адресу:

Историјски институт Црне Горе
Булевар Револуције 3
81000 Подгорица
Црна Гора,

односно, електронском поштом на адресу istorijskizapisi@gmail.com или ii@ac.me

**Техничка упутства за писање критичког апарата
чланака за *Историјске записе***

Име аутора и наслов чланка - curent (обична штампана слова)
Наслов монографије или часописа – italic (коса, надесно
нагнута слова)
Исто – italic
н.д. (наведено дјело) – italic

Радови који не задовољавају ове техничке критеријуме неће бити узети на разматрање за објављивање у часопису. Редакција часописа је отворена за сваки облик претходног интересовања и инструкција сарадницима по питању техничких пропозиција у вези изгледа чланка.

Часопис *Историјски записи* је доступан и преко
међународних база података
CENTRAL EASTERN EUROPEAN ONLINE LIBRARY (CEEOL)
EBSCO

И С Т О Р И Ј С К И З А П И С И

Година LXXXV

Бр. 1-2/2012.

Издавач

ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ ЦРНЕ ГОРЕ
Подгорица, Булевар Револуције 3

За издавача

Радослав Распоповић, директор

Припрема

Жарко Павловић

Ликовно рјешење корица

Вјекослав Бојат

Лектура и коректура

Јасмина Ђорђевић

Садржај превели

Наташа Поповић, руски

Иван Лаковић, енглески

Јасмина Крајчевић, француски

Тираж:

300

Штампа

Штампарија Побједа

CIP - Каталогизација у публикацији
Централна народна библиотека Црне Горе, Цетиње

93/94

ИСТОРИЈСКИ записи : орган Историјског института
и Друштва историчара Црне Горе / главни и одговорни
уредник Радослав Распоповић. - [Год. 1], књ. 1, св.
1/2 (1948) - . - Подгорица (Булевар Револуције 5) :
Историјски институт Црне Горе, 1948 (Подгорица :
Побједа). - 24 cm

Четири пута годишње. - Је наставак: Записи
ISSN 0021-2652 = Историјски записи
COBISS.CG - ID 54807